Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Særudgave af

EN DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

(Kirkelig geografi)

Samlet og udgivet af

PAUL NEDERGAARD

Sognepræst

SØNDERJYLLAND I

Ribe stift

Hefte 4

TØNDER
UBJERG
ABILD
VISBY
DALER
MØGELTØNDER

Meddelelserne på bagsiden bedes venligst læst!

KØBENHAVN 1971

1925. Under krigen 1914–18 blev bygningen benyttet som lazaret og kaserne (ogsaa for de engelske soldater), men 1920 aabnedes det som statsseminarium med pastor *E. Albeck* som forstander. Det er senere stærkt udvidet og moderniseret, har nu 15 faste lærere og 240 elever, et stort elevhjem er bygget, stort bibliotek. Paa seminariepladsen rejstes 1888 et mindesmærke for grundlæggeren, og i haven ved Vidaaen 1919 over en lærer, en pedel og 87 elever, som var faldet i krigen. Nær seminariet mindesten for *Emil Albeck,* og i forhallen minde over 3 dimittender, som satte livet til 1940–45.

Blandt lærerne er 10 lektorer 3 adjunkter.

Øvelsesskolens skoleinspektør er Erling *Brahm* (* 02, ansat 60, der er her 5 overlærere og 17 lærere.

I Berl Tid 15. sept 1963 fortælles om *seminariet,* som har en helt enestaaende historie blandt danske seminarier.

Intet andet seminarium i Norden og kun meget faa i andre lutherske lande kan se tilbage paa over 100 aars bestaaen og næsten ubrudt virksomhed i samme by.

Og intet andet seminarium har ført saa omskiftelig en tilværelse.

Det begyndte som et beskedent præstegaardsseminarium, fortsatte som privat institution i nær tilknytning til en kommunal skole, blev kongeligt skolemesterseminarium, kongeligt preussisk seminarium og dansk statsseminarium. Under tre krige blev dets bygninger anvendt som lazaret. Friskarer fra alle Tysklands egne, preussiske, østrigske, engelske og danske soldater færdedes i dets bygninger. Elever er direkte fra klasseværelserne draget til frontens søle og ligger i dag begravet paa Isted Hede, i Letland, Lithauen, Polen, Ukraine, Belgien, Frankrig – eller forsvandt ganske simpelt i et naadeløst inferno paa østfronten, i KZ-lejren eller et helt andet og ukendt sted.

Kulturelle, religiøse, politiske og nationale kastevinde har i perioder gjort seminariets eksistens mildest talt usikker. Spekulativ maadeholden rationalisme, pietistisk præget religiøsitet og grundtvigianisme, frihed og reaktion, loyalt helstatssindelag, antidansk og antipreussisk Slesvigholsteinisme, preussisk uniformstvang, bevidst og planmæssigt tysk og lige saa bevidst dansk nationalt arbejde har kendetegnet dets tilværelse. Snart truet af lukning paa grund af manglende elever, snart ved at sprænges som følge af overvældende tilstrømning.

Som lærerinstitution har Tønder Statsseminarium – bortset fra korte perioder – fungeret uafbrudt siden Mikkelsdag 1788, hvor byens myndige provst, *Balthasar Petersen,* kort før sin død testamenterede baade sin ejendom »Gørrismark« og størstedelen af sin formue til sikring af det skolemesterinstitut, han privat havde startet allerede i 1753. I virkeligheden er der med andre ord uddannet lærere til folkeskolen i over 200 aar i Tønder.

Baggrunden for mester *Balthasars* initiativ finder vi i hans fyndige karakteristik af datidens landsbylærere »*dette elendige kram, som bønderne belemrer sig med og fordærver deres børn med*«, afdankede korporaler og herregaardslakajer, invalide soldater, forkrøblede individer eller uduelige haandværkere og studenter, som fristede en kummerlig tilværelse ved usselt lønnet skoleholderi.

Det skulle der raades bod paa. Sønderjylland skulle have »et godt forraad af dygtige skolemestre, hvorved mangen en præsts embedsværk kunne lettes og allehaande blivende velsignelser kunne skabes«.

Seminariet var tyskproget til 1855, men blev ledet i fuld loyalitet over for den danske konge, som skik var i helstatens besindige tid, fortæller rektor *Nyholm.* Fra 1858–65 blev det drevet som rent dansk statsseminarium i sprogreskripternes nationale aand. Ingen burde udgaa derfra uden »*med et dansk sind og et dansk hjerte*«, erklærede dets leder.

1864 overgik det paa tyske hænder. Endnu inden kanonerne ved Dybbøl havde faaet det afgørende ord, indrettede man et tysk tosproget seminarium. Nye ledere og lærere fra fjerne preussiske egne blev indforskrevet *dem Seminar in Tondern,* og langsomt men sikkert øgedes de nationale modsætninger, til man – som led i tyskernes systematiske kulturpolitik – simpelt hen lukkede den danske afdeling i 1885. Landsdelen skulle for alvor vindes for tysk kultur. Som skolerne i Nordslesvig skulle ogsaa deres lærere germaniseres.

Først efter genforeningen blev seminariet genaabnet som dansk seminarium, *men det stod og staar stadig aabent for elever af begge nationaliteter.*

Paa sin vis var det et nyt seminarium, som i 1920 saa dagens lys – det startede med kun tre elever, som alle lever den dag i dag, og hvoraf én stadig virker som lærer.

Nyt, og – hvor utroligt det end lyder – med forbindelsen tilbage intakt!

Kontinuiteten skabtes først og fremmest af *stedet,* rammen omkring undervisningen. Det var stadig den samme. Men tillige af *biblioteket,* hvor den store og værdifulde danske bogsamling havde overlevet hele den tyske periode.

Da seminariet 1920 blev genaabnet som dansk seminarium, er der ingen tvivl om, at det var tænkt som en bastion for danskheden, og det er ganske sikkert, at det ogsaa havde *sin* funktion i befæstelsen af danskhedens stilling under den senere opdukkende tyske nationalsocialisme.

Husk, at der saa sent som 1937 blev talt tysk i Tønder byraadssal. Og saa sent som 1945 havde byen tyske gadeskilte. Ind i dette milieu spillede seminariet en for danskheden helt afgørende og stimulerende rolle, saaledes at man f eks i september 1940 – alt mens det tyske mindretal berusede sig i »Heim ins Reich« – drømmene – kunne indvie *Tønderhus,* Vestslesvigs største forsamlingshus og et anker i nødens aar, samt lade seminariet indlemme det gamle vajsenhus og her indrette Brorsons bedesal til bibliotek. Dette sidste, mens man fra mindretallets side lykkeligt forestillede sig et genaabnet *tysk* seminarium.

Men saa kom 1945, lettelsen og opgøret – og endelig afspændingen.

Der er ikke mere grænsekamp paa Tøn-

der-egnen – alene regeringens stilling til seminariet synes at vise det. Bygningsmæssigt har man i uhyggelig grad ladet det skøtte sig selv gennem alle trængsler.

Man har en hovedbygning fra 1905, i hvilken der ikke er sket stort andet, end at der er kommet linoleum paa gulvene.

Man har en festsalsbygning fra nygotikkens tid – udad smuk, saa den næsten er til at frede, indad værre end et pakhus, den gyseligste kasse at opholde sig i. Her er til dato intet sket.

Man raader over en øvelsesskolebygning fra 1914 – den er i aarenes løb blevet udvidet med et enkelt klasseværelse.

Man har pladsmangel, saa det raaber til himlen. Undervisningen maa hver morgen begynde kl 7,15 for at blive afviklet i tide.

Folkeskolen 1963, 1575.
E. Albeck: Blade af T sem hist i T sem medd og T statssem hist 1788—1938, T sem stat, 1963 T statssem bibl, sdj mdskr 1947, 238f (H. Eckert: Gründung d kgl evg Schullehrer sem in T, 1888, H. Siemonsen: 123 jahre deutsches lehrersem in T, 1925. T Seminariestat 1963.

Seminariets første forstander efter genforeningen blev pastor *Emil Albeck* (* 1870, † 1937). Han blev baade en skolens, en kirkens og en kulturlivets fører i Vestslesvig. Pastor *E. Skovgaard-Petersen* skriver i Dsk kirkeliv 1937, s 127 flg.

Da seminarieforstander, pastor Emil Albeck døde paa sin 67-aars fødselsdag i december forrige aar, gik en af de betydeligste mænd bort, som Danmark ved genforeningen 1920 sendte til Sønderjylland.

Det er ikke øjeblikkelige lovord eller smukke nekrologer, der vil bevare hans minde i den genforenede landsdel og i vide kredse blandt præster og lærere; men det er selve hans virke og arbejde – ikke mindst den institution, som han i 1920 overtog i en forfaldstid (efter Verdenskrigen – alene fronten havde taget 86 unge seminaristers liv), og som han i 1937 forlod i en blomstringsperiode.

Vi som fulgte hans arbejde paa nærmere hold med beundring og tillid, tør trygt sige, at her var den rette mand kommet paa den rette plads.

Det var næsten som et varsel om den senere forstandergerning i Tønder, at han som ung præst i 1895 kom til Seem ved Ribe. Han lærte dér forholdene ved Danmarks daværende sydgrænse at kende, og her blev han fortrolig med »Grænsens sang« – baade paa den maade, at han jævnligt tog over grænsen og talte i de danske forsamlingshuse i den nordre del af nordslesvig (indtil han ramtes af det kendte tale-forbud), og ogsaa derved, at mange sydfra, der ønskede at være med i dansk menighedsliv, tog til Seem kirke – eller til Ribe domkirke, hvor præsten i Seem en gang om maaneden gjorde kirketjeneste.

Ogsaa i anden forstand pegede præstegerningen i Seem frem mod forstandergerningen i Tønder: i de aar, han var i Seem, knyttedes han som lærer i kristendom baade til seminariet og til katedralskolen i Ribe og opøvede her den klare og præcise fremstilling af den kristne tros indhold, som i høj grad prægede hans prædiken og foredrag, og som senere resulterede i hans bog: Undervisning i kristendom (1915).

I 1905 blev der kaldt paa ham fra København. Det var i de aar, da den ene nye kirke efter den anden blev taget i brug – som resultat af Københavns stadige vækst og kirkefondets ihærdige arbejde. Nu var det Mariendalskirken, en af Frederiksbergs smukkeste kirker, som havde brug for Albeck, og her kom han til at øve et pionérarbejde i 15 aar. Ivrig og ihærdig var han som præst – med vilje og evne til at forkynde evangeliet centralt og klart, og samtidig med forstaaelse for det sammensatte og differentierede sjæleliv, som præger mange af nutidens mennesker. Her var en mand, som paa en stilfærdig og myndig maade forstod at øve sjælesorg, og som havde tid og taalmodighed til at sidde ved sygesengene paa Frederiksberg Hospital.

Naar hertil føjes, at Albeck i de aar stadig fortsatte sin krisetendomsundervisning (nu paa Zahles Seminarium), vil det forstaaes, at tanken naturligt lededes hen paa ham, da det i 1920 gjaldt om at finde en mand, der magtede den store og sjældent vanskelige opgave at være forstander for et seminarium, der fra at have uddannet tyske lærere nu skulle gaa over til at uddanne danske.

Da Albeck begyndte sin gerning paa »Grænse-seminariet«, Nordens ældste seminarium, var han sig storheden i den opgave bevidst. I sin tiltrædelsestale d 1. september 1920 bruger han flere gange det udtryk: at *genopbygge* seminariet, og her var i virkeligheden da heller ikke blot tale om et genforeningsarbejde, men netop om et genopbygningsarbejde. Det sted, hvorfra der i to generationer var uddannet lærere, som havde været med til Nordslesvigs fortyskning, skulle nu dygtiggøre unge danske lærere til at tage en dansk tjeneste op. En stor opgave, som Albeck gik ind til med glæde og samtidig med frygt og bæven. Det var ikke blaaøjede overfladiske genforeningsfølelser, der beherskede ham, men her – som altid – stod han med begge fødder fast paa jorden og vidste, at der skulle krydses op mod vinden, naar man skulle lede et dansk seminarium i en saa tysk by, som Tønder dengang var.

I 17 aar fik han lov til at staa i spidsen for det arbejde – aar med slid og mange vanskeligheder, men samtidig i forunderlig grad en grotid. – Der groede en usædvanlig dygtig lærerstab frem ved seminariet i de aar. Albeck havde en lykkelig haand til at faa de rigtige medarbejdere; lærerstaben maa selvsagt i en overgangstid bestaa af en ret sammensat kreds; men opgavens storhed og ansvar bandt dem alle sammen med fællesskabets baand; og heri havde Albeck sin væsentlige andel.

Samtidig groede øvelsesskolen, som er knyttet til seminariet, i disse aar en støt og stadig vækst, saa rammerne bogstavelig sprængtes, og i 1932 indviedes en stor ny, ganske moderne indrettet skolebygning, der ogsaa rummede de nødvendige fornyelser og forbedringer for seminaristerne, som den nye seminarielov af 1931 krævede.

Og endelig groede der 17 dimissionshold frem – 17 hold af unge lærere, som nu er i

gang rundt i vort land, og som tænker tilbage paa en rig udviklingstid i de aar, de boede i Tønder. Her havde Albeck en uforlignelig evne til at have med de forskelligste mennesker at gøre og forstaa dem; det hang vel sammen med, at han aldrig mødte sine seminarister paa en nedladende maade, men med en naturlig tillid, altid interesseret i deres ve og vel. De mærkede *mennesket* bag forstanderen; de mærkede den kristne personlighed i deres leder, som vel krævede meget af andre, men altid krævede mest af sig selv.

Tønder seminariums sammensatte opgave ses bl a deraf, at den ikke blot bestaar i at uddanne lærere til den *danske* folkeskole, men ogsaa i at uddanne adskillige tyskindstillede, som senere – ganske vist med en supplerende uddannelse i Tyskland – skal gøre tjeneste i de tyske afdelinger af den danske kommuneskole i Nordslesvig. Der kræves takt og dygtighed baade af lærere og forstander, hvis en saa forskelligartet opgave skal lykkes paa en fyldestgørende maade.

Alt dette kræver sin mand helt, og med en aldrig svigtende energi og flid var Albeck i gang fra tidlig morgen til sen aften. Karakteristisk for den arbejdets mand, som Albeck var, er det motto, han paa fransk havde over sit skrivebord, der i oversættelse lyder omtrent saaledes: »Lad os altid arbejde saadan, at vi, selv om vi ikke gør lykke hos mennesker, dog maa tækkes Gud, som har givet os arbejdet, men ikke lovet os held«.

Ogsaa udefra blev der i disse aar lagt haardt beslag paa Albecks kræfter. I en aarrække maatte han stadig til København for at deltage i møder angaaende den nye seminarielov, hvis gennemførelse han var stærkt optaget af. – I Tønder var han et dygtigt medlem af menighedsraadet, prædikede gang paa gang og var med sine kloge raad og sin klare indsigt en støtte for det kirkelige liv paa egnen. Han var i disse aar først og fremmest skolens mand, men glemte aldrig, at han ogsaa var i kirkens tjeneste, og utvivlsomt har denne hans stilling haft stor betydning baade for unge lærere og præster. I en tid, hvor baandet imellem kirke og skole mange steder enten løsnes eller rives brutalt over, forenede han begge i sin personlighed – og kunne blandt lærere tale kirkens sag og blandt præster skolens. Det var ogsaa Albeck, der fik iværksat sammenkomster for egnens lærere og præster til fælles drøftelse af menighedsopgaver. Hans klare og ildnende indlæg ved disse lejligheder var tillige præget af hans ireniske og brobyggende indstilling overfor vidt forskellige mennesker og meninger.

I Albecks senere aar er der to ord, der stadig kommer igen i hans taler og prædikener, nemlig ordene *oprigtighed* og *oprindelighed.* Det var ikke tilfældigt. Hele Albecks egen personlighed var gennemtrængt af det ægte, det oprindelige og oprigtige – kortsagt af den barnlige fromhed i ordets allerbedste forstand, som mesteren selv peger paa, naar han taler om »de rene af hjertet«. Den oprindelighed og oprigtighed prægede hans færd i de travle dage, og den prægede ham ikke mindre under den lange svære sygdom tilsidst, indtil *det* maal naaedes, som han saa tit sang om og saa hen til: »Saa rejser vi til vort fædreland, dér ligger ej dag i dvale«.

Forstander *Morten Bredsdorff* (1937–47) * 01 Frederiksborg højskole, søn af højskoleforstander Thomas B, Roskilde, mag art 27, stud i Münster, Oxford, Geneve, USA, var lærer ved Roskilde højskole til 35, ved Silkeborg sem 35–37, blev 47 seminarieforst i Haderslev og 61 i Vordingborg. Han var skolekonsulent paa Puerto Rico 59, paa foredragsrejse i Argentina 61, delegeret ved pædagogisk kongres i Mexico 1964. Skr litt afh i Edda, Højskolebl, i festskr til prof Vald. Vedel, medarb: »Tønder gn tiderne 43, udg Aldous Huxley, 33, Thomas Bredsdorff, 53, Den dsk folkeskoles hist 56, Hans Gyldenkærne, en sjæll bonde, 67. Har oversat W. Lippmann: Folkestyrets pris 60, og Sigm. Freud: Moses og monotheismen 68 – I sin bog: Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse (særtryk af »Sønderjyske Aarbøger« 1968) skriver M. B om de bevægede aar, fra 1937 til 1947. Af sine dagbogsblade i denne periode har Bredsdorff offentliggjort to afsnit i »Sønderjyske Aarbøger«, fra efteraaret 1943 og foraaret 1945, og disse øjebliksbilleder af livet i grænselandets sydvestlige hjørne faar deres særlige værdi derved, at notaterne er nedfældet paa papiret umiddelbart efter tildragelserne.

Ministeriet havde efter besættelsen indskærpet seminariets forstander, at det var hans største ansvar at bevare statsseminariet og dets øvelsesskole, byens eneste danske folkeskole, intakt længst muligt, en holdning, som den lokale amtmand og amtsskolekonsulent, begge fremtrædende sønderjyder, var helt enige i.

Dagbogen fra august 43 røber en stigende spænding, og der spores i Tønder en »voksende sympati for aktivisterne«. Da byen den 5. august fejrede sin 700 aars dag, endte festfrokosten i disharmoni. Talerne om godt dansk-tysk naboskab og gensidig fordragelighed blev i længden drøjere end grænsegendarmeriets chef, oberst *Paludan-Müller,* kunne forholde sig tavs overfor, og han fastslog i dagens korteste tale, at »der er bare det i vejen, at det er ødelagt for de første 200 aar af det, som skete den 9. april!«

Godt tre uger senere indtraf bruddet med tyskerne, og byens ledende embedsmænd samledes for at drøfte, hvorledes de nu skulle forholde sig. *Bredsdorff* spurgte, hvem man ville gavne ved at løbe fra arbejdet, og heller ikke i dommerens sind var der tvivl: »Jeg gaar sgu' ogsaa i retten i morgen, jeg skal dømme en hjemmetysker, der har solgt ulovligt til værnemagten, det kan blive helt fornøjeligt!«

Stærkere uro blandt seminariets elever udfoldede sig først i oktober, da jøde-arrestationerne satte ind, og forstanderen havde meget besvær med at holde undervisningen i gang.

I marts 45 blev seminariet beslaglagt og taget i anvendelse som lazaret, belagt med tusind haardtsaarede soldater fra Østfronten. For at begrænse de drastiske indgreb appellerede Tønder til den tyske oberst, Graf *Schimmelmann,* i Haderslev, der forestod indkvarteringen i Sønderjylland. Dagbogen giver en le-

vende og interessant skildring af mødet mellem den danske delegation (amtmand, borgmester og seminarieforstander, suppleret med en udsending fra den danske administration i Silkeborg) og den tyske oberst, der »med sit lidt verdensmandsmæssige ydre og et strøg af behersket kynisme paafaldende lignede en engelsk koloniofficer, overlegen, skødesløs og aristokratisk paa en velgørende maade«. Det overraskende var, at nogle nazistiske størrelser blev sat paa plads (»Heraus!«), og at Tønder-folkene ikke rejste helt tomhændet hjem.

Paa dagbogens sidste blade skildres det rystende møde med franske kvinder fra Ravensbrück-lejren og jubelen over de første engelske soldater ved grænsen, mens de røde postbude i optog drog gennem byen med stige, brækjern og harmonika for at pille tyske gadeskilte ned.

Rektor dr theol *Asger Nyholm,* siden 1947, * 01, Kbhvn. Faderen: Professor H. V. N, c theol 26, stud i Strasbourg, hjpr Sandager-H c mag 33, seminarielærer Ribe 34. Dr theol 47 (Religion og politik, en DG Monrad-studie), 49: Nationalliberalismen, Lolland-Falster stifts biskopper 1849–87, 1955, DG Monrad i Litteraturen, i Danske studier 1958, Nationale og religiøse brydninger i Tønder paa sprogreskripternes tid, 1958, D. G. Monrad: Efterladte prædikener, 1961, medudg Tønder seminarie-stat, 1963. Afhandlinger og artikler.

Blandt seminariets *lærere* gn aarene skal i øvrigt nævnes:

Cornelius Appel, der blev frimenighedspræst i Rødding var lærer her 1851–64, da tyskerne tvang ham bort. Han blev sm m Sigfred Ley en af hovedmændene bag den saakaldte »Klosterpolitik«, hvis første møde holdtes 1861 i Løgumkloster, se der.

Seminarielærer *Claus Eskildsen* (* 1881 Felstedskov v Aabenraa, † 1947), opvokset i et dansksindet hjem, lærereksamen Eckernförde 1901, gymnasieudd i Berlin. Som andre danske sønderjyder søgte E tysk uddannelse for at kunne virke i sin hjemstavn, men den nationale spænding gjorde dem ofte stillingen uudholdelig. E blev 1902 lærer i Sæd v Tønder, fra 1905 præparandlærer i Tønder, 1909 seminarielærer smst, spændingen førte til et brud med det danske og tilslutning til det tyske (han skriver om disse »aars smertensvej«). Efter deltagelse i krigen (som han har skildret i »Østfront-Vestfront«, 1929) førte afstemningstidens brydninger ham til klart at tage standpunkt paa dansk side. Han afslog tilbud om en ærefuld stilling i Berlin, blev ansat ved det danske seminarium i Tønder. Klarhed og evne til systematisering prægede hans undervisning. Særlig fortjeneste indlagde han sig ved sin hjemstavnsundervisning og ved arbejder om Sønderjyllands historie. Han var ogsaa en fremragende smaabørnslærer, skrev sin »Ole Bole, ABC« der siden 1927 er udkommet i 16 oplag, samt en værdsat vejledning for lærere: »Det første skoleaar« (1927). Den nationale kamp i 1930'erne fik med Hitlerismen nyt indhold gn teorierne om jord og blod, og E tog kampen op i sin »Dansk grænselære« (1936), og viste, hvorledes de ny synspunkter maatte føre til erkendelse af Slesvigs danske præg omtrent helt til Ejdergrænsen. Bogen udæskede paa flere punkter til kritik og affødte mange modindlæg fra tysk side. Paa linie med grænselæren laa »Den sønderjyske befolknings slægtsforbindelser« 1942. Hans indsigt i sønderjyske forhold i forbindelse med hans fængslende fremstillingsform medførte, at han blev en meget søgt foredragsholder ved møder og kursus. Han tog ogsaa del i det historiske arbejde som bm i Hist smf f Sønderjylland som medudgiver af Sønderjysk maanedsskrift. Han var byraadsmedlem i T 1909–19 og 1924–34, blev 1938 overligningskomm for T by. Fmd T danske samfund (DBL XXVII, 191, Grænsevagten 1937, 1947. Sdj Mdskr 1947, 231, Højskolebl 1947, 489).

Dr phil *Niels Møller* * 85, † 58, søn af biskop C. C. V. M, Aalborg, var lærer ved Statsseminariet 1938–52, dr phil 23, (Salmesprog og salmetyper), flyttet til Sønderborg. Var bm Den danske Diakonissestiftelse, holdt forelæsninger om salmehistorie paa pastoralseminariet, medl af det gr salmebogsudvalg 42–44, samt udv t udarb af en ny dsk salmebog, – Red Kirke og folk 24–34, kirken og tiden 35–39. Udg Dansk sproglære i dispositionsform til brug ved læreruddannelsen, Salmebogen i præstens haand, skr afh i »Ribe bispesæde 948–1948« talr afh, oversætt fra fransk m m. Stod biskop dr *C. J. Scharling* nær.

Dr phil *Sigurd Schoubye* (* 15 Kbhvn), mag art 40, lærer her 44, dr phil 61 (Guldsmedehaandværket i Tønder og paa Tønder-egnen), medarbejder Nationalmus undersøgelser vedr huse i T, bm Nordslesvigs musæumsraad og T turistforening. Inspektør v T musæum 47. Udg T musæum 1923–48, og en række skrifter og afhandl om kunstindustri, folkekunst og guldsmedekunst og kniplingsindustri i Sønderjylland m m.

Folkeskolen

Seminariets øvelsesskole, Østergade 63. Borgerskolen og Vajsenhusskolen i forbindelse med seminariet havde undervisningen. 1874 blev en del af skolevæsenet fuldstændig lagt i seminariets haand, og 1875 opførtes en stor skole med klasser, lærerboliger og festsal for seminariet. Undervisningen besørgedes indtil genforeningen udelukkende af seminaristerne i ældste klasse. 1915 opførtes en ny skole, som 1920 gik over til den danske stat. Til gengæld forpligtede staten sig til at undervise op til 250 børn fra Tønder gratis og øvelsesskolen blev saaledes den danske folkeskole i Tønder. Efter nedlæggelsen af den hidtil tysksprogede kommuneskole i T 1946 oprettedes en ny dsk skole: *Alexandrineskolen* med nye bygninger, og børnene fordeltes distriktsvis mellem kommuneskolen og øvelsesskolen. Skolen har 34 lærere, 27 klasser, 625 elever.

Skoleinspektør *Johs. Petersen,* * 08. Øvelsesskolens leder er skoleinspektør *Erling Brahm,* * 02. Viceinspektør *Otto Helkjær* († 63), seminariets øvelsesskole, virksom i FDF.

Ludwig Andresen-Schule, Popsensg 2, oprettedes 1923 som privat tysk realskole i den tidligere Alexandrinenschule, der havde tjent som »Höhere Töchterschule«. Skolen blev

snart overtaget af kommunen som tysk mellemskole, og som tysk folkeskole bibeholdtes »Deutsche bürgerschule« i Richtensgade, med tysk børnehave. Undervisningen i de to tyske skoler ophørte 1945. Den tyske sprog- og skoleforening for T og omegn blev oprettet 1946 for at skabe en ny tysk, privat skole, der begyndte primitivt, men fik opført en bygning 1953 i Popsensgade. Fra 1956 udvidet undervisning, og da tyske fra egnen kom til, udvidedes skolen 1959, har nu 12 klasser.

Viceskoleinspektør *E. Elholm* * 91 i Lysabild, deltog i krigen 1915–18, leder af den tyske mellemskole 1924, medl af mgh.

Vidaa-skolen Ludwig Andresensvej, er externatskole under Statens aandssvageforsorg (opr 1955).

Handelsskolen, beg 1907, dens oprettelse gav stødet til oprettelse af en Handelsforening, en ny bygning skal opføres. – Teknisk skole, opr 1880.

4. maj-kollegiet, Ribe landevej, opf m tilskud af Frihedsfonden 1967. 30 vær.

Amtsskolekonsulenten

1920–46

Nicolai Thomsen Svendsen (* 1873 Hjemsted, Skærbæk, † 1966) tog lærereksamen i Tønder 94, var lærer i Brodersby ved Eckernförde og i Holsten, men her var han uden forbindelse med hjemstavnen, hvis nationale kamp tidligt havde engageret ham. 1897 drog han til Kbhvn, underviste paa Sct Petri tyske skole, kom paa Statens lærerhøjskole, hvor han studerede dansk og historie. Her kom han i forbindelse med *H. P. Hanssen* i anledning af nogle artikler han havde sendt »Heimdal« om valgkampen i Vestslesvig 1898, blev ansat ved »Hejmdal« og 1904 bladets redaktør. Han maatte afsone en straf for angreb paa fru *Wildenradt-Krabbe* en maaned, flyttede til Haderslev 1904, hvor selskabet »Modersmaalet« havde overtaget »Dannevirke« efter episoden, der førte til Ss fængsling, og S blev nu ogsaa red af dette blad. Under hans dygtige ledelse oplevede den danske presse nu nogle fremgangsrige aar, holdertallet paa bladene steg til 7000, og S vandt en ledende stilling i Haderslev. 1914 var han blandt de fængslede der førtes til Altona. 1920 fratraadte han som red og blev kst borgmester og politimester i Haderslev. I grænsestriden stod han paa *H. P. Hanssens* side. Efter genforeningen blev han amtsskolekonsulent i Tønder. Han var vel orienteret i danske og tyske skoleforhold, kendte indgaaende Vesteregnens befolkning, havde en smidig forhandlingsevne, og medvirkede i høj grad til en rolig udvikling i disse nationalt vanskelige egne, vandt stor tillid i begge nationale lejre, baade hos lærere og befolkning. Han tog afsked 1946 men virkede til det sidste i den nationale sag. Han har skrevet erindringer i sine bøger med værdifulde skildringer af de daglige kaar under krigene og derefter.

Blandt hans bøger skal især nævnes: I genforeningens tjeneste. Sønderjydsk skæbne. III. udg 1968.

En snes aar efter at være traadt tilbage som borgmester i Haderslev i overgangstiden, 20. maj 1920, besøgte Nicolai Svendsen Haderslev, og det slog ham, at den var blevet som enhver anden by i Danmark. Denne opgaaen i Danmark gælder nok i Sønderjylland ikke alene i Haderslev, og Nicolai Svendsen var selv en af de mænd, der i første række var medvirkende dertil. Det er dette, der ligger i bogens titel. Nicolai Svendsen var en af dem, der spillede en ledende rolle i hævdelsen af danskheden i Sønderjylland og kampen mod undertrykkelse og fortyskning og efter genforeningen i 1920 i løsningen af genforeningens opgaver. Om det første har han fortalt i to erindringsbøger, hvorfor denne bog har faaet betegnelsen som en tredie del, og her fortælles om det sidste, uden at det er blevet en egentlig selvbiografi.

Om overgangstiden, da det vidstes, at Nordslesvig ville komme tilbage til Danmark, handler kun de første 48 sider af bogen, en haard tid, hvorom Nicolai Svendsen siger, at det var »Næsten en lidelse at sidde i borgmesterens stol i Haderslev i denne vinter med de mange nedslaaende indtryk.« I det følgende gives kun glimt af hans personlige levned, men mere noget spredte beretninger om det, han var med i, om mennesker han mødte, om meninger og minder. Meget indtagende virker herunder de mange steder forekommende skildringer af landskabet i det vestlige Sønderjylland, som han saa og oplevede det paa mange vandringer som amtskonsulent i Tønder, det var den nationalt mest blandede del af landet. Meget oplysende fortælles om, hvorledes dette kan føres tilbage til fortiden. Det var delingen mellem gottorpsk, kongelig og kongerisk besiddelse (enklaverne), der endnu satte sine spor. Det blev baggrunden for hans virksomhed for skabelsen af den danske skole. Selv om et kapitel, der hedder »Grænsepolitiske forhold« ogsaa nok handler om grænsespørgsmaal i egentlig forstand, er dets emne ikke saa meget forholdet til Tyskland som nationale brydninger i grænselandet og forholdet til det rigsdanske. Den internationale side af det nationale spørgsmaal behandles ved meget udførlige beretninger om kongresser angaaende mindretalsspørgsmaal, Svendsen deltog i som dansk repræsentant.

Bogen er et udtog af optegnelser, som Nicolaj Svendsen efterlod sig ved sin død, redigeret af redaktør *Morten Kamphøvener.* Optegnelserne er blevet til i løbet af et mangeaarigt tidsrum.

(Berl Aften 14. maj 68)

Æresmedlem af bestyrelsen for Tønder amtsmuseum og for Sprogforeningen; medl af udvalget til fordeling af bevillingerne til støtte af dansk sprog og kultur i udlandet til 1951, af bestyrelsen for Dansk Kultursamfund til 1951 og af Sprogforeningens bestyrelse til 1957 m m.

Fortællinger: Mens stormen raser (1902 u pseudonym Broder Boysen); Hjemstavn, (1904); udgav 1923 s m H. Lausten Thomsen sønderjydske levnedsskildringer u titlen Haabets Mænd og i 1935 s m Svend Thorsen: Paa vej til Danmark. Livsbillede fra Sønderjylland

i overgangsaarene 1918–20 og 1939 Tiende Februar, Livsbilleder fra Sønderjylland i genforeningsaaret 1920: Skildring af Spare- og Laanekassen for Skærbæk og Omegn gennem 90 Aar (1950); Sønderjydsk Skæbne, et levnedsløb I–II (1935).

DBL XXIII, 218 (Hans Lund i Sprogforen almanak, nekrologer i Dagspressen, Sdj md skr, Folkeskolen. 1966).

1947–64.

S. C. Brejl, * 93 Ejstrupholm, . Faderen gdjr, lærereks N. Nissum, lærer Esbjerg 16, lærer Tønder sem øvelsesskole 25, viceinsp 41, forstander T oplands handelsskole 38–47, amtsskolekonsulent 47. – Fmd foren af lærere og lærerinder ved statsseminariernes øvelsesskole, medl Tønder mghraad, †64.

E. C. Tygesen, siden 1964.

Blandt Danskhedens gode mænd nævnes bagermester *Thorvald Petersen* (* 1881, i Nordborg, † 1955), skildret af Kr. Nørgaard i Højskolebladet 1955, s512 under overskriften: Danskhedens vaagne samvittighed:

Tønder by fik ikke som de andre nordslesvigske købstæder en dansk vækkelse i 1830erne og 40'erne; den kom først i dette aarhundrede. I lange tider holdt gamle redaktør *Skovrøy* »hundevagten« derude, men hans blad blev næsten kun læst i det danske opland. Flere gode mænd har i nyere tid udført et godt dansk arbejde i den lille markedsby; men dens egentlige vækker blev den unge bager *Thorvald Petersen.* I 1905 begyndte han sammen med sin hustru, en ung pige fra byen, sin bagerforretning paa hovedgaden. Den drev han med stor dygtighed i de forløbne 50 aar, og samtidig blev han danskhedens vækker eller dens »altid vaagne samvittighed«, som det lød der ude.

Ved valget i 1903 var der kun 28 danske stemmer mod 435 tyske, men *Thorvald Petersen* gik straks igang med at opsøge dem og andre, der maaske ogsaa var danske, men ikke turde vove sig frem i lyset. Snart fik han afholdt det første danske møde i byens historie, og i 1912 fik han sammen med enkelte andre oprettet byens første danske forening med det neutrale navn »*Læseforeningen*«. Her samlede de bøger og blade, holdt møder, spillede komedier o l.

Altid var den ivrige alsinger i gang med de sindige vestjyder for at sætte mod i de svage og opildne de vaklende til at tage fast standpunkt. I 1907 steg det danske stemmetal til 40, og i 1912 blev det fordoblet til 80.

Fremad gik det, men krigen 1914–18 satte meget af det istaa. *Thorvald Petersen* blev ogsaa indkaldt. Men stor var glæden, da Tønder i 1920 kom med hjem til Danmark, skønt der kun var 23 pct danske stemmer (mod 9 pct i 1912). Det var det gode danske opland, der gjorde udslaget.

Det første store maal var naaet, men den ildfulde bager maatte videre. Genforeningen skulle ogsaa vindes indadtil. Allerede i 1919 var han sammen med to andre danske valgt ind i byens raad, og der udførte han et meget betydningsfuldt arbejde til sin død 36 aar efter.

I 1937 naaede de det næste store maal: dansk flertal i byraadet. Her gik det ofte varmt til, men Thorvald Petersen, der altid var ivrig i kampen for danskheden, undte ogsaa sine nationale modstandere frihed og gode kaar. Den stedlige tyske redaktør skrev nu ved hans død: »Thorvald Petersen har udkæmpet mange slag mod den tyske front. Det morede ham at slaa sin modstander. ... Men han var altid selv en redelig modstander, der satte det menneskelige foran det nationale«.

Denne ildsjæl nøjedes ikke med at virke i sin by. Ofte var han med i det folkelige arbejde paa landet, især i det stærkt fortyskede Slogs herred lige nord for grænsen og nede i Sydslesvig, hvor han altid var at træffe, naar der var noget at gøre, ikke mindst i tiden før afstemningen i 1920 og igen efter 1945.

I sin bog »Fra Als til Tønder«, som udkom i 1952, fortæller han selv godt og fornøjeligt om sine oplevelser og de nationale brydninger indtil genforeningen. Siden da har danskheden vokset sig stærk, hvor Thorvald Petersen virkede, og naar hans hjemby, som tyskerne før kaldte »den helt tyske stad Tønder«, nu er en god dansk by, saa skyldes det ikke mindst hans aldrig svigtende ildhu i danskhedens tjeneste.

Apoteker *P. Toft* mindes som musæets grundlægger og værner om byens og egnens minder.

Lærer *Alfred Torp* (* 1896, Nr Sundby, † 1933) tog lærereksamen paa Ranum 1917, rejseoplevelser før 1914 havde vakt hans interesse for Sønderjylland, og 1920 blev han lærer i Tønder, knyttet som dansklærer til den tyske borgerskole. Han knyttedes nært til egnen, og der var et smukt tillidsforhold til de tyske elever. Blev byraadsmedl og folketingskand (radikal), men mere end det politiske droges han af det nationale, fik tidligt samarbejde med Nic. Svendsen, fik nært kendskab til de nationale forhold, og der var planer om, at han 1933 skulle overtage en virksomhed for den nationale sag syd for grænsen, men paa vej til et møde med H. P. Hanssen blev han dræbt ved en bilulykke. Mindesten i Højbjerg plantage ved Tønder (DBL XXIV, 209 (Hans Lund) Sprogforen alm 1935, 67 f, nekrologer i dagspressen.)

Dansk biografisk leksikon nævner foruden fornævnte:

Redaktør *P. Skovrøy* (* 1851 Arrild, † 35). Ss fader flyttede 1862 fra Arrild til Løgumkloster, hvor han blev gæstgiver og skotøjshandler. Sønnen blev kontorist i Haderslev, rejste efter Hiort-Lorenzens raad til Kbhvn og tog paa 2 aar dansk juridisk eksamen. Efter et par aar som sagførerfuldmægtig i Frederikssund vendte han hjem og begyndte 1882 udgivelsen af »Vestslesvigsk tidende« i Tønder. Kun een gang tidligere havde Vesteregnen i en kort periode haft et dansk blad (i Møgeltønder, omkr 1870, red af red Willemoes). S begyndte under smaa kaar, var selv »redaktør, ekspedient og maskinmester«. 1885 blev bladet sluttet sammen med »Flensborg avis« og udkom derefter som særudgave i Tønder med S som red. Derved fik »Flensborg avis« en sikker position i Vesteregnen (af 1517 holdere af danske blade i Tønder nørre amt, holdt 1463 »Flens-

borg avis«). S havde det lokale stof, men ogsaa emner af historisk og juridisk art, behandlet med kærlighed til modersmaalet, friskhed og lune. Samtidig oversatte han en masse romaner som føljetoner. Han havde selv en digterisk evne, skrev fortællinger i Sprogforeningens almanak, senere udgivet i bogform (ti smaafortællinger fra Sønderjylland, 1909, Lys paa møllen, 1915, Den gamle mølle, 1919) En af de mere kendte pressesager knyttedes til hans navn. Fra en krigerfest i T refererede han, at amtsdommeren foruden et telegram til Bismarck sandsynligvis »for en ordens skyld« ogsaa sendte et telegram til kejseren. Det førte til proces i 2 aar og fængselsstraf. Han blev atter arresteret 1. aug 1914, ført til Altona blev løsladt, men atter fængslet og sad i varetægtsarrest i Flensborg i 7 uger. Paa sin ensomme post i Tønder havde han den glæde at se danskheden vokse fra en spæd begyndelse, til den fik flertal i byen.

(Hans Lund i DBL XII, 171, Sprogforen alm 1906, 81f, 1914 1, Dahl og Linvald: Sønderjyll, II, 1919, 61 f, Martin N. Hansen: Dsk digtning i Nordslesvig efter 1864, 1926, PSs erindringer, Hundevagten 1913, og Minder og historier, 1924.

Bankdirektør *Rs. Rossen* (* 1858 i Holbøl, † 1928), hørte til den kreds af danske seminarister, der udgik fra T seminarium efter 1864, og som blev virksomme i det danske arbejde her. Han var lærer i Nr Løgum sogn 1880–83, blev saa lærer ved Juhlers danske skole i Aabenraa. Han ledede skolen videre efter Juhlers død til skolen blev lukket 1884. Derefter flyttede han til Flensborg og var i 17 aar ansat ved Flensborg avis, skrev de udenrigspolitiske oversigter, fik stor historisk viden, udg »Oversigt over Sønderjyllands historie« 1900, red Nordslesvigsk søndagsblad 1889–1901 blev revisor i Flensborg spare- og laanekasse, og 1901 direktør for den nyoprettede Tønder landmandsbank. Danskheden var da meget svag i T, R fik en førende plads i det danske nationale arbejde, blev byens repræsentant i vælgerforeningen, og leder af den første danske sammenslutning i T, T læseforening 1912 som fik lokale i bankens gaard. Han blev fængslet 1914, men løsladt efter 6 uger. Efter genforeningen stod han som danskhedens leder i T, sad en tid i byraadet og blev fmd for T kommunalforening, der samlede byens danske borgerskab. Fmd for den konservative vælgerforening i T.

DBL XX, 187, Grænsevagten 1928, 236f, Sdj mdskr 1936—37, 137.

Amtslæge *H. Lausten Thomsen* (* 78 Roost, Arrild, † 58), søgte af hensyn til sin fremtidige gerning uddannelse i Tyskland, bev cand med og dr med i Freiburg, praktiserende læge i Skærbæk 06, læge i hæren under krigen, vendte hjem 1918, blev amtslæge i Tønder 20, fra 29 tillige i Hadersleu. Han tog fra sine unge aar livligt del i egnens nationale liv, idet det kulturelle dog havde hans største interesse. Boganmelder ved Flensborg avis fra 1912, virksom for biblioteket i T og Historisk smf for Sdj, efter H. P. Hanssens død dets fmd, medredaktør af Sdj aarbøger. Udg sammen med Nic. Svendsen »Haabets mænd«, sønderjyske biografier, talte ved mange nationale møder, hans interesse for nationale forhold førte ham ud paa mange rejser i Europa. Han blev amtslæge i Aabenraa-Sønderborg 1943–48. Udg 26: Tønder-bogen, 29: Verdenskrigen, fortalt for ungdommen, 37: Tønder læse- og ungdomsforening, 43: Genforeningsdagene, 46: Dansk tale i Sønderjylland, 48: Bogen om H. P. Hanssen, 56: Landet bag digerne.

DBL XXIII, 567 (Hans Lund).

Kraks Blaa bog anfører blandt kendte skikkelser i Tønder bl a (foruden forn embedsmænd):

Overkirurg *Jens Hein,* (* 05 Gentofte), overlæge her 44, bm T musæum, Mødrehjælpen 50–62, bm Foren af dsk kunstmusæer 56–62, lokalfmd Nationalf t TBs bekæmpelse m m. Stiftslandinspektør *J. L. Mosbech* (* 87 Mosbjerg, fl t Hadersley, † 67) byraadsmedl 46, bm T musæum, bm Dsk landinspektørforening, udg flere skr om sønderjysk matrikelvæsen, en bog om Matrikulsvæsenets organisation 1934 blev prisbelønnet, skr i »T gn tiderne«.

Stabslæge *P. Jepsen,* * 91 Rørkær v Tønder, læge i T 20, stabslæge 52–56, fmd T lægekredsforening, æresmedlem 56.

Amtslæge *Einer Lund,* * 17 Frberg, amtslæge her 57, skole- og fængselslæge, bm kredsf mod børnelammelse, for mentalhygiejne, mod hjertesygdomme.

Forstander for statens marskforsøg *Viggo Nielsen,* * 96 Hviding, landbrugskand, højskolel Brøderup bestyrer statens marskforsøg Højer, medl Højer sogne- og mghr, medl afvandingskomm.

Bankdir, borgmester *Joh. Jessen Paulsen,* * 01 Varnæs c polit 27, dir T landmandsbank 37, byraadsmedl 37, borgmester 39, fmd Sdj erhvervsraad, bm Dsk bankers fællesraad, bm hovedbest for det konservative folkeparti, fmd Plantningsselsk, Sønderjylland m m.

Civilingeniør *Th. Claudi Westh,* * 99 Aarhus, leder af statens jordlovsudvalgs kontor for Sønderjylland 29–59, derefter chef f Statens jordlovsudvalgs tekniske afd. Fmd T egnens radikale, folketingskand (rad) siden 1943, fmd T dsk skolenævn 40–46, mange hverv, udg 43: Nye sønderjyske landbohjem.

Tønder landsogn, 1053 ha, bestaar af marsk og gest, og lavt bakkeland mod nord. Byerne Store og Lille Emmerske med bedehus og skole (de større børn gaar i Tønder seminariums øvelsesskole). Indtil 1542 havde sognet egen kirke, Sct Laurentii kirke, Tønder. 1543 fik beboerne anvist egne pladser i T kirke og egen kirkegaard i T. Skolen med bedesal blev bekostet 1730 af provst *Schrader,* udvidet 1835. Se Anders Petersen: Livet i E i gamle dage, Sdj mdskr 1950, 119 f.

Stemmetal: 1871: 79 dsk, 14 ty, 1920: 154 dsk (40 tilrejs), 73 ty (19 tilrejs), 1964: 125 dsk, 22 ty.

Folketal: 1860: 3216 og 633 (Emmerske), 1900: 3969 og 549, 1921: 5129 og 555, 1965: 7192 og 279.

Vi slutter denne lille oversigt over Tønder med at citere en sønderjyde, der er speciel kender af sønderjyske forhold, *Morten Kamphøvener.* Han giver til Hj. Havlund (Berl Tid 21. juli 1968) flg karakteristik af de 4 sønderjyske købstæder, der vel ikke skal tages alt for højtideligt.

– Haderslev, siger Morten Kamphøvener, den by har sit eget præg, som de andre sønderjyske købstæder har det. I Haderslev er folk fine. I Sønderborg vil de gerne være det. I Aabenraa gist de i væn over 'et... det vil sige, at den slags gider de ikke beskæftige sig med. I Tønder ved de overhovedet ikke, hvad det er.

Af den ældre præstehistorie

Tønder, som oprindeligt var havneby og hertugdømmets næststørste by, hørte i middelalderen til Ribe stift. Det er urigtigt, at Ribebispen ejede Tønder by. Naar bispen 1212 henlagde kirken i T til 2 præbender i Ribe kapitel og tilskødede dette forskelligt jordegods i T og 1233 ordnede bøndernes afgifter til bispen og erhvervede dem forskellige friheder hos hertug *Abel* (O. Nielsen: Ribe oldemoder, 1861), gælder det Møgeltønder, til forskel fra hvilken den østligere by hed Lille Tønder. 1238 stiftedes *Franciskanerklostret,* den tidligere Ribebiskop *Gunner* indviedede klosterkirken 1247. Byens ældste kirke er antageligt *Sct. Nicolai kirke* (kapel), der ca 1500 nævnes som sognekirke, og den havde *Sct Laurentius kirke* som anneks. I sept 1530 blev munkene jaget ud af klostret under paaberaabelse af, at det laa for nær ved slottet. Omkr ref blev kloster, Helligaandshus, kapeller og kirker revet ned, undtagen SctNicolai kirke, men den var lille og forfalden, hvorfor den blev revet ned, undtagen taarnet, og hertug *Hans,* som 1580 havde oprettet latinskolen, lod den nuv *Kristkirke* opføre ved taarnet 1590–92. Byens borgere kappedes senere om at smykke den. Det lille kirkemusæum rummer mange minder fra kirkens historie.

Modsætningerne mellem dansk og tysk har gennem tiderne præget det kirkelige liv. Den nære forbindelse med det gottorpske styre medførte, at det tyske paa mange omraader fik overtaget. Tysk kirkesprog indtil 1729.

Reformationen prædikedes først her af præsten *Hieronymus* (ca 1526) sammen med præsterne *Johan Decker, Mathias Frederici* og *Vincentius Alberti.* De blev alle præster i Tønder (Decker til 1540, Frederici til 1548, Alberti til 1553). Da Sønderjyllands kirkeforhold ordnedes 1540, lagdes Tønder amt under superintendenten *Gert Slewert,* Flensborg, men da amtet ved delingen 1544 tilfaldt hertug *Hans den ældre,* lagde han kirketilsynet under provsten i Haderslev (Khst saml 3 r I, 46 f 637 f). 1549 oprettedes et selvstændigt prosti i Tønder, og *Vincentius Alberti* blev provst. Men ved forliget 1578 godkendtes atter Ribe biskops gamle tilsynsret over selve Tønder by (samt Abild, Udbjerg, Højer, Hjerpsted og Skadst). Kun de dele, der hørte under Slesvig stift (41 kirker) forblev under det selvstændige Tønder provsti. Hertil kom dog videre af Ribe stift det sækulariserede Løgumkloster med Nr Løgum. Under Gottorpernes styre opretholdtes det kirkelige styre fra 1578, hvor provsten i Tønder stod under Ribe biskop til 1660, da hertugen fik fuld suverænitet (1684–89 indførtes forbigaaende den gamle ordning), og Brede indlemmedes i Tønder provsti. Da Fr. IV 1713 besatte den gottorpske del, ophørte provstiets kirkelige selvstændighed, og det lagdes under den kgl generalsuperintendent for hertugdømmerne. Denne ordning vakte stærk modstand hos magistraten i Tønder, og først 1730 begyndte normale visitatser. 1739 lagdes Løgumkloster, Nr Løgum og Brede under Aabenraa provsti. 1850 lagdes 5 kirker fra Lundtoft herred i Tønder provsti under Aabenraa provsti, til gengæld afgav Aabenraa provsti Løgumklosters provsti. 1878 delte konsistoriet provstiet i 2 dele: Nord-Tondern, hvori opgik Lø-Møgeltønder provsti med 30 kirker, og Süd-Tondern, med 24 kirker. Sp i Tønder var fast provst.

Ved reformationen var *Anton Kajser* en af de mænd, som kongen med et vist hastværk førte frem ad en ærefuld bane. Han blev sp i Haderslev 1533, og 1537 beskikkedes han til provst for begge len, kom derved til at bestyre hele den nordlige del af Sønderjylland, herunder ogsaa Tønder provsti. Han døde 1553, og nu havde hertugen en del besvær med at finde en ny storprovst for sit hertugdømme. En dansk mand kunne det ikke være, og han indforskrev da 1554 *Johan Vorstius* fra Antwerpen, en mand paa 25 aar. Vorstius blev dog ikke tilfreds, 1560 forlod han Haderslev og drog til Itzehoe, klagende over de forsmædelser han havde været udsat for.

1554–85 var *Jørgen Petersen (Petræus)* sp i Tønder, og nu fik Tønder provsti sin egen provst, idet han 1561 blev udnævnt til provst. Han gjorde sig kirkehistorisk bemærket, da præsterne paa egnen var stærkt imod konkordieformlen og dens uheldige udformning af læren og bekendelsen. *Jørgen Petersen* udarbejdede en betænkning paa de nordslesvigske præsters vegne: »Man var just ikke utilfreds med bogen, men den var overflødig, ja farlig, fordi den ribbede op i adskillige stridige sager, som man nu ønskede at være færdig med. Der herskede her paa egnen ingen uenighed i læren. Guds ord blev prædiket rent og uforfalsket, ingen veg fra de 3 symbolske bøger«. Derfor bad man hertugen om, at landets kirke ikke maatte drages med ind i »teologisk kævl og kættergalskab«. Hertugen forstod dette saare vel. Bogen blev omarbejdet, men *Jørgen Petersen* og *Knud Bramtius Øsby,* fastholdt deres standpunkt og ville ikke underskrive (CP 66).

Provst *Andreas Thomsen* (1586–93) var søn af herredsfogeden i Møgeltønder, havde været diakon og conrektor her fra 1570.

Nu kom der en række betydelige præster i Tønder, først fader og søn *Mauritius,* saa fader og søn *Kenckel.*

Provst *Johs. B. Mauritius* (1594–1634), præstesøn fra Eckernførde, havde været hofpræst hos den senere kong Karl IX i Sverige. Han var gift med en datter af provst Jørgen Petersen, (hun havde først været gift med provst Andreas Thomsen). Det var haarde tider. Provst M skrev 1628: »Alt rasler af vaaben, alt ødelægges, borgerne berøves deres ejendom. Alle er i Fare og i Nød«. Sønnen *Bernhard Mauritius* (1634–52) blev provst 1637, men døde 1652, kun 45 aar gammel. Han var gift med en datter af borgmesteren i Tønder, en søn blev sp i Hostrup, en datter blev gift med eftm provst, dr *Stephan Kenckel* (1652–91),

købmandssøn fra Flensborg. Han havde studeret i Sorø og Strassburg, blev dr theol v Kiels universitets indvielse 1666, var dansksindet. Han gjorde sig skyldig i en ejendommelig forseelse. 1675 skrev hertug *Chr. Albrecht* fra Gottorp: »Vi har med ikke ringe mishag fornummet, at I trods vor befaling egenvilligt afholder eder fra at give personer, som der lyses for fra prædikestolen, den ærestitel, som de med rette kan forlange«. Da det blev K for meget med titlerne, agtede han at tiltale alle med hr og jomfru, men borgmesteren paalagde ham at følge hertugens ordre, hvorefter den ærgerrige provst lod borgmesteren vide, at dette var »udflugter, som han aldrig vilde bruge« (CP 87). Provst K var meget yndet, det ses af de mange ligtaler han lod trykke. Han efterlod sig en betydelig formue. Hans søn, provst *Bernhard Kenckel* (1691–93) arvede baade hans embeder og hans formue. Han blev kun 38 aar, havde studeret i Kiel, Jena og Helmstedt. Diakonen *Johannes Lund* (1672–86) var en lærd og videnskabelig mand. Han udgav en stor bibelsk teologi over Gl test, der flere steder blev anskaffet paa kirkens regning, optrykt i Amsterdam 1723. Diakonen, *Gotthard Zwerg,* der virkede her 1686–1729, talte over Kenckel (ligtalen fylder 87 og 12 kvartsider), en endnu læseværdig afhandling om emnet: Predigtamts-Gedanken. Den unge provst havde maattet kæmpe ikke blot med mistrøstige forhold i provstiet og sognet, men ogsaa med den tunge tanke, at hele hans gerning syntes uden frugt. Og der sluttes med ønsket om, at han maatte faa en god mand som efterfølger. Aarhundredet gik tilende. Det havde bragt byen velstand ved livlig handel til søs og ved kniplevirksomheden, som kom hertil fra Holland og omtales første gang 1610, og efterhaanden kom til at spille en herskende rolle i byens og omegnens økonomi. Kvæghandelen med stude og heste var ogsaa i vækst. Man hører om svenskekrigenes ulykker, og om byens verdsliggørelse i slutningen af 17. aarh.

De to næste provster var her kun kort tid.

Nu begyndte den aandelige fremgang. Provst *Peter Zitscher* (1693–97) var søn af en kgl herold, blev mag 1690, i udlandet, slotspræst i Glückstadt 85. »Han viste sig sendt af Gud. Nidkærhed for Herrens hus fortærede ham. Helt fra barnsben havde dronning *Sofie Amalie* taget sig af ham, hjulpet ham til studierejser i Tyskland, Bøhmen, i Leiden og Oxford, hvor han var i 2 aar, (England var ham som et Kanaan, en Boas-ager for ham at sanke aks paa – Paris var ham som et skatkammer). Dronningen tog ham i sin egen tjeneste paa Sofie Amalienborg, som lige var bygget. Ved hendes død maatte han forlade slotsmenigheden, men han skrev i svulstige ord om sorgen ved, at »vor Kikajon er visnet .. »I Glückstadt »var der ingen trosartikel jeg ikke forklarede, ingen last jeg ikke raadede eder fra«. Hans »legeme falmede«, thi arbejdet paa lazaretter og blandt soldater sled paa ham. I Tønder var han særlig betydelig i skriftestolen, den blev søjlen »i hans embede«. Her stod han, modsat pietismen helt sammen med fortiden. Han er maaske den sidste slesvigske præst, som »med hele sin sjæls brændende ofervilje søgte at gøre den øde skriftestol til et frugtbart sted« (CP 89). Han var født i Kbhvn, hans første hustru var fra Kbhvn. Han har sikkert brugt det danske sprog. Han var »en Jesus-elsker, en ven af taarerne.«

Det samme gjaldt hans efterfølger, provst *Johan Conrad Kieffer* (1698–1702). Han var født i Oldenburg, uddannet i Kiel, blev hofpræst paa Gottorp 90, kirkeraad. Som Zitscher udgav han en samling prædikener: »Sonderbare Predigten« samt lejlighedstaler. Hans grundtone var: »Køb den belejlige tid«, »at vi ikke skal staa ledige paa torvet«. Han »længtes efter ild og varme, Guds rige maatte tages med vold, ikke i søvne«. Ved hans baare bad mange om, at der maatte komme gode, nye mænd ved alter og prædikestol. Og disse bønner blev hørt, som man sjældent har set det (PC 101). Ogsaa diakonen, *Zwerg,* arbejdede paa denne linie (CP 266).

I »Acta pontificum Danica«, som prof *Reimer Hansen* har fremdraget i »Zeitschrift för Schleswig-Holst-Lauenb Kirchen-Geschichte, XXXVI, 170–90, og XXXVIII, 327–46, fortsat i »Schriften des Vereins für Schlesw-Holst Kirchengeschichte«, 2 r, VI, 313–51 og 460–96 læser man, at de betydeligste præbender i Sønderjylland blev besat med betydelige tyskfødte prælater. Dette ses f eks i Tønders præstehistorie. Saavel i den hertugelige som i den kongelige del af Sønderjylland møder vi langt ned i tiden indkaldte tyskere i de anseligste embeder, prælater af betydelig anseelse.

Provst *Samuel Reimarus* (1703–27), præstesøn fra Stolzenburg ved Stettin, blev efter omfattende studier i udlandet præst i Ditmarsken, og hofpræst paa Gottorp, overkonsistorialraad 1700. Han var ikke helt almindelig. Fra dansk side blev han regnet blandt dem, der ringeagtede vort modersmaal, og kunne vise det paa en brysk maade. I hans karakter var der ogsaa noget, der gik i denne retning. Det dansktalende landsogn ærgrede ham. Han var pommersk, ivrig og nidkær. 1706 udsendte han sammen med amtmanden i hertugens navn en skrivelse om genopvækkelse af Helligdagsfogedernes hverv: At give agt paa dovne kirkegængere, paa foragtere af gudstjenesten, om folk drev sladder paa kirkegaarden, medens sang og prædiken lød i kirken, paa juleog natteløjer, dans osv. Alt dette skulle meldes til præsten. *Anna Sofie Reventlows* bryllup med *kong Fr. IV* forargede ham dybt, og han sendte en kraftig skrivelse til præsterne i 6 punkter (»Uden hoved og hale«, tilføjer CP, 102). Smukke og opbyggelige er hans breve, især til amtmanden, *J. G. v Holsten,* og han var ivrig lige til han døde, i at formane præsterne til husbesøg, til flid i deres kald, foragt for verden. Særlig smukke er hans breve, da en datter gift med præsten i Emmerlev, døde, hans nærmeste ven var provst *Joh. Tychsen,* Haderslev: »Ved sorgen vinder det indre menneske, og prædikenen vil vise et endnu mere himmelsk præg!« – Reimarus var den første pietistisk prægede sp i Tønder.

Se iøvr Johs. Pedersen: Fra en genforeningsfest i T 1721, Dsk Teol tidsskr, 1910, s 193–200.

J. Brodersen (Fra gl dage, s 260 f) (han tidfæster ved en fejl R til 1770) roser *Reimarus:* »Vi træder ind i kirken, som er fuld af tilhørere. Fra prædikestolen prædiker en præst (R) meget indtrængende omvendelse og syndernes forladelse, og hans prædiken er stadfæstet med Guds ord og citater af Luther. Tilhørerne lytter med stor opmærksomhed. De mærker, at præsten taler af egen erfaring, vil den enkeltes evige vel og salighed, men ogsaa, at han ikke vil lade sig rokke i det han siger. Under forkyndelsen triller mange taarer baade ned ad præstens og tilhørernes kinder. En vældig prædikant! Ved ham er der ogsaa sket store vækkelser baade i Tønder og i amtet. Han er et sjældent redskab i Herrens haand... elsket og agtet og anerkendt som en Guds mand i byen og i amtet. Ved hans begravelse talte diakonen, *Zwerg,* over 1. Tim 1,15–17 om Jesu naade, om troen og saligheden.«

6. okt 1727 var den store brand, da hele den østlige del af byen brændte, og 3 personer indebrændte.

En endnu betydeligere sp efterfulgte Reimarus: Provst *Johann Hermann Schrader* (1728–37). Han var født i Hamborg 1684, blev informator ved hoffet 1713 (for Fr IVs datter, Charlotte Amalie), sp i Oldesloe 22, konsistorialrd 35, var gift med en præstedt fra Rostock. Han var en af de betydeligste pietistiske præster, helt og holdent Chr VIs mand anset salmedigter. Han udgav 1731 »Vollständiges Gesangbuch« med 1157 salmer stærkt beslægtet med Freylinghausens. Her var 23 salmer af ham selv (Vor tro er den forvisning paa, O Gud, fornuften fatter ej, Jesus han er syndres ven, O Jesus, som est kommen at forstyrre Satans rige m fl) (KLfN, IV, 98). S kom i denne grænseby til at staa som formidleren af den fra Tyskland paa den tid fremtrængende pietisme. Han samlede store skarer i kirken om sin kraftfulde og frygtløse forkyndelse, han holdt gudelige forsamlinger i sit hjem, han virkede paa sine visitatser tilskyndende for præsterne i pietistisk retning. Hans ingenlunde snævre pietisme satte sin varigste frugt i ovennævnte salmebog (den tyske »Tønder-Salmebog«) med et rigt udvalg af pietismens salmeskat (Den kom senere til at danne grundlag for »Allgemeines gesangbuch für Schleswig-Holst, 1752). Kongen og myndighederne satte stor pris paa ham, han blev medlem af overkonsistoriet paa Gottorp, og han var virksom ved konsistoriets udgivelse af det kendte »Hyrdebrev til præster i Slesv H«, (fra hans haand, 1737, senere udg 1837 og 1855). Ogsaa som administrator var S betydelig. Han fremtvang saaledes imod arvingernes protest det store Struck'ske legats offentliggørelse og fik ved hjælp af det opført et *Vajsenhus* i Tønder (nedlagt 1938). Dette fik bevilling til trykkeri, som bl a trykte flere af hans skrifter: En større prædikensamling i 2 bd, flere lejlighedsskrifter. Han fik ogsaa opført *bedehuset i Emmerske* 1732, især for at den danske befolkning der kunne høre evg paa *dansk.* Han havde i modsætning til sin forgænger let ved at komme i forstaaelse med befolkningen, ogsaa den danske. Da han engang blev spurgt, om folk i Tønder var tyske eller danske, svarede han, at de forhen var tyske (hertugeligt sindede), men nu blev mere og mere danske, hvad han ikke var ked af. (CP 105). Den skrivelse S sendte sine præster ved sin tiltrædelse, viser, af hvad aand han var: »I kristelig kærlighed kraftigt at opvækkes til at udfolde det embede, hvorved Kristi legeme skal opbygges. Allerede nu lader Gud mig mærkeligt se sit segl paa min guddommelige kaldelse, da han levende har rørt mine tilhøreres hjerter ved det prædikede ord og alle vegne virket en guddommelig bevægelighed, omendskønt af forskellig art. Da ønsker jeg ikke andet end, at vi alle maa staa i een aand for Gud til at fremme hans gerning retskaffent og med alvor og ødelægge djævelens rige...«

J. Brodersen skriver (s 261), at med Schrader fik Tønder atter en sand og nidkær Herrens tjener som præst. Han ville have sjælene omvendt til Jesus. Han var en meget sanddru, ydmyg, elsket og agtet mand. Snart saa han, at der var mange i mgh, som var indviklet i bogstavvæsen og byggede paa gerningsværk. Baade i kirken og i forsamlinger (som han straks begyndte i sit hjem for ca 130 vakte), og ved andre lejligheder, sagde han dem alvorligt, at det var en falsk grund, de byggede paa, og de maatte eje deres synders forladelse, som kun var at finde i Jesu blod. Hans forkyndelse ses bedst i salmen »Vor tro er den forvisning paa«. For *Zinzendorf* og andre klagede han over sin elendighed, men han vidnede med myndighed (ved en begravelse af en rig mand skulle han oplæse den afdødes personalia med lovtale over den døde, men afbrød: »Hvad er det jeg her læser? Lutter løgn! dertil er hele byen vidne«, og saa holdt han en alvorlig tale.) 1731 kom der vækkelse, som greb vidt om sig. Forgæves bad han *Zinzendorf* om at komme til Tønder, men 1733 kom biskop *Spangenberg* og 1743 *David Nitschmann* med 4 brødre fra Herrnhut, samt brødremghs første hedningemissionær, *Leonhard Dober,* Dsk Vestindien; de gik selv byens honoratiores paa livet med deres spørgsmaal. Forsamlingerne blev holdt hos *Hans Sønnich.* Ikke alle præster var glade for *Schrader.* Provst *Gentzel,* Ejdersted, skrev til generalsuperintendenten, at S »ikke var sand lutheraner«, dr *Koch,* Oldensworth, kaldte ham »en donatistisk »sværmer«, og provst *Fischer,* Haderslev, var »rigtigt bedrøvet over S som han »nok troede handlede i god hensigt, men de midler han brugte, var ikke heldige.«Da de Dippelske sværmere 1734 kom til Sønderjylland, vakte de stor forvirring ved at forkaste den lutherske lære og kræve heftig bodskamp. Ved en visitats paa Tønderegnen blev der vældigt oprør i kirken, medens provsten stod paa prædikestolen og en gammel kone stod op og talte imod ham. Flere andre stod op og sluttede sig til hende, og da der blev stor forvirring i kirken, forlod provsten prædikestolen og sluttede gudstjenesten (J. Br 65) En separatist fra Lybeck kom til Tønder, udgav sig for herrnhuter, indsatte ældste og forstandere, paastod at have løse- og bindenøglen, og arbejdede imod provsten. Provst S døde okt

1737, og diakonen *Johan Arends* talte over ham ud fra 1. Kor 4,1–2.

Tønder blev i *Schraders* tid *det andet arnested i Sdj for den pietistiske vækkelse* (Jørgen Larsen, s 79). *Erik Pontoppidan* skriver i »Menoza«: »Den navnkundige provst *Schrader* hørte jeg straks prædike, og det med en saadan fyndighed, at jeg ikke har hørt ret mange af hans lige. Efter aftensang indfandt jeg mig med andre i den bedetime, som han holdt i sit hus, da han med idelig tilegnelse gennemgik en af Davids salmer og talte derover til største opbyggelse.«

Pastor *Aage Dahl* har i Præstehist saml 1933, s 51–65 udførligt skildret provst S og gør opmærksom paa, at Schrader og ikke Brorson var den drivende kraft i salmebogsarbejdet. (se Paul Glaser: »Der Pietismus in Tondern« i »Der Schleswig-Holsteiner« 22. okt 1927). *Brorson* brugte *Schraders* salmebog som grundlag for sine oversættelser af tyske salmer. Schraders forkyndelse fandt megen paaskønnelse i Tønder. Han var en af de betydelige prælater, der fik embede i Sønderjylland, og som kom sydfra. Hans vækkende forkyndelse fremkaldte liv, og han søgte at faa pietister i alle ledende stillinger. Ved hans begravelse berømmedes hans tale som »stærk og smeltende«. Han udgav en lang række prædikener og opbyggelsesbøger (Schlesw Holst Kirchen- und Schulblatt, 1882, nr 21, IM Tid, 1944, 50–51).

At Tønder blev et midtpunkt i den pietistiske vækkelse i disse aar skyldtes ogsaa, at der til Tønder kom en præst, hvis navn kom til at overstraale alle andre Tønder-præster: *Hans Adolph Brorson,* som provst S fik ansat som 3. præst diakon, her (1729–37) efter den fromme pastor *Gotthard Zwerg,* der døde i juli 1729, 67 aar gammel. (H. Hejselbjerg Paulsen har i Khst saml 7 r III, 509 flg skildret valget af B.) Provst S fik det ordnet saadan, at diakonatet blev et *dansk* embede (1730 oprettedes et embede som archidiakon, hvortil *Joh. J. Arends* blev udnævnt). S lod *Brorson* kalde hertil fra Randerup, og *Brorson* blev straks provstens nære medarbejder, ogsaa ved salmebogsarbejdet, Brorson modtog impulser fra S, oversatte hans salmer til dansk, og Brorson fik som sin særlige opgave at prædike paa dansk baade ved froprædiken i Tønder og i kapellet i Emmerske. Motivet til provst *Schraders* positive stilling til det danske sprog var sikkert af rent sjælesørgerisk art: Ad denne vej ville han faa almuen kristeligt i tale. Resultatet blev en ualmindelig vinding for dansk sprog og kultur i grænselandet, og *Brorsons* salmer styrkede kraftigt den danske front mod det tyske sprogs fremtrængen (Jens Holdt, DBL, XXI, 350 f). Samarbejdet mellem *Schrader* og *Brorson* er et af de smukkeste træk i sønderjysk salme- og menighedshistorie. Provsten har ikke indført den danske gudstjeneste, men han fik diakonatet ordnet, saa det blev dansk. I rang var Brorsons embede kun som »en paahængsvogn«, men navnet Brorson vil stedse kaste glans over Tønder. I *Schrader-Brorson*-aarene blev bibelen menigmands eje, og salmesangen voksede. Allerede provst *Kiefer* havde sagt: »Torden og lynild maa der være i ordet« (CP 266), Tønder blev nu brændpunkt i den pietistiske vækkelse i Vestslesvig med torden og lynild, men ogsaa med evangeliet. Kongen fulgte nøje udviklingen, ja, han ønskede provstens bøger efter Ss død (CP, 112). Om *Brorson* henvises til bispehistorien . Om hans virksomhed i Tønder blot dette: Aaret efter at *Schraders* store salmebog var udkommet, kom der et beskedent hefte »*Nogle julepsalmer*«, 1732 af H. A. Brorson, »i hast sammenskrevne«, som det hed paa titelbladet. Her fandtes straks nogle af Brorsons ypperste salmer: (I denne søde juletid, Her kommer dine arme smaa, Den yndigste rose).

1732 regnes for »det store aar for Brorson som salmedigter« af brorsonforskere med dr *L. J. Koch* i spidsen, men dr *H. Hejselbjerg Paulsen* anfægter i sin lødige doktordisputats om sønderjysk salmesang 1717–40 dette standpunkt og lægger affattelsen af julesalmerne til Brorsons tid i Randerup i tyverne. (Opponenterne ved disputatsen gik imod Hejselbj P).

De flg aar bragte en rig produktion, 1733–35 udkom en række salmehefter og 1739 samlede B sin digtning i »*Troens rare klenodie*«, ordnet efter samme system som Schraders salmeværk. Da *Schrader* døde, skrev Brorson et æresdigt over ham – paa tysk. (Men det kom han nu ikke godt fra!).

1737 blev Brorson stiftsprovst i Ribe, 1741 biskop. Hans salmer prægede de vaktes forsamlinger, og »han var blandt de første, der opdagede enkeltpersoner i kirkerummet« (CP, 266). Tønder blev en by, der var forsynet med salmer som ingen dansk by. Søvnen var forbi.

1737 døde provst *J. H. Schrader,* og 1737 flyttede H. A. Brorson fra Tønder. Archidiakonen, *Johs. Arends,* der havde været her siden 1730, blev provst og sp (1738–46). Han var født i Tønder 1682, søn af en diggreve, havde studeret i Holland og England, blev sp i Risum 1714, og kom til Tønder 1730. Hans sønner blev sp i Fjolde og Egen. Han stod *Schrader* nær, hvilket man ser af hans ligtale over ham (50 foliosider). Der gik det rygte, at en ufornuftig præst optraadte saa heftigt over for provst A, at han tog sin død deraf.

Arends var de vaktes ven og »opmuntrede Jesu sande vidner til at forkynde Jesu hele sandhed, og intet maatte hindre dem i at følge Jesus efter« (J. Br 267) men *Zeidler* skriver, at han 1746 kun fandt 12 vakte i Tønder, ledet af kniplingshandler *Hans Richtsen,* der var gift med borgmester *Carstensens* datter, Richtsens søster blev gift med borgmester *Matthias Tychsen,* og alle disse var vakte. (Ribe bispesæde, s 142, J Br 265). Zeidlers syn er nok for mørkt, der var stadigt mange vakte selvom der ikke var 30.000 (se ndf).

Som efterfølger i Archidiakon-embedet fik Arends den pietistiske *Christopher Blume,* (1738–40), der senere blev tysk hofpræst i Kbhvn og kgl konfessionarius, medens Brorsons embede som 3. præst blev besat med *Peter Schonning* (1737–50), der blev sp i Nyborg 1750–1800. Han var født i Ribe, ægte dansk.

Provst *Balthasar Petersen* (1747–87) var født i Tønder 1703, søn af en kniplingshandler.

studerede i Jena, hvor den ortodokse prof *J. F. Buddeus* fik afgørende betydning for ham, han tog embedseksamen i Kiel, efter en studierejse i udlandet (atter i Jena) blev han sp i Læk, og 1739 provst i Sønderborg. I Tønder faldt hans historiske og banebrydende gerning, som paa eet bestemt omraade satte blivende spor, idet han fik oprettet det endnu bestaaende *seminarium,* Nordens ældste. Han havde ualmindelige teologiske, filosofiske og pædagogiske evner, blev en anset prædikant og visitator, men især fik han betydning for de unge mænds uddannelse til lærere og præster. En større, arvet formue satte ham i stand til (overvejende uden vederlag) at underholde og undervise et vist antal elever i sit hjem, først i et saakaldt »*Teolog-institut*«, der førte frem til teol embedseks (lukket 1762) senere, fra 1753 i et »*lærer-institut*«, der maa anses for at være det ældste præstegaardsseminarium i Danmark. Kort før sin død udstyrede han det med rige gaver, bl a en større landejendom i Tønder. – Kirkeligt var han en absolut modsætning til sine forgængere. Han stod haardt paa det ortodokse standpunkt over for den her i Brorsons egn herskende og stærkt konkurrerende pietisme. Derom vidner f eks hans omfattende teologiske værker (»Erkenntniss Gottes für Cathecheten, Küster und Schulmeister«, »Das Leben und Leiden Jesu, I–IV« »Die christliche Lehre von der Seligkeit«). Ved visitatsen 1768 skriver generalsuperintendant *A. Struensee,* at der i Tønder »var stort begær efter Guds ord. Kirkerne var fulde af tilhørere, som med opmærksomhed og taarer lagde for dagen, at de i deres hjerter følte kraften af de guddommelige sandheder. Denne bevægelse stammer fra den endnu i velsignet minde staaende *Schrader* og hans tro embedsførelse. Desto mere bedrøveligt er det, at man sporer næsten almindelig modvilje mod den nuv sp provst *B. Petersen.* Han og ærkedegnen (diakonen) strides paa prædikestolen, og folk gider ikke høre paa det«. – Som pædagog synes provst P at have virket mere ved sin kraftige, myndige personlighed end ved særlige metoder. Folkeligt arbejdede han ivrigt for fortyskningen. Skønt loyal helstatsmand var han helt igennem tysk af dannelse og overbevisning. Som saadan saa han godt, at vankundighed og ukirkelighed bredte sig – i de sydlige sogne, hvor det paatvungne tyske kirkesprog laa paa tværs af det danske sprog, medens aandslivet blomstrede i de nordlige sogne, hvor sprog i hjem og kirke faldt sammen.

Men i stedet for at hidføre en svækkelse af det for almuen uforstaaelige tyske sprog, mente han at maatte arbejde for en ombytning af folkemaalet fra dansk til tysk, hvortil hans rent tyske seminarieforetagende »paa dette danske sted«, som han udtrykker sig i fundatsen skulle give »sit ikke forgæves ydede bidrag«. Paa samme linie laa hans præsteskole. Fra hans undervisning gik de unge mænd lige til eksamensbordet, bestod som regel godt og blev præster uden at have sat deres ben uden for Tønder bys grænser. Provst P maa have haft 3 mands arbejdskraft. Præsteskolen maatte vige for universitetets eneherredømme, men lærerskolen lever stadigt.

(T statssem hist, 1788—1938, 1938, 16 f. A. Nyholm: Rel og nationale brydninger i T, 1960. C. F. Carstens: Die stadt T, 1861, Schriften des Verein f Schlesv H. Kirchengesc 2r VI, 1914, 127—44. Jens Holdt i DBL XVIII, 169 f, CP, s 115, 264, 311).

J. Brodersen skriver (s 267 f), at provst Petersen var agtet for sin velgørenhed, men han var en fjende af det aandelige liv, prædikede med nidkærhed mod de hellige, men ved siden deraf fremdrog han dog mange af Guds ords sandheder. Magistraten havde kaldsret til begge diakonater, og da flere borgmestre efter hinanden stod paa de helliges side, sørgede de for at faa troende præster hertil. Til disse troende præster hørte H. A. Brorsons eftf, *Peter Schonning* (1737–40) se ovf, *Martin Flor,* (1740–59), et tro Jesu vidne, hvis hus stod vidt aabent for Guds børn. Han var c th fra Kbhvn, † 1759. *Nicolai Knutzen* (1760–88), Flors svigersøn. Hans broder var læge i Brødremgh, havde været provst Petersens elev, og sp i Højst 1742–60. Men han var udpræget herrnhut, blev elsket og agtet af mange, han mødte haard modstand fra provstens side. Det bedrøvede *Knutzen,* at provsten og han prædikede imod hinanden, og det bragte stor forvirring. *Knutzen* støttedes af borgmester *M. Tychsen* (borgmester her 1757–73), flere blev omvendt, 1768 kom gen sup *A. Struensee* paa visitats, undersøgte forholdene, talte indgaaende med begge præster. Efter Struensees indberetning til kongen fortalte provst P, at »der paa egnen var op imod 30.000 (skriver tredive tusinde) herrnhuter, og at han havde de frygteligste forestillinger om dem og var bange for, at de ikke blot ville bringe kirkelig, men ogsaa politisk forvirring.« Provsten sagde til *Struensee,* at *Knutzen* foredrog falske læresætninger, hvad han søgte at bevise ved udtryk af K, skrevet op i en bog. Knutzen forsikrede, at han var sig ikke nogen vranglære bevidst, og at han som opigtig ev lt lærer ikke ville afvige det mindste fra kirkens trosbekendelse, men forkynde Guds ord purt og rent. Provsten hørte aldrig K tale, men lod sine studenter nedskrive hans prædikener. *Struensee* opfordrede derefter kongen til at anmode provsten om at opgive navne paa Herrnhuter i byen og fremføre deres vildfarelser, skriftligt. Kong Chr VII modtog *Struensees* indberetning lige efter at kongen havde været i Holland og der i Zeist nøje lært herrnhuterne at kende med deres gudstjenester og anstalter, og 30. dec 1768 udstedte kongen et edikt til præsterne i Slesvig, og særligt til provst *Petersen,* om at holde inde med angrebene paa herrnhuterne. Derefter blev der ro. Men 30.000 herrnhuter var der ikke. Derimod var adskillige af byens betydende mænd herrnhuter eller deres venner: borgmester *Markus Højer* (borgmester 1773–79), byfoged og borgmester *Nic. Jensen,* som allerede fra 1743 havde staaet i samfundet, amtmand, kammerherre *von Bielke,* kniplingshdlr *Bendix Boysen, Hans Richtsen,* der var en af byens deputerede, og som havde forsamlinger i sit hjem, og hans to sønner, *Carsten* og *Nicolai Richtsen.* Carsten blev senere borgmester. Der var ogsaa megen spot, borgmesteren i Flensborg, *Glæden,* skrev om herrnhuterne, der i Tønder »holdt forsamlinger med zigøjnermusik ude i stalden hos æsler og stude«. Men

pastor *Knutzen* lod sig ikke forstyrre eller rokke. Hans kollega, diakonen *A. Bruhn,* der var dansk præst, kom hertil fra Branderup, † 1766, derefter *Matthias Boldt* (1767–94), som holdt dansk gudstjeneste hver søndag morgen kl 6,40, han forkyndte den korsfæstede med stort alvor. I den første tid var han betænkelig ved de i smædeskrifterne saa ilde omtalte herrnhuter, men da han i Spangenbergs: »Idea fidei fratrum« læste om menighedens lære og efterhaanden lærte de vakte at kende, blev han deres gode ven. Hans prædikener i Tønder om morgenen og om eftermiddagen i Emmerske samlede mange. Flere blev omvendt og *Boldt* begyndte at holde forsamlinger i sit hjem lige ved kirken. Folk stod helt ud paa gaden, omtr 400, Boldt aabnede vinduerne, saa alle kunne høre, men provst *Petersen* blev vred, og for at forhindre mere uro, nøjedes Boldt med at samle til møder inde i sit hjem et par gange om ugen, men intet offentligt møde.

Provst *Petersen* var sp i Tønder i 40 aar. Da han døde 1787, blev archidiakonen, *Nic. Knutzen,* som havde været her siden 1760, sp, men ikke provst. Han døde jan 1789, 74 aar og *Boldt* døde april 1794, 61 aar. De havde begge betydet meget for menigheden i Tønder.

Den rationalistiske generalsuperintendent *Adler* havde 1792 bosat sig i Tønder og forvaltede provsteembedet, indtil han 1796 rejste til Slesvig. Han ville meget gerne have sin Agende indført i Tønder, men justitsraad *Carsten Richtsen,* søn af Hans R, og som 1790 var blevet byens borgmester, forhindrede ham deri. Carsten R var en dygtig mand, et »ægte Guds barn, der stedse havde byens aandelige vel for øje«.

Joh. Chrf. Geisler var sp (men ikke provst) 1790–96, absolut tysk, archidiakonen, *Joh. H. Müller* (1788–94) var pietistisk, meget elsket, døde 1794. Hans efterfølger, *Philipp Andr. Rehhoff* (1795–1818) var ogsaa af de præster, der prædikede omvendelse i pietistisk aand. Han samlede en stor mgh.

Provst *Gotthilf Johs. Schmidt* (1796–1808) blev provst 1796, var søn af den pietistiske provst S, Aabenraa, var selv pietist og samlede mange. »Han hørte til de vækkende præster, raabte Guds ord ind i de enkelte sjæle og spurgte den enkelte tilhører, om hans sjæl var frelst« (CP, 266). Han var provst i Sønderborg 1781–96. *Rehhoff* flyttede til Broager 1818, tredjepræsten *Andr. Schmid* (1801–26) var tysk, flyttede sydpaa.

Der havde nu lydt pietistisk forkyndelse i Tønder i mange aar, og ikke forgæves. Broder *Treschow,* Christiansfeld, skrev efter et besøg her 1802: »Blandt de mange velhavende og blandt den ringe stand i Tønder hersker en kærlighed til Kristi evangelium og en sædelighedsaand, hvorved denne by behageligt udmærker sig fremfor mange andre! (J Br 276).

Herrnhutismen paa Tønder Egn. Provst dr J. Fr. *Holdt* skriver: i Ribe bispesæde 948–1948 s 159:

Det var i egnen mellem Tønder og Ribe, at den pietistiske vækkelse omkring 1720 fik sit første fodfæste i de danske lande – igangsat af præstesønner fra selve omraadet, der under deres studietid ved tyske universiteter var blevet grebet af pietismens ideer og efter deres hjemkomst med ungdommelig begejstring og kraft tog vækkelsesarbejdet blandt almuen op, *E. Ewald* fra Højst aabenbart som den, der gav tonen an. Efter deres samtidige historieskriver *E. Pontoppidan* naaede de ogsaa deres maal i betydelig grad. Netop paa Tønderegnen fandt denne paa sin rejse 1773 »noget af den slags fornøyelse, jeg agtede allermeest, nemlig at see sandheds kundskab og Jesu kierlighed temmelig udbredet iblant den eenfoldige Landsbye-almue«. Bevægelsen fæstnedes yderligere, da provsteembedet i Tønder og en del præsteembeder i omraadet besattes med pietister. Men omkring 1740 indtraadte saa ogsaa her brydningen mellem pietismens lovprægethed og den efterfølgende evangeliemættede herrnhutisme.

Amtsbyen Tønder er det sted, hvor det herrnhutiske menighedssyn først blev kendt gennem *Zinzendorfs* forbindelse med provst *Schrader* (1731) og fremtrædende herrnhutere som *Spangenbergs* og *Nitschmanns* besøg i byen (1733 og 34). Provsten skal have anmodet den sidste om at blive i byen, idet han netop var ude for at søge efter et egnet sted til anlæggelse af en ny menighedsby. Men separatisturolighederne i hovedstaden og i Rinkenæs samme aar har vel ikke virket fremmende for tanken. Dog vandt han under sit 14 dages ophold en ledende borger for herrnhutismen, nemlig kniplingshandler *H. Richtsen,* der siden stod som leder af forsamlingerne. *Schraders* og *Brorsons* forkyndelse har ogsaa indeholdt den herrnhutiske tone om Kristi blod og deraf følgende menighedsdannelse »i hver mands huus og boe«. Men deres virke standsedes brat 1737 ved provstens død og Brorsons kaldelse til Ribe. Men da havde herrnhutismen ogsaa vundet en saadan indflydelse i byens raad, at man et godt stykke frem i tiden satte igennem, at andenpræsten, en overgang ogsaa tredjepræsten, blev herrnhutere, der lod afholde forsamlinger i deres hjem.

Man har paa den anden side lyst til at spørge, om de tønderske patricierslægters herrnhutiske livssyn mon ogsaa medførte sociale konsekvenser i deres forhold overfor de tusinder af fattige kniplersker og andre, hvis kunst og flid de for en stor del skyldte deres egen velstand. Svaret bliver nok som helhed benægtende, medens det til gengæld utvivlsomt tør hævdes, at den praktiserede herrnhutiske menighedskristendom efterhaanden gav visse impulser i den retning. En mindre, herrnhutisk kreds holdt sig i Tønder frem i det 19. aarhundrede, næret af forbindelsen til Christiansfeld og bl a ledet af købmand *J. Kramer,* en søn af disporaarbejderen i Burkal.

Men det skulle snart blive anderledes.

Provst *Peter Prahl* (1809–30) var ingen ven af det aandelige liv i pietistisk aand, han var rationalist, pastor *Rehhof* maatte ikke arbejde som han gerne ville, skønt han fik en god ven og medarbejder i *Jacob Decker,* som 1810 blev rektor for Borgerskolen og førstelærer ved seminariet. Han var de troende til stor hjælp og velsignelse for seminaristerne. Han blev professor, r af Dbg og 1827 sp i Reinfeld.

Provst *Prahl* var bornholmer, søn af kbmd i Svaneke, cand theol fra Kbhvn, havde været sp i Sommersted fra 1787, i Vedsted fra 1794, blev konsistorialraad 1820, hans sønner blev sp i Bøl, Sydslesv og i Gl Haderslev. Han var en flittig forfatter (udg Fortællinger for børn til brug ved indenadslæsning, oversatte fra tysk en »Menneskekatekismus« i korte sætninger, Et par ord om den ny kirkeagende, Forsøg til tysk læsebog for ungd, Moralske skildringer af det daglige liv til belærende undervisning for børn, Kort udtog af den kr religions hist, læsebog for ungd paa landet, En liden opdragelsesbog for borger- og bønderfolk, med nogle sange, Velmente raad til haandværksmænd og daglønnere, Forsøg til en bibelsk haandbog for landsbyskoler, Forsøg til en bønnebog for børn, m m).

Provst P, der var et virksomt medlem af T seminariums direktion, hører til de præster, der i oplysningstiden forstod, at kirken havde sin besøgelsestid i kampen mod overtro og tvang, ja at kirken burde gaa i spidsen for den vaagnende almues oplysning og frigørelse. Denne i evangeliet begrundede overbevisning gav ham hans store interesse for folkeskolen i dennes tilblivelsestid. Han forfattede ikke faa af dens mest brugte undervisningsbøger, bibelforklaringer, fortællinger osv. Hans kristendomsopfattelse er mildt rationalistisk, hvorfor han var generalsuperintendent *Adlers* værdifulde medarbejder i kirke og skole. Skønt han var dansk, modtog hans virksomme aand her stærke og afgørende tyske kulturpaavirkninger. Han syntes efterhaanden ogsaa at have tilegnet sig det tyske standpunkt i grænselandsspørgsmaal, men han har dog i forbindelse med skoleordningen 1814 bestræbt sig paa retfærdigvis at faa gennemført dansk undervisning i Nordslesvigs dansktalende sogne. Som helhed staar han som type og repræsentant for de slesvigske embedsmænd, der ledede oplysningens levende tyske kulturstrøm nordpaa i hertugdømmet... Aage Dahl fortæller i Prhst saml I, 1933, 233 f, at det var en streg i regningen, da Prahl havde faaet embedet i Sommersted (som laa i hertugdømmet), at han, skønt dansk teolog, skulle aflægge de praktiske prøver paa tysk.. (CF Allen: Det dsk sprogs hist i Hertugd Slesvig, II, 1858, 46 f, C. F. Carstens, 1861, s 132, J. Holdt i DBL XVIII, 568. CP, 118).

Pastor Dr *Jørgen Larsen* skriver (Sdj khst s 103 f) bl a:

Hvad man fra regeringens side havde forsømt efter statsakten 1721, prøvede *Frederik VI* at indhente i 1810 ved det berømte sprogreskript, der fremførte ønsket om, at »det tyske sprogs brug ved gudstjeneste, skoleundervisning og rettergang skulle ophøre, og det danske sprogs brug træde i sammes sted«. Som grænse sattes Sli-Danevirkelinjen. Men heller ikke denne gang naaede sprogreformen videre end til papiret. Den var dødsdømt i samme øjeblik, det blev bestemt, at der skulle indhentes betænkninger i sagen. Af Sønderjyllands provster var bornholmeren *Peter Prahl* i Tønder den eneste, der viste planen fuld forstaaelse. Generalsuperintendent *Adler* kom efter nogen vaklen til det standpunkt, at man burde indskrænke sig til at indføre dansk som kirke- og skolesprog i Udbjærg sogn og størstedelen af Kær herred, ligesom han ville gaa med til visse ændringer ved gudstjenesterne i Nordslesvigs købstæder. Hertil sluttede overkonsistoriet sig, og ogsaa inden for kancelliet herskede der delte meninger. Ved sine raadgiveres holdning blev kongen selv vaklende, og de følgende aars nød og elendighed gav ham saa meget andet at tænke paa, at han ganske stille lod sit reformudkast havne i papirkurven. Uden hindring kunne derfor plattysk i de følgende aartier trænge igennem som omgangssprog først i Sydangel, dernæst i Nordangel og endelig i det vest herfor liggende Midtland. Tysk var nu engang blevet det fine sprog, der taltes af overklassen og af alle, der betød noget. Og hvem vil ikke gerne være fin paa den! Desuden var tysk det hellige sprog, som anvendtes i kirken, og skolen, der nu rigtig kom i gang, gik ad nøjagtig de samme baner.

Ser man bort fra misforholdet med det tyske skolesprog i Mellemslesvig, var det ellers en skelsættende forbedring af skolevæsenet, der blev lagt grund til ved folkeskoleloven af 1814 med dens indførelse af undervisningspligt fra det syvende aar. Hovedæren for dens tilblivelse havde *Adler*, og som fremragende administrator og ved flittige visitatser vaagede han over dens gennemførelse i praksis. Den største hindring, han herunder mødte, var de økonomisk trange forhold, der fristede kongen til at realisere sin yndlingstanke om »den indbyrdes undervisning«, dvs at de store børn blev sat til at undervise de smaa, hvorved man sparede udgifterne til flere lærerkræfter. (Jørg L, s 104).

Da der skulle vælges en efterfølger til archidiakonen, *Rehoff*, (1818 flyttet til Broager), blev sagen trukket ud til 1820, brødremenighedsrejsepræst *May* fortæller (J. Br 277), at man fik *P. Bruhn*, en »sand Kristi tjener« (senere sp i Schwabstedt) og den »moderne« *Peter Fr. Tychsen* at vælge imellem. Ville de nu vælge pietisten ... nej, sagde man i Tønder 1820, »saadan en hellig djævel vil vi ikke have mere!« De valgte »den ringeste af alle ansøgerne«, *Tychsen*, han kom fra Landkirchen paa Femern, »opholdt sig mest i byens værtshuse, bandede og drak som en matros«.

Kirkelivet gik nu stærkt tilbage. De gamle, troende støtter døde, møderne blev nu holdt hos bendrejer *Dynweber* og kbmd, raadsherre *Johs. Kramer*, der var søn af en af brødremghs rejsepræster. Hans hjem var de troendes tilflugtssted. 1830 flyttede pastor *Tychsen* til Bøl i Angel.

1830 kom der baade ny sp og ny archidiakon til Tønder. Til glæde for de troende blev en søn af *Philipp Rehhof, Johs. Andreas Rehhof* valgt til archidiakon (1830–37) en ung, højt begavet præst, ivrig for sjæles frelse, støttet af den ny rektor ved borgerskolen, *Heinrich Jensen*, »et levende Guds barn«, som 1843 blev sp i Vedsted. *Johs. Rehhof* blev 1837 kaldet til provst i Aabenraa og afløst af *Ad. Fr. Balemann* (1838–44), en svigersøn af Claus Harms, i Kiel, »en af de dygtigste præ-

ster paa Tønderegnen«. Han blev 1844 provst i Oldenburg. Tredjepræst var *Jürgen Brag* (1826–39) fl t Adsbøl-Graasten.

Den ny provst og sp blev provst *Michael Ahlmann* (1830–52) * i Sønderborg, blev c i Gottorp, og sp i Ladelund 24, r af Dbg 40. Kort efter fredsslutningen 1850 kunne man i et anset tysk tidsskrift læse om de kirkelige tilstande i Nordslesvig, hvor forf (der udgav sig som øjenvidne) udtalte de mest uhyggelige beskyldninger mod den danske præstestand: »Hertugdømmets tilstand i kirkelig og religiøs henseende er virkelig saadan, at den vel fortjente at tages nærmere i øjesyn af hele den tyske kirke, for om muligt at staa de stakkels nedtraadte den gejstlige pleje berøvede menigheder bi med hjælp og trøst... provst *Ahlmann,* Tønder, er bukket under for sin egen svaghed, han bekvemmer sig til alt, hvad de fanatiske foresatte kræver af ham, skælder med de danske paa de slesv-holstenske rebeller og lader alt ramme sit provsti. Men det vil dog intet hjælpe ham, thi idelig og idelig denunceres han af »Flensburger Zeitung« og vil næppe kunne holde sig længe (CP 143). I Tønder præstearkiv findes en pakke med valgprædikener af forskellige, samt ligtaler over præster. De sidste er holdt af provst A, dybsindig eller lærd var han ikke, men han talte et godt og hjemligt dansk, skønt hans hjerte hørte andetsteds hjemme (CP 268).

Pastor *H. C. Sonne* da sp i Møgeltønder, se Fuglede) skrev i sin kaldsbog efter slaget ved Slesvig paaskedag 1848, da slesvigholstenerne sammen med den prøjsiske arme drog nordpaa: »Der var vel under hele oprøret ingen mere oprørsk by end Tønder, hvis beboere var som bindegale, og enhver dansksindet mand var af dem anset som en forbryder. Paa tønderanernes gode anbefaling skulle 600 friskarefolk sendes til Møgeltønder. Disse mennesker med deres fantastiske dragter og store skæg saa meget vilde og røveriske ud. Der fandtes alle slags folk imellem dem, ikke faa studenter og kandidater (se videre Møgeltønder).

Der faldt dog ro over gemytterne lidt efter lidt, men Tønder var nu tysksindet. Efter treaarskrigen ændredes gudstjenesteordningen saaledes, at der hver helligdag var baade tysk og dansk gudstjeneste i Kristkirken, skiftevis højmesse og aftensang eller forprædiken. Archidiakonen, *Johs. M. Dahl,* fik udtrykkeligt overdraget de danske prædikener. Men saa blev provst *Ahlmann* afskediget dec 1852, fordi han politisk havde compromitteret sig ved sin optræden under krigen. De nationale forhold tilspidsede sig i disse og flg aar mere og mere.

Men foreløbig kom der i tiden indtil 1864 2 provster, som var danskuddannede, og flyttede til konreriget: provst *O. W. Tidemann* (1853–60), som var et dygtigt medlem af seminariets direktion, medlem af den teologiske eksamenskommission for Slesvig. Han deltog 1857 i den i Berlin afholdte forsamling af evg kristne fra mange lande (Evg alliance), hvor det blev hans hverv offentligt at forsvare den danske regerings foranstaltninger i sprogsagen mod tyskernes haarde og løgnagtige angreb, medens tyskerne begunstigedes partisk ved den prøjsiske kultusminister *Bethmann von Hohlwegs* nærværelse. T kunne glæde sig ved englændernes og amerikanernes bifald. Han var en højt anset skolemand, deltog i internat skolemøder, blev senere forstander Jonstrup seminarium (Se Jonstrup sem gn 100 aar, 1890, forn skrifter om T sem, KLfN IV, 565 her I 442, Sdj mdskr 1955, 34–36). Om pastor *J. M. Dahl* († 61), se Arne Fog Pedersen, Sdj mdskr 1946, 28–31.

Provst *J. M. L. Hjort* (1860–64) var den sidste dansk-udnævnte provst i Tønder før 1864. Han var født i Ribe, dattersøn af biskop V. C. H, Ribe. Var 53–59 red af Ugebl f d evg kirke i Danmark, hvor han bekæmpede grundtvigianismen, han havde udgivet en revid udg af Alterbogen, salmer og sange, var meget salmekyndig. Han var en udpræget ordensmand, en embedsmand, som tog det formelle meget højtideligt. Han har skrevet en interessant beretning om Tønder 1864, (Sdj Mdskr 1939, 171–96). Punktlighed og retskaffenhed prægede ham, han havde fine administrative egenskaber, absolut højkirkelig. I Tønder fik han betydelige vanskeligheder, idet archidiakonen, *Johs. M. Dahl* (1851–61) blev stærkt grebet af *Søren Kierkegaard,* saa han tørnede sammen med sine foresatte p gr a nogle alt for frie udtalelser om de raadende forhold i den officielle kirke, med braad mod alt statskirkeligt. Han slap med at underskrive en lydighedserklæring. Men 1859 angreb han konfirmationen, som han ansaa for en gudsbespottelig komedie, da man umuligt kunne tage de unges løfte alvorligt. Amtmanden indberettede sagen, Dahl blev suspenderet. Efter undersøgelsen blev han genindsat i sit embede, men nu var han syg og døde kort efter. Han blev bogstavelig talt et offer for statskirken (CP 153). Statsmagten i form af amtmanden gik imod ham, mens biskop og provst viste nænsomhed og tilbageholdenhed. Dahl havde adskillige venner, blandt dem pastor *H. C. Sonne,* som rank og kæk stod ved hans side. 3. præsten *C. E. Carstens* (fra 1840), som havde faaet lov til at blive i embedet 1848, traadte skarpt op imod provst Hjort. Da sørgebudskabet fra Dannevirke kom 1864, flygtede provsten, men kom et par dage efter tilbage og blev modtaget af *Carstens* med ordene: »Hvor vover De at komme her? Det suveræne folk har erklæret at ville af med alle danske embedsmænd, og folket vil vide at sætte sin vilje igennem.« (CP 167). Provsten fortsatte sin gerning under en del drillerier og kunne holde dansk konfirmation i en helt fuld kirke. Men sidst i marts afsatte tyskerne ham, og Langfredag aften forlod han Tønder med sin familie med dyb smerte. (Se her II, 757 f).

Tiden efter 1864

Provst *C. A. Valentiner,* Coswig ved Elben (* i Flensborg, sp Tyrstrup-H 49, hvor han blev afskediget af de dsk myndigheder 1850) blev kst som provst i Tønder 1864, men han forlod hurtigt byen, var en kort tid præst i Flensborg, blev atter sp i Tyrstrup-H, senere i Gl Haderslev, og direktør for præsteseminariet, der var oprettet 1870 for tyske kandida-

ter, som ønskede at virke i dansktalende egne.

Saa blev provst Hjorts skarpe modstander, fortyskningens forkæmper, 3. præsten i Tønder, *C. E. Carstens,* provst i Tønder (1864–84). Men de danske glemte ikke provst *Hjort,* der i 1864 savede flagstangen over foran præstegaarden, for at forhindre, at oprørsflaget blev hejst her. Da det næste morgen viste sig, at man havde bundet oprørsflaget til stumpen af stangen, rev provsten det væk og kastede det i rendestenen.

De danske gudstjenesters tal i Tønder blev nedsat til én om maaneden (Foprædiken eller aftensang), medens Emmerske beholdt gudstjeneste paa dansk hver anden søn- og helligdag. Andenpræsten (der var nu kun én præst foruden førstepræsten) skulle besørge disse danske gudstjenester. Denne ordning varede til 1917, da den danske gudstjeneste i Tønder ophævedes efter pastor *Albert Petersens* død, »fordi der ikke findes tilfredsstillende tilslutning, og fordi man ikke kan finde en dansktalende præst dertil«.

Provst Carstens var en flittig kirkehistoriker (se nedf). Han forholdt sig i de senere aar tilbageholdende i national henseende.

Atter fik Tønder en provst, der »ragede et hovede op over folket«: *Theodor Kaftan,* (1884–86), han blev her kun i 2 aar, han blev 1886 generalsuperintendent. Han var præstesøn fra Løjt, hvor hans fader fik sin afsked 1850, fordi han offentligt havde opsagt sin lydighed mod den danske bestyrelseskommission i Flensborg. Th. K studerede sm m sin broder, senere professor *Julius K,* i Erlangen, Berlin og Kiel, blev hjpr hos sin senere svigerfader, pastor *H. Hansen,* Kappel, 73 andenpræst i Aabenraa, regerings- og skoleraad ved regeringen i Slesvig til 85, udg 80: 15 prædikener. Som tysk slesviger af rod, opvokset med tysk og dansk sprog, en glødende kærlighed til hjemstavnen og en hjertelig forstaaelse af dens nød, dertil i besiddelse af en skarp intelligens, et praktisk initiativ og en vis sikkerhed i optræden, var han velegnet til de vanskelige opgaver i Tønder og syntes forudbestemt til embedet som generalsuperintendent. Se nærmere under generalsuperintender og under Aabenraa, hvor han havde en rig præstegerning. Hans tid i Tønder var nærmest en forberedelse til bispegerningen. Da biskop *B. P. Godt* begyndte at svækkes, fandt han ingen bedre end *Kaftan* til at blive hans efterfølger. Om Kaftans gerning i Tønder, se ndf.

Provst *Peter Kier* (1887–1910) kom hertil fra Ø Løgum var født i Haderslev. Var en travl og virksom mand (CP 118)

Provst K hørte til de lærde præster, han var lic theol og blev dr theol, var medl af eksamenskommissionen, men 1891 havde han uheld med sin teologi, da han holdt et foredrag i Kiel om den hellige skrift om hvilken han udtalte, at den vedblev at være Guds ord for den kristne, selvom han maatte opgive troen paa læren om den guddommelige inspiration. Der opstod stærk bevægelse i hertugdømmerne. Nogle fandt, at denne anskuelse førte til krds afskaffelse. Den ny holstenske generalsuperintendent Ruperti, som sammen med Th Kaftan var indbyder til mødet, tog skarpt til genmæle og traadte ud af ledelsen. »Gud hjælpe vort arme lutherske folk til at blive tro og fast ved sin gamle bibel, i hvilken vi har evigt liv«, skrev han. Selv Th. Kaftan, hvis tanker provst Kier dog netop havde udtalt, mente, at K var kommet uheldigt fra det. Red Jens Jessen blev opmærksom paa sagen og pegede paa den saarende braad, som Rupertis udtalelser maatte indeholde for Kaftan, idet det i virkeligheden var Kaftans bibelopfattelse, som blev fordømt. (CP 224).

Provst *Wilhelm Steffen* (1910–20) var født i Gettorf, kom hertil fra Graasten-Adsbøl, flyttet til sp i Læk, se ndf.

Diakonerne, Andenpræsterne siden 1875 var (Embedet som 3. præst ophævet 1875):

G. F. Scheel (1875—79) * i Flensborg, fl Abild.
O. F. Valentin (1882—91) * i Bernburg, fl t Ketting.
Asmus V. Olsen (1891—1905), * i Tønder, † her.
Albert T. Petersen (1906—16) * i Haderslev, † her.
Ludwig Grube (1919—20), * i Ditmarsken, fl Schønkirchen ved Kiel.

Tiden efter 1920

Provst *Erik Christensen* skriver i »Tønder gn tiderne« II 1944, og »Fra min virksomhed i Tønder« s 344 f:

Efter genforeningen 1920 blev der truffet den ordning, at der skulle være to sognepræster, en dansk og en tysk, og at der skulle holdes dansk og tysk gudstjeneste hver søn- og helligdag, regelmæssigt skiftende mellem højmesse og aftensang. Menighedsraadet er fælles og det staar sognets beboere frit for, hvilken præst og menighed de vil slutte sig til. Paa det grundlag har de to menigheder siden levet og udviklet sig. De senere aars skarpere nationale modsætning har uvilkaarligt præget ogsaa den kirkelige udvikling.

Provst *Erik Christensen* (1920–36) var den første *danske* sp i Tønder amt.

Ved kirken var der 1920 kun én præst, provst *Wilhelm H. O. Steffen* (* 1864), der havde været her i omtrent 10 aar. Andenpræsteembedet, compastoratet, stod ledigt siden pastor *Grubes* bortrejse i 1919. Provst *Steffen* havde udtrykkeligt faaet overdraget at passe begge embeder, da der ikke kunne skaffes nogen præst til det ledige embede. Nogen hjælp fik han dog, f eks fra pastor *Hansen* i Hostrup, som betjente Bedehuset i Emmerske. I bogen »Fra min Virksomhed i Tønder« har Erik Chr omtalt det forsøg som fra kirkeforstanderskabets og kirkekollegiets side blev gjort for at beholde provst Steffen i embedet, i hvert fald de første 5 aar. Det siger, hvad han forøvrigt heller ikke lagde skjul paa, at han gerne ville blive, og at den tyske befolkning gerne ville beholde ham. Det svar, som biskoppen i Ribe gav paa henvendelsen: »Den danske regering har til hensigt at imødekomme menighedernes ønske om at beholde deres præster«, viser i hvilken betydning det var muligt for ham at blive. Han kunne faa lov at blive som præst for den tyske menighed. Men provsteembedet maatte ganske naturligt overgaa til den udpegede danske provst, hvis opgave netop skulle være at omlægge det kirkelige styre efter de danske kirkelige love.

Den 24. febr 1920 kom provst *Erik J. Christensen,* som var udpeget til at være provst i Tønder provsti, paa et foreløbigt besøg for at se paa forholdene og sætte sig lidt ind i dem. Det var ikke paa forhaand fastlagt, hvor han skulle bo og have sin præstegerning. Han havde faaet lov til at vælge mellem de embeder, som var ledige eller ville blive det. Men allerede ved dette sit første besøg bestemte han sig til at blive i Tønder, hovor andenpræstens embede jo var ledigt. Den 29. februar kom han til at medvirke ved en dansk gudstjeneste i Christkirken, som var ordnet af »Kirkeligt Samfund af 1898«. Der havde da ikke været dansk gudstjeneste i Christkirken i lang tid. Den maanedlige danske gudstjeneste (aftensang eller morgengudstjeneste), som andenpræsten ellers havde holdt, var paa det tidspunkt helt *indstillet.* Efter at andenpræsten *Albert Petersen* var død 11. marts 1917, havde kirkekollegiet som ovf omtalt vedtaget (18. maj 1917), at den danske gudstjeneste i Tønder skulle bortfalde. Den svigtende deltagelse havde utvivlsomt sin grund i den voksende nationale spænding og i præstens stærke udfald mod englænderne, efter sigende ogsaa ved gudstjenesterne. Den anden vanskelighed kunne man nok have overvundet. Provst *Steffen* havde i hvert fald tidligere prædiket paa dansk i Løgumkloster og i Adsbøl-Graasten.

Ved sit andet besøg i Tønder holdt provst Christensen den 8. april den første almindelige søndagsgudstjeneste paa dansk. Den holdtes som sædvanlig om eftermiddagen kl 2 og med særlig tilladelse fra kirkeforstanderskabet efter indgiven ansøgning. Efter at provst *Christensen* den 3. maj var flyttet til byen, fortsatte han de danske gudstjenester 5. søndag efter Paaske, og derefter med kirkekollegiets tilladelse af 27. maj fra pinsedag regelmæssigt hver søndag eftermiddag kl 2. Og saaledes blev det ved, til genforeningen havde fundet sted.

Den 26. maj blev provst Christensen officielt konstitueret som provst i Tønder provsti. Det var et led i forberedelserne til, at de danske myndigheder kunne træde i virksomhed, saa snart genforeningen traadte i kraft. Den dag, da det skete, fredag den 9. juli, blev der ringet med kirkens klokker fra kl 11 til 12, i overensstemmelse med det udsendte cirkulære, som indledning til den genforeningsgudstjeneste, som skulle holdes i alle landets kirker. Ved gudstjenesten i Tønder kirke prædikede provst *Christensen.* Alteret var smukt pyntet med blomster og med en ny alterdug, som en kreds af damer i Aalborg havde skænket i den anledning. Og kirken var trods et stærkt regnvejr fyldt med mennesker, deriblandt de danske soldater.

Den følgende søndag holdtes den danske gudstjeneste endnu som eftermiddagsgudstjeneste kl 2. Men søndagen efter, den 18. juli, holdtes den som højmessegudstjeneste kl 10. Og ved kirkeforstanderskabets møde den 23. juli var maskinbygger *J. C. Rasmussen,* smedemester *Andreas Dideriksen,* fru bankdirektør *Andresen* og provst *Christensen* tilstede som repræsentanter for den danske menighed for at forhandle om den fremtidige gudstjenesteordning. Det blev dér vedtaget, at der indtil videre skulle skiftevis holdes dansk og tysk gudstjeneste, skiftevis højmesse og eftermiddagsgudstjeneste.

Det kneb for provst Steffen at forlige sig med en saadan ligestilling af de to menigheder. Han var vant til at regne med et stort flertal af tyskere og at regne med dem som de regerende. Men netop under synspunkt af to menigheder var det i virkeligheden ikke let at gøre indvendinger mod den nævnte ordning. Desuden var forskellen i henseende til antal allerede udjævnet en del, ved at adskillige tyskere var rejst bort og adskillige danskere flyttet til. Og denne forandring har fortsat sig i de følgende aar, saa at den danske del af befolkningen efterhaanden blev den største. Det var derfor uden tvivl et baade retfærdigt og hensynsfuldt forslag. Det blev da ogsaa i det nævnte møde vedtaget uden nogen vanskelighed. Senere blev det, da der var sket nyvalg til kirkekollegiet, godkendt af dette og derefter stadfæstet af kirkeministeriet. – Det viste sig forøvrigt ved senere samtaler med andre tyskere, at man havde tænkt sig muligheden af, at man fra dansk side ville stille større krav, og at man fandt sig fuldt tilfredsstillet ved den trufne ordning.

Den 22. juli blev provst Christensen konstitueret som dansk præst i Tønder. Og provst *Steffen* blev efter afgiven erklæring bekræftet som tysk præst i Tønder, indtil den i loven foreskrevne afstemning kunne finde sted eller provst Steffen meddelte, at han ikke ønskede at blive. I den følgende tid deltog provst Christensen i kirkeforstanderskabets og kirkekollegiets møder. Og den 13. oktober overgav provst Steffen formandspladsen til ham. Den 3. nov rejste provst Steffen til Læk for at overtage embedet som sognepræst og provst dér. Allerede dagen før var pastor *Carl Jürgen Johannes Beuck* (* 1887), som var bleven beskikket til vikar i det tyske præsteembede, kommen. Ved en særlig afstemning i den tyske menighed blev han i april 1921 indstillet til fast ansættelse i embedet uden egentligt valg, og den 1. juni blev han udnævnt til sognepræst for den tyske menighed i Tønder. Den 15. juni afløstes provst Christensens konstitution af fast ansættelse som sognepræst for den danske menighed i Tønder. Man havde opnaaet kirkeministeriets godkendelse af, at de to præster ikke skulle være førstepræst og andenpræst, men to ligestillede sognepræster med hver sin menighed, selv om disse ikke i det udvortes var afgrænsede fra hinanden.

Ved nyvalget til kirkekollegiet i november 1920 blev man efter nogen forhandling enig om en fællesliste med 6 tyske og 5 danske valgte medlemmer. Og ved valget til det nye fælles menighedsraad i nov 1922 enedes man paa lignende maade om en fællesliste med 6 tyske og 5 danske valgte medlemmer. Ved menighedsraadets første møde, valgtes provst Christensen til formand og pastor Beuck til næstformand, og det vedtoges, at protokollen skulle føres paa dansk, men at medlemmerne havde ret til at bruge det sprog, som faldt dem lettest.

Den i tysk tid ansatte degn, pens lærer *Jes Bang,* vedblev at føre kirkebøgerne og kirkens kontor; kirkebøgerne skulle føres paa dansk og være fælles for begge menigheder. Han skulle desuden være tilstede ved begge gudstjenester og udføre den nødvendige tjeneste, deriblandt at bede indgangs- og udgangsbøn ved den danske gudstjeneste efter sædvanlig dansk skik. Paa samme maade besørgede den i den tyske tid ansatte organist *Broder Brodersen* orgeltjenesten ved begge gudstjenester. I november 1921 blev derimod kirkesangertjenesten delt saaledes, at lærer *Roust* fik overdraget den for den danske gudstjenestes vedkommende og lærer *Lammers* for den tyske. Efter organist *Brodersens* død i oktober 1922 valgte menighedsraadet organist *Harald Knudsen* fra Nyborg, som derefter overtog stillingen.

I sin bog »Erlebnisse und Beobachtungen«, Kiel 1923, s 141 har generalsuperintendent *Theodor Kaftan* skrevet, at det kirkelige liv i Tønder, da han kom til byen i 1885 som provst og førstepræst, ikke var meget levende. Han skildrer det nærmest som gaaet i staa. Men han er tydeligt nok glad og taknemlig ved at kunne føje til, at kirkebesøget i hans tid tog ret stærkt til. Og selv om hans virksomhed i Tønder kun blev kort, idet han allerede i april 1886 blev udnævnt til generalsuperintendent, har den aabenbart sat spor i kirkelivet i Tønder. I hvert fald mødte provst C det i 1920 i en udtalelse af en af de gamle kirkeældste, fhv rektor *Siemonsen.* Han sagde, at kkg var bleven meget bedre siden Kaftans tid. Der ligger tydeligt nok deri et minde om et kirkeligt fremskridt. Men der maa vel ogsaa ligge deri, at det dog i nogen grad havde holdt sig ogsaa i den følgende tid. Provst *Steffen* havde næppe i særlig grad den vækkende evne. Men der var netop i hans tid med krigen og al dens nød og sorg saa meget, sm kunne kalde ad menneskers sind. Og der var i hans forkyndelse noget klogt og mandigt og stærkt ethisk betonet, som nok kunne være noget for dem, som var nationalt enige med ham. – Der var ansat to diakonisser fra Flensborg til sygepleje og anden hjælp i menigheden. Og der var en søndagsskole, som havde været ledet af rektor Kardel og senere af pastor Grube. Der var ogsaa et arbejde blandt de unge piger, »Jungfrauenverein«, som lededes af den ene af de to diakonisser.

Det var kun i meget begrænset betydning, at man kunne tale om et dansk menighedsliv. Andenpræsten, pastor *Petersen,* havde ikke taget nogen egentlig del i det ud over at holde den maanedlige danske gudstjeneste. Og efter hans død var ogsaa den falden bort. Enkelte af de mest udpræget danske familier havde nogen forbindelse med de grundtvigske kredse i nogle af de omliggende sogne og deltog af og til i de møder og gudstjenester som pastor *Jørgensen* fra Skærbæk holdt i Visby kirkesal og en gang imellem i Rørkær. Andre var med i den, i national henseende ret blandede, kreds, som samledes i missionshotellets sal og var præget af IM, som den havde formet sig under ledelse af præsterne *Nicolai Nielsen* og *Hans Tonnesen.* Byens præster tog ikke del i deres møder. Derimod kom pastor *Hansen* fra Hostrup der regelmæssigt og var en af de ledende. Blandt lægfolkene maa især nævnes Indre-Missionær, gaardejer *Martin Lorenzen* fra Lille Emmerske. Man brugte ved møderne det danske sprog. Men det kunne ogsaa ske, at en af dem, som tog ordet, benyttede det tyske sprog. De allerfleste forstod begge sprog. Og man holdt af at betone, at kristendom var og skulle være hævet over de nationale modsætninger. Da der i 1912 kom spaltning mellem pastor *Tonnesen* og »det gamle budskab«, satte det sit spor ogsaa i denne kreds, idet *Martin Lorenzen* stod paa Tonnesens side, medens pastor *Hansen* hørte til »det gamle budskab« (»Fra min Virksomhed i Tønder«, s 16 f).

Det vil efter det anførte forstaas, at *1920* blev et betydningsfuldt aar for det kirkelige liv i Tønder. Der begyndte i det aar at udforme sig et selvstændigt dansk menighedsliv og menighedsarbejde ved siden af det tyske. I den tyske menighed fortsattes det hidtidige liv og arbejde, ikke blot med de regelmæssige gudstjenester, men ogsaa med søndagsskole og arbejde blandt de unge piger og det arbejde, som de to diakonisser udrettede i menigheden ved sygepleje og paa anden maade. Da pastor *Beuck* var kommen, og især efter at han var bleven fast ansat, overtog han ledelsen deraf. Men nu begyndte paa tilsvarende maade et arbejde indenfor den danske befolkning i tilslutning til de regelmæssige gudstjenester. Sekretær for KFUM, *Svend Henriksen* var allerede kommen til byen i april 1920 og havde saa smaat begyndt et arbejde for KFUM i byen og omegnen. I oktober samledes i den danske præsts hjem den første lille kreds af unge piger, som senere blev til den danske KFUK (stiftet 29. nov 1921). Sexagesima søndag, 30. januar, 1921 begyndte den danske søndagsskole i seminariet. Og 27. oktober 1921 oprettedes en afdeling af FDF, som efterhaanden fik god tilslutning. Allerede i aug 1920 begyndte man at drøfte oprettelsen af en dansk menighedspleje og et dansk menighedsarbejde. I maj 1921 kom den første danske diakonisse fra den danske Diakonissestiftelse for at tjene i den danske menighedspleje. Det blev hurtigt til to søstre, som det endnu er. Og fra 1. april 1925 overtog tre søstre fra den danske Diakonissestiftelse ledelsen af sygeplejen paa Tønder amts og bys sygehus, en oversøster og to afdelingssøstre.

Ved omtalen af dette arbejde paa at udbygge den danske menighed i Tønder bør seminarieforstander *Albeck* mindes med tak. Han var ikke blot levende interesseret deri, men altid rede med sin rige erfaring fra en lang præstegerning til at give baade tilskyndelse og gode raad og selv at tage del i arbejdet (»Fra min Virksomhed i Tønder«, s 108). Det kan tilføjes, at adskillige af lærerne og lærerinderne ved seminariet og dets øvelsesskole i god sammenhæng dermed har været med til at sætte arbejdet igang og præge det i de forskellige arbejdsgrene.

Fastelavns mandag, 27. februar, 1922 holdtes der et *kirkeligt møde for Tønder provsti.* Det var især beregnet for menighedsraadsmedlemmer. Men alle kirkeligt interesserede

havde adgang. Det blev gennem en aarrække et aarligt tilbagevendende møde, som gennemgaaende havde god tilslutning. Det begyndte med en gudstjeneste i Christkirken. Og bagefter samledes man i seminariets festsal til et foredrag om et af tidens kirkelige spørgsmaal. Mange af den danske kirkes gode mænd, baade præster og lægfolk, har dér ført ordet og derved været med til at knytte forbindelsen med den danske folkekirkes liv og arbejde paa de forskellige omraader.

Paa denne maade og ved andre lejligheder paa tilsvarende maader lærte den danske menighed i Tønder det danske kirkeliv og kirkearbejde at kende og kom efterhaanden med i det. Mange af dem, som var komne hertil fra andre dele af landet, kendte det i forvejen og kunne saaledes være med til at føre ind i det. Den danske Diakonissestiftelses arbejde blev hurtigt kendt gennem søstrenes arbejde blandt os. Og efterhaanden blev ogsaa det danske hedningemissionsarbejde kendt. Fra tidligere tid havde det været den tyske Breklum-mission og Brødremenighedens mission fra Christiansfeld, som havde optaget sindene hos de missionsinteresserede. Nu dannedes der efterhaanden smaa kredse for DMS, Sudanmissionen og ØM. Den danske Indre-Mission ansatte en missionær i byen, saa at ogsaa dette arbejde kom ind i dansk skikkelse. Og »Kirkeligt samfund af 1898« har gennem aarene holdt enkelte møder.

Det bør endnu anføres, at det ved kirkekollegiets beslutning af 19. februar 1921 blev tilladt at indføre »Salmebog for kirke og hjem«. Det havde sin grund i, at »Salmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig« næsten var udsolgt, saa at det var vanskeligt at skaffe det tilstrækkelige antal eksemplarer til de forholdsvis mange, som kom til Tønder fra andre egne af Danmark. Og der var ingen udsigt til at faa den optrykt i nyt oplag i nogen nær fremtid, idet der tænktes paa en forandring ved den for at faa en del salmer fra »Kirke og Hjem« med. Dette arbejde blev først færdigt i december 1925 (»Fra min Virksomhed i Tønder«, s 76).

Alt dette betød udvikling af et selvstændigt dansk kirkeligt liv. Det havde sine vanskeligheder og maatte tage sin tid, fordi der i de fleste tilfælde maatte begyndes nogenlunde paa bar bund. Det gjorde vel ogsaa noget i det stykke, at den danske menighed var sammensat af meget forskellige dele, som skulle have tid til at leve og vokse sig sammen. Men det var ikke blot interessant at være med i denne udvikling. Det var ogsaa berigende. Man lærte i de to menigheder ikke blot at respektere hinanden; man lærte ogsaa af hinanden. Det gælder vist begge menigheder, at man netop under modsætningen lærte at skønne paa, hvad man havde modtaget fra sin moderkirke og bedst følte sig hjemme i, fordi det paa saa mange maader stemte med hjerternes natur og havde været med til at præge dem. Men der er grund til at mene, at den tyske menighed f eks lærte noget af den danske menigheds stærkere betoning af sakramenterne baade i forkyndelsen og i gudstjenesten. Til gengæld lærte den danske menighed ogsaa noget mere at agte paa sin lutherske arv.

Især iden første tid var der en del af dem, som var fortrolige med begge sprog, der deltog i begge gudstjenesterne. Grundpræget i dem var jo det fælles evangelisk lutherske baade i forkyndelsen og i salmerne. Men efterhaanden som udviklingen skred frem, tabte det sig noget med denne deltagelse i begge gudstjenester. Man følte sig alligevel bedst hjemme i sin egen menigheds gudstjeneste. Og især efter det politiske systemskifte i Tyskland i 1933, hvor de nationale skillelinier blev trukket skarpere op, svandt deltagelsen i den anden menigheds gudstjeneste i det væsentlige bort.

Der vil i denne sammenhæng være grund til at nævne et par lejligheder hvor det lykkedes at holde en fælles mindefest. Den ene var festen til minde om Ansgars komme her til landet med det christne evangelium i aaret 826. Vi fejrede den pinsedag 1926 paa den maade, at vi havde en fælles gudstjeneste paa dansk og tysk. Den første halvdel bestod af tre danske salmer og den sædvanlige danske altertjeneste (Fællesbøn, skriftlæsning og trosbekendelse) og prædiken. Den sidste halvdel bestod tilsvarende af tre tyske salmer, prædiken og den tyske slutningsliturgi. Provst *Christensen* og pastor *Beuck* besørgede hver sin del af tjenesten. Og det hele forløb harmonisk og i god forstaaelse.

Den anden lejlighed var den mindefest, som blev holdt den 4. dec 1932 i anledning af, at det var 200 aar, siden *Hans Adolph Brorson* udgav sine julesalmer. Det var naturligt, at det var den danske menighed, som havde taget sagen op, og havde indbudt til festen. Forstander ved den danske Diakonissestiftelse dr theol *L. J. Koch* prædikede ved festgudstjenesten. Om aftenen hodt professor dr theol *Oskar Andersen* et kirkehistorisk foredrag, og provst *Christensen* sluttede med nogle ord om den store betydning, som Brorsons salmer har haft for vort folk. I dagens anledning var det lille salmehefte fra 1732 blevet optrykt efter originalen og uddelt til deltagerne i gudstjenesten. Og det sluttede med, at den store forsamling efter det lille hefte sang de tre sidste vers af »Her kommer dine arme smaa«. Her kunne ogsaa mange tyskere være med. De af dem, som har nogen forbindelse med det danske sprog og kender en lille smule til dansk kirkeliv, plejer at holde af Brorsons julesalmer.

Derimod var man fra tysk side noget tilbageholdende med hensyn til festen i anledning af 400 aars-dagen for reformationens indførelse i Danmark. Den mindedes ved gudstjenesterne den 1. november 1936. Men desuden afholdtes der den 18. november, efter initiativ af borgmester dr phil *Kaper* i København, en kirkefest i Christkirken. Den var formet som en mindegudstjeneste i reformationstidens stil. Der var indlagt en allegori over de ti brudejomfruer. Borgmester *Kaper* holdt en mindetale, og sanginspektør *Mogens Wöldike* ledede kor og orkester. Man fandt fra tysk side at det hele for bestemt kun tog sigte paa Danmark. Men der var alligevel adskillige tyske,

som var med til festaftenens koncert og mindegudstjeneste.

I det fælles menighedsraad kunne der naturligvis komme gnidninger. Fra dansk side mødte vi sikkert helt igennem med en god vilje til at vise retfærdighed og hensynsfuldhed. Men vi følte det paa den anden side som vor pligt at hævde den danske menigheds fuldstændige ligestilling og at gøre vort til, at de danske kirkelige love og ordninger kunne faa deres gyldighed. Og det var maaske ikke altid saa let for dem, som var vante til at være de raadende med det store tyske rige bag sig, at indrette sig efter de nye forhold.

Med hensyn til sammensætningen ordnede man sig, som det ovenfor er anført, ved fredsvalg med 5 danske og 6 tyske valgte medlemmer. Da tallet af valgte medlemmer i 1926 forhøjedes til 12 i overensstemmelse med det voksende folketal, blev sammensætningen 6 fra hver menighed; socialdemokraterne havde ganske vist forlangt at blive betragtet som en særlig gruppe, men var gaaet med til, at der valgtes 2 fra den danske menighed og 1 fra den tyske. Da man i 1934 forhandlede om en fortsættelse af dette forhold, nægtede man fra tysk side at gaa med. Ved det derefter følgende valg, hvor valglinien blev mellem tilslutning til den danske eller til den tyske menighed, blev der valgt 7 danske og 5 tyske medlemmer. Det fik til følge at stillingen som kirkeværge og regnskabsfører gik over paa danske hænder, nu fordelt paa to, medens de før havde været forenede. Men ellers beholdt de tyske medlemmer ikke blot deres pladser, men ogsaa deres formandspladser i de nedsatte udvalg.

De økonomiske og rent praktiske spørgsmaal angaaende kirkens og præsteembedernes jorder, bygningernes vedligeholdelse, kirkegaarden og lignende voldte i reglen ingen vanskeligheder. Og med hensyn til eventuelt præstevalg var man enig om, at der skulle den paagældende menigheds repræsentanter have lov til at træffe afgørelsen. men vanskeligere var det, naar det drejede sig om valg af mænd til de stillinger, som var fælles for begge menigheder. Fra først af var disse mænd alle tyske. Ved valget af organist i 1923 enedes man om den danske organist *Knudsen* fra Nyborg. Og paa lignende maade gik det ved organistskiftet i 1933, hvor man enedes om organist *Toft* fra Frederiksværk. Paa tilsvarende maade enedes man i 1927 om valget af en kirketjener, der hørte til den tyske menighed. Derimod kunne man i 1936 ikke enes om ansættelsen af en arbejdsmand ved kirkegaarden og om valget af kordegn efter degn *Bang*. Den danske gruppe mente da at maatte bruge sit flertal til at vælge to danske mænd. Ved det senere valg af kirkegaardsgartner i 1938 enedes man om en tysk mand.

Et spørgsmaal, som gennem aarene voldte en del vanskeligheder, var brugen af det tyske sprog ved forhandlingerne i menighedsraadets møder. I den første tid lempede man sig nogenlunde igennem ved at hjælpe de enkelte, som ikke forstod saa meget af det andet sprog, at de kunne følge med i forhandlingerne. Men efterhaanden, især efter valget i 1926, blev det for tyskerne et principspørgsmaal at ville hævde det tyske sprogs ligestilling med det danske. Man ønskede desuden at føre en særlig tysk protokol. Dette modsatte man sig ikke fra dansk side, saa længe det kunne betragtes som en privat indretning til brug ved den tyske gruppes egne forhandlinger. Men da man anmodede om at faa den underskrevet, nægtede man det fra dansk side, idet man ikke ville være med til at give den noget som helst skin af juridisk gyldighed. Sagen blev længe forhandlet frem og tilbage. Men man kunne ikke finde nogen tilfredsstillende løsning. Den blev derfor indsendt til kirkeministeriets afgørelse. Denne lod længe vente paa sig. Men endelig kom den ved skrivelse af 20. marts 1936 og fastslog, at der kun skal føres én protokol, og at denne skal føres paa dansk, og at det maa forventes, at forhandlingen som regel foregaar paa dansk, ligesom det findes naturligt, at ledelsen foregaar paa dansk, og at alle forelæggelser sker i det danske sprog, naar vedkommende ordfører er dette sprog mægtig, men at man ville finde det rettest, om man ikke i forretningsordenen optog detaillerede bestemmelser om benyttelsen af det tyske sprog ved forhandlingerne.

Fra oktober 1934 var pastor *Waage Beck* bleven ansat som landssekretær for KFUM og KFUK med Nordslesvig som sin særlige arbejdskreds og med bolig i Tønder. Allerede i den første vinter hjalp han af og til provst *Christensen* med en gudstjeneste. Og fra april 1935 blev han med ministeriets tilladelse medhjælper hos provst Christensen for resten af hans embedstid, til 31. okt 1936, da han faldt for aldersgrænsen. Den 19. oktober 1937 modtog provst Christensen sin afsked fra udgangen af oktober maaned. Og omtrent samtidig, den 28. oktober, blev pastor *Beuck* udnævnt til sognepræst for den tyske menighed i Aabenraa. Under Vakancen besørgede provst *Christensen* med nogen hjælp af pastor *Waage Beck* det danske præsteembede og pastor *Jacobsen* i Udbjerg med nogen hjælp af pastor *Rühmann* i Daler det tyske præsteembede.

Provst **Erik Christensen** skrev (Fra min Virksomhed i Tønder, 1939, s 12 f.)

Mine første besøg i Tønder

Byen bar i høj grad mærker af krigstidens forsømmelse og mangel på maling, sæbe, soda og adskilligt andet. Butikkerne var halvtomme. Og det, som de havde at byde paa, var i reglen daarlige varer. Det kneb med varme og lys. Kirken kunne ikke opvarmes; man kunne ikke skaffe det nødvendige brændsel. Det var en ganske særlig foranstaltning, at den blev opvarmet 9. til 11. februar, dagene omkring afstemningen. Ellers holdtes gudstjenesterne i missionshotellets sal, eller man maatte finde sig til rette i en kold kirke. Selv et sted som paa Schackenborg kunne man kun skaffe brændsel til at opvarme et par enkelte værelser. Det elektriske lys blev slukket ret tidligt paa aftenen. Vilde vi sidde lidt sammen efter den tid, maatte vi nøjes med nogle stearinlys i tomme flasker som stager. Vi fik også i den første tid det sorte, blandede krigsbrød. Vi, som ikke var vante til det, kunne ikke godt taale det. Ved hjælp af lidt mel, som vi fik over grænsen, og ved bagermester **Thorvald Petersens** hjælpsomhed fik vi det erstattet med noget bedre brød. Det kunne vi nu opnaa ved vore forholdsvis gode forbindelser. Men det kunne langt fra alle, især ikke de daarligst stillede. Og de var endda underernærede fra krigsaarene, ikke mindst børnene, og havde desuden slidt klæderne af sig. Der blev paa det omraade gjort et stort arbejde af

den **nordslesvigske Kvindeforening** ved hjælp af den støtte, som de fik fra moderlandet.

Nu skulle vi altsaa til at tage fat paa arbejdet med at lære mennesker og forhold at kende; hver af os paa det omraade, hvor vi fremtidig skulle have vor virksomhed. Vi havde faaet et par adresser paa ledende mænd, bankdirektør **Rossen**, bagermester **Thorvald Petersen** og bankdirektør **Andresen**. Disse mænd blev os til stor hjælp, ikke blot ved de oplysninger og anvisninger, som de med saa stor beredvillighed gav os, men ogsaa og vel allermest ved den maade, hvorpaa de tog os ind i deres kreds og hjem. Til kredsen hørte ogsaa købmand **Borch** og købmand **Westergaard**, redaktør **Skovrøy** og familien **Jakobsen** fra Lendemark, fra 1921 i Tønder. Og efterhaanden kom vi paa den maade i forbindelse med flere og flere danske. Vi har meget at takke dem for fra denne første tid og videre frem. Vi lærte gennem dem, bedre end vi før havde kunnet forstaa, hvad afstemningen havde betydet for den danske befolkning, og hvor stor en glæde og lykke det var for dem at være blevet friede fra tyskervælden og være blevet forenet med det danske folk og land. Det gav os den rigtige indstilling overfor det arbejde, vi skulle tage op iblandt dem.

Ved siden af de nævnte familier bør endnu særligt nævnes lensgreve **Schack** paa Schackenborg, som ikke blot fra aller første færd tog venligt imod os, men paa saa mange maader var os til raad og hjælp.

Det første spørgsmaal, som jeg maatte prøve at faa klarhed over, var ganske naturligt, i overensstemmelse med kirkeministeriets anvisninger i mødet den 5. februar, hvilket præsteembede jeg skulle overtage. Jeg havde faaet lov til at vælge, hvilket jeg ville af de embeder i provstiet, som var ledige eller ville blive det. Vi var vante til at bo paa landet og have vor præstegjerning under landsbyforhold. Og vi havde egentlig mest lyst til ogsaa her at have det saaledes. Men forskellige samtaler, ogsaa med enkelte tyskere, gjorde det klart for mig, at man fra befolkningens side ønskede, at den ældgamle ordning, at provsten boede i Tønder, vedblivende skulle holdes i hævd. Ikke mindst en lang samtale med pastor **N. A. Jensen**, der paa det tidspunkt virkede som frimenighedspræst i Bovlund efter pastor Poulsens død og den 26. febr talte ved et møde i Tønder, overbeviste mig om, at det »baade for provstegerningens og byens skyld« var rigtigt, at jeg valgte at bo i Tønder by. Og da andenpræsteembedet (Compastoratet) netop var ledigt siden pastor **Grubes** bortrejse i efteraaret 1919, ville ordningen være let at gennemføre. Dertil kom, at intet af de andre ledige embeder (Højst, Ravsted, Udbjerg) syntes mig rigtig egnet til at være provstiets sæde. Møgeltønder var ganske vist ogsaa ledigt. Men man havde der allerede indledt forhandling med pastor **Jens Andersen** i Lille Lyngby i Nordsjælland om, at han skulle overtage det. Det endte derfor med, at jeg skrev efter min kone, for at vi kunne overveje sagen sammen. Og efter hendes komme den 1. marts blev vi enige om, at jeg skulle sige ja til at overtage det ene præsteembede i Tønder.

Ved siden af at arbejde paa at faa klarhed over dette mere personlige spørgsmaal prøvede jeg at skaffe mig oplysninger om de kirkelige forhold baade i Tønder by og ude omkring i sognene. Noget senere fik vi de indberetninger, som det af den nordslesvigske vælgerforening nedsatte kirkelige udvalg havde indhentet om de kirkelige forhold rundt omkring i sognene. Det var de stedlige tillidsmænd, som havde svaret, i reglen kort, paa forskellige spørgsmaal. De var i reglen ret vejledende, men trængte til at udfyldes ved besøg paa stedet og samtale feks med tillidsmændene eller andre paalidelige folk. Og i den første tid havde vi dem foreløbig endnu ikke. Jeg fik da hos de nævnte mænd i Tønder opgivet navn paa en eller flere, som jeg kunne henvende mig til. Især prøvede jeg ved besøg paa stedet og forhandling med de danske tillidsmænd at faa saa paalideligt et billede som muligt at forholdene i de sogne, hvor præsteembedet var ledigt, og hvor der derfor trængtes til en ny præst, saa snart overtagelsen havde fundet sted. Det var især Højst og Ravsted. I Højst var pastor Thielsen allerede bortrejst i 1919, idet han havde faaet embede i Holsten. Og Ravsted var blevet ledigt i begyndelsen af 1920, idet pastor **Th Tiedje** var blevet tysk præst i Gøteborg. Møgeltønder var blevet ledigt 1919 ved pastor **Boltens** bortrejse til andet embede, i Bünstorf ved Rensborg. Men dér havde man, som ovenfor omtalt, allerede forbindelse med pastor Andersen fra Lille Lyngby. Det lille Udbjerg sogn havde været ledigt i 6 a 7 aar og havde i den tid været betjent af pastor **Bolten** fra Møgeltønder, indtil han rejste bort; efter hans bortrejse betjentes det af pastor **Münchmeyer** i Aventoft. — Desuden gjorde forskellige forhold, at jeg søgte forhandling med repræsentanter for menigheden i Bylderup (pastor v **Helmolt**) og i Visby (pastor **Niels Møller**). Meningen var efterhaanden at naa rundt til alle sognene og faa talt dels med præsterne, dels med repræsentanter for menighederne.

I Tønder havde **Wilhelm H. O. Steffen** været førstepræst og provst siden nov 1910. Han var født i Sydslesvig 1864, altsaa nu 55 aar. Jeg opsøgte ham ret hurtigt efter mit komme til byen for at hilse paa ham og komme i forbindelse med ham. Vi ville jo faa en del at forhandle med hinanden. Han var utvivlsomt en klog og dygtig mand. Som det vel var rimeligt, tog han imod mig med en vis kølig forbeholdenhed. Han var heltud tysksindet. Og han følte vistnok den tabte krig og ikke mindst afstaaelsen af Nordslesvig og især Tønder helt igennem som en uret. Han holdt det længst mulige fast ved tanken om, at »den tyske by« Tønder i hvert fald ville blive undtaget fra at komme til Danmark. Han havde derfor svært ved at forlige sig med det, som nu var ved at ske. Da genforeningsdagen var blevet fastsat og han forstod, at Tønder ikke ville blive undtaget, sagde han en dag: »De forstaar nok, at dette er svært«. Jeg svarede ham med en henvisning til 1864, at det, som da skete, havde min fader, der havde været med ved Danevirke i 1850, følt som noget meget svært. Det svarede han intet paa. Og vor samtale om dette sluttede med, at jeg lovede at hjælpe ham for min del med, at det ikke skulle blive sværere for ham end højst nødvendigt. Efterhaanden kom vi paa ret god talefod med hinanden. Kun nogle enkelte gange havde jeg lejlighed til at høre ham prædike. Der var noget køligt og forstandsmæssigt, men ogsaa noget mandigt og ret stærkt etisk betonet over hans forkyndelse.

Ogsaa de fem kirkeældste i Tønder opsøgte jeg, saa snart jeg kunne faa lejlighed. De var alle tysksindede; en af dem, den senere borgmester **Olufsen**, havde dog adskillig dansk familie og mange danske forbindelser og var meget venligsindet og forstaaende overfor dansk folkeliv og kirkeliv. De to af de kirkeældste, fhv borgmester **Rathje** og fhv rektor **Siemonsen**, var saa gamle, at de vist paa forhaand var indstillede paa, at de ikke ville faa noget at gøre med den kommende tids ordninger. De tre andre, købmand **A. H. Todsen**, sparekassebestyrer **Olufsen** og rentier **Brodersen**, fik jeg derimod senere en del at gøre med, fordi de blev nyvalgte til kirkeforstanderskabet og senere indvalgte i menighedsraadet. Og jeg lærte at sætte pris paa dem, baade i almindelighed som mennesker og i deres arbejde i menighedsraadet. Vi kom i det hele godt ud af det.

Der var i det hele paa forskellig vis noget mere aandeligt og kristeligt liv i landsognene omkring Tønder end i selve byen. I Visby, Daler, Mjolden (Forballum) og Rørkjær var der mindre gr kredse i tilslutning til frimenigheden i Skjærbæk og pastor Jørgensens arbejde derudfra. Og i Hostrup, Højst (Søvang), Abild (Sølsted), Emmerske, Nr Løgum, Døstrup og Ballum havde IM ikke saa ringe tilslutning, tildels i tilknytning til de stedlige præster. Desuden var der gennemgaaende en hel del gammel kirkelighed rundt omkring især i landsognene.

Den 29. februar 1920 blev for saa vidt en mærkedag i dansk kirkeliv i Tønder, som der den dag første gang efter den ovennævnte standsning blev holdt dansk gudstjeneste igen i den gamle Christkirke. Det var »Kirkeligt Samfund af 1898«, som havde ordnet den. Pastor **H. J. Kring** prædikede, og jeg kom til at medvirke, fordi pastor **Trier**, som skulle have holdt skriftetalen og have ledet altergangen, var blevet forhindret. Jeg fik lov at laane pastor **N. A. Jensens** præstekjole og en dansk alterbog, som provst **Steffen** havde. Og saaledes overtog jeg pastor Triers del af gudstjenesten. Det var for mig en stor oplevelse at tale første gang i den kirke, som herefter skulle være midtpunktet for mit arbejde. Mine tanker gik uvilkaarligt tilbage til **Hans Adolf Brorson**, som fra 1729 til 1737 havde været dansk præst her og i 1732 her havde skrevet sine julepsalmer. Jeg bad derfor om, at vi maatte synge »Den yndigste rose«. Og trods alt det fremmedartede og ukendte var det for mig noget stort, at vi kunne være fælles om at synge den salme,

som i forvejen var os kendt og kær. Det hjalp til at give mig noget af hjemfølelsen paa det nye sted.

Før min kone og jeg rejste hjem fra dette vort første besøg i Tønder, var vi en lille tur i Flensborg og oplevede dér paa nærmeste hold noget af den spænding i sindene og den uro og det arbejde, som forberedelserne til afstemningen i 2. zone den 14. marts førte med sig. Vi skulle imidlertid hjem til vort gamle hjem for at faa adskilligt ordnet der. Selve afstemningen oplevede vi derfor kun paa afstand, men tog hjertelig del i dens resultat.

Ved mit andet besøg i Tønder, i april, holdt jeg efter løfte den første danske søndagsgudstjeneste i Christkirken efter afstemningen. Det var Dybbøldagen, den 18. april. Det var selvfølgelig om eftermiddagen og med kirkeforstanderskabets tilladelse efter ansøgning.

Omkring genforeningen

Foreløbig maatte vi endnu en tid bo paa »Grand Hotel«. Men skønt vi i forskellige henseender havde det godt sammen med flere andre embedsmænd, var vi efterhaanden grundigt kede af at bo paa hotel. Vi var derfor meget taknemlige, da trafikinspektør **Joest**, som havde købt en ejendom i Carstensgade, var saa elskværdig at tilbyde os et par værelser, en stor stue med altan og et ganske lille værelse, som kunne bruges til soveværelse, og saa et rum med et gasbord, som skulle gælde for køkken. Med nogle lejede og laante møbler fik vi indrettet os der i et par maaneder. Det drejede sig om, at andenpræsteboligen kunne blive ledig. Den var udlejet til et par husvilde familier. Først da den ene af lejerne, en »spartakist«, var bleven udvist af politiske grunde, kunne vi flytte ind, foreløbig i den øverste halvdel af huset. Vi lod derfor vore møbler komme herned og flyttede ind i ugen efter 11. juli, altsaa lige efter genforeningens virkelige ikrafttræden. Noget længere hen paa sommeren flyttede den anden lejer bort, saa at vi fik raadighed over hele lejligheden. Først da provst **Steffen** fra 3. nov var flyttet til Læk og lejligheden var blevet gjort lidt i stand, kunne vi flytte ind i den gamle provstegaard.

De danske gudstjenester fortsatte jeg 5. søndag efter paaske og derefter fra pinsedag regelmæssigt hver søndag eftermiddag kl 2 i henhold til kirkekollegiets tilladelse af 27. maj. Fra 2. søndag efter hellig trefoldighedssøndag overtog jeg derhos efter aftale med provst Steffen gudstjenesterne i Emmerske »Bedehus«, det, som ca 1730 blev bygget til Brorsons gudstjenester, i forbindelse med skolen.

Den 9. juli holdtes genforeningsgudstjenesten. Der var udpeget en dansk præst til at holde den i hver af de nordslesvigske kirker. Kun Højer, Tønder og Udbjerg havde man ikke faaet med. I Højer fik man efter nogen forhandling det ordnet saaledes, at pastor **Henriksen** fra Frue Kirke i København overtog den. Og i Tønder overtog jeg den.

Ved gudstjenestens begyndelse skete der noget, som gjorde et smukt og stærkt indtryk. Uden at vi i forvejen vidste noget af det, kom bataillonsfanen med fanevagt og tog opstilling i kirkens midtergang lige nedenfor koret. Netop som det kom, frivilligt og stilfærdigt, passede det saa godt ind i feststemningen og gjorde sikkert et stærkt indtryk paa alle, som var tilstede. — Et andet betegnende udtryk gav glæden over dagen sig, da vi som en af salmerne sang den gamle dagvise »Den signede dag« og kom til det sidste vers. Da rejste uvilkaarligt en af de førende danske mænd sig op og alle i kirken fulgte hans eksempel og sang verset staaende. Det er naturligvis let at kritisere noget saadant. Salmens ord om at »rejse til vort fædreland« har et langt større og højere sigte. Men det, som skete i det øjeblik, fortæller paa den anden side om, hvorledes længselen efter det gamle moderland og haabet om en genforening med det havde levet i hjerterne og ligesom havde sunget sig ind i f eks i et saadant vers og derved havde faaet en religiøs betoning og sikkert hos mange var blevet taget med ind i deres tro og bøn.

Det var naturligt, at vi, som havde været med i arbejdet siden genforeningen, engang imellem kom til at gøre os selv og hinanden det spørgsmaal, hvorledes udviklingen var gaaet, og hvad der var kommet ud af vort arbejde. **Albeck** og jeg talte ikke saa sjældent derom i de sidste aar. Han kom især tilbage til det spørgsmaal, om vi nu havde faaet det gjort saaledes, at der ikke var alt for meget af vanskeligheder til den næste slægt, som vi kunne have sparet dem for. Det vil sikkert ikke være vanskeligt at pege paa det ene og det andet, hvor andre ville have handlet anderledes, end vi havde gjort, eller hvor vi ikke naaede det, som vi gerne ville have naaet. Det tilkommer ikke os selv at vurdere, hvor meget vi har udrettet. Men jeg for min del kan ikke se tilbage over disse aar uden en stor tak for, at jeg fik lov til at være med. Det var ikke blot interessante aar med de mange opgaver og de mange, tit betydelige mennesker, vi kom i berøring med og maaske i samarbejde med Det var ogsaa indholdsrige og berigende aar, hvor vi oplevede og lærte adskilligt. Mange af os har sikkert ikke blot ved begyndelsen, men ogsaa adskillige gange under vejs følt ansvarets store alvor under opgavernes vægt, saa at vi kunne blive ængstelige for, om det var det rigtige, vi gjorde i dette eller hint øjeblik. Men netop derfor blev vi vel, saa mange af os, som kendte den vej, ledede ind for Guds ansigt i tro og bøn til ham om hans vejledning og velsignelse. Og naar saa udviklingen i det hele dog gik i den retning, som vi gerne ville, at den skulle gaa, skal han ogsaa have æren og takken derfor.

Da vi begyndte i 1920 var den danske befolkning i Tønder by saa afgjort i mindretal. Provst **Steffen** gjorde det gældende, da vi forhandlede om den fremtidige ordning af gudstjenesterne . Og jeg husker, at jeg, som var vant til at have min præstegerning i to ikke særlig store landsogne, overfor det kommende arbejde som præst i Tønder beroligede mig noget med, at det dog blev den mindre del af byens befolkning, som jeg skulle være præst for. Men det viste sig ret hurtigt, at antallet af kirkelige handlinger i den danske menighed ikke blev saa helt lille. Det gik nemlig saaledes, som jeg ved den nævnte lejlighed svarede provst **Steffen**, at en hel del tyskere rejste syd paa. Det gjaldt ikke mindst embedsmænd og tjenestemænd, som var blevne forflyttede hertil syd fra uden vel egentlig at have tænkt sig at skulle vokse fast her. Men det gjaldt ogsaa adskillige andre, som maaske af andre grunde var kommet hertil og nu følte, at de ikke kunne passe ind i de nye forhold. Paa tilsvarende maade var der kommet danskere i disse bortrejstes sted. Nogle af dem kom syd fra, hvorhen de af en eller anden grund var blevne forflyttede, men hvor de nu ønskede at komme tilbage til deres hjemegn og folk. Men de fleste af dem kom naturligvis nord fra, fra det danske folks forskellige egne og samfundslag. Og det mærkedes i hvert fald paa mange, mange af dem, at de kom ikke som fremmede, men som landsmænd, der gerne ville gøre en tjenestegerning i disse gamle søndre sogne. Og det er maaske ikke helt uden interesse at gøre opmærksom paa, at mange af disse tilflyttede, ikke mindst af dem, som kom hertil i de første aar, havde gamle slægtskabsforbindelser hernede. Det fik jeg gang efter gang lejlighed til at høre, naar jeg sad og tog imod besked til kirkebøgerne. Enten manden eller hustruen eller maaske begge stammede fra dette eller hint sogn hernede. Deres forældre eller bedsteforældre var fødte her, men var rejst bort under trykket i 1864 og den følgende tid. Nu kom børnene eller børnebørnene for at tage en gerning op i den landsdel, hvor deres slægt havde sin rod.

I 1921 var af 148 daab i Tønder by og landsogn de 72 danske, men deraf 8 fra Emmerske og 5 udensogns. Af 96 konfirmander var de 30 danske, deraf 1 fra Emmerske og 2 udensogns. Af 47 kirkelige vielser (kirkelig velsignelse af borgerligt ægteskab) var de 22 danske, deraf 3 fra Emmerske. Af de 64 begravelser var de 22 danske, deraf 3 fra Emmerske. Og af 1189 altergæster var de 645 danske i byen og de 96 i Emmerske. I 1936 var de tilsvarende tal: 110 daab, deraf 63 danske, deraf 2 fra Emmerske og 2 udensogns. 149 konfirmander, deraf 91 danske, hvoraf de 71 var fra byen, 5 fra Emmerske og 15 udensogns. 33 kirkelige vielser + 4 kirkelige velsignelser af borgerligt ægteskab, hvoraf de 19 + 1 var dansk, deraf 1 fra Emmerske. 68 begravelser, hvoraf 29 var danske, nemlig 26 var byen og 3 fra Emmerske. 1310 altergæster, hvoraf 929 danske i byen og 58 i Emmerske. — Ved menighedsraadsvalget i 1934 fik vi dansk flertal i menighedsraadet. Og ved byraadsvalget i 1937 fik vi dansk flertal i byraadet. De skolepligtige børn i byens skoler var i 1936: 471 danske og 346 tyske.

Vi maa naturligvis ikke overvurdere disse talmæssige fremskridt. Tallene kan svinge noget fra det ene aar til det andet. Men stigningen har paa den anden side været nogenlunde jævn. Vi har vel

derfor lov til at mene, at den er udtryk for en virkelig vækst. Og vi kan ikke andet end glæde os over den.

Men ved siden af denne talmæssige vækst har vi grund til at pege paa væksten af hele den indre sammenhæng og samhørighed med den danske folkekirkes liv og arbejde. De forskellige arbejdsgrene har fundet indgang. Og hele menighedslivet er blevet præget deraf. Det betyder ikke, at alt nu er naaet og færdigt. Nej, der er endnu nok at gøre, baade for at befæste og bevare det, som er naaet, og for at hjælpe det endnu længere frem. Men vi har lov til at sige tak til Gud for, at han af sin naade har givet, at det ikke har været helt forgæves. Modsætningerne og linierne er maaske blevne skarpere. Den nationale udvikling, især siden 1933, har ført det med sig. Og saa ville jeg endda mene, at selv adskillige af dem, som er voksede op indenfor det tyske menighedsliv, ikke er helt uberørt af det danske menighedsliv, ligesom vi indenfor den danske menighed har lært noget af dem.

I sommeren 1936 byggede vi os et hus i Tønder, for at det kunne være færdigt til at tage imod os, naar vi skulle flytte ud af den gamle præste- og provstebolig. Vi var voksede saaledes fast i byen og befolkningen, saa at det faldt os naturligt at blive boende her. Paa min 70 aars fødselsdag, den 17. okt 1936, modtog min hustru og jeg saa mange beviser paa venlighed, fra præsterne og menighedsraadene og fra mange enkelte i menigheden og i hele befolkningen, saa at vi var helt overvældede deraf. Den 19. oktober modtog jeg derefter min afsked, regnet fra 31. okt. Jeg blev dog konstitueret i embedet under vakancen baade som sognepræst og som provst.

Den 28. oktober blev pastor **Beuck**, vor nabo og min nærmeste embedsbroder siden nov 1920, udnævnt til sognepræst for den tyske menighed i abenraa. Saaledes var nu begge præsteembederne i Tønder ledige paa én gang.

1937 udnævntes **Hans Hansen Magle**, til sognepræst for den danske menighed i Tønder. Og paaskedag, den 28. marts, indsatte jeg ham i embedet. Det blev med det samme min afsked med det. Den 20. april samledes en meget stor forsamling af menigheden til en afskedsfest for os og en velkomstfest for pastor Magle og hans hustru. Ogsaa ved den lejlighed blev der vist os megen venlighed baade i ord og ved en stor gave, et billede af vor gamle Christkirke.

Samme aar udnævntes sognepræst **Gustav Nicolaus Rühmann** i Daler til sognepræst for den tyske menighed i Tønder. Og den 2. maj, 5. søndag efter paaske, indsatte jeg ogsaa ham i hans embede.

Dermed var min embedsgerning i virkeligheden afsluttet. Jeg vedblev dog endnu nogen tid at varetage provsteembedet. Det havde været mit ønske, ligesom det ogsaa var menighedsraadets bestemt udtalte ønske, at provsteembedet skulle være blevet ved at være forenet med det danske sognepræsteembede i Tønder. Selv om det dobbelte embede gav meget at bestille, var det paa den anden side ved flere lejligheder en hjælp baade for mig og for gerningen, at jeg tillige var provst. Den gamle tradition gennem ca 375 aar, med en ganske kort afbrydelse, talte ogsaa for, at provsteembedet skulle blive i Tønder. Men under 15. juli 1937 udnævntes sognepræst i Løgumkloster **Herman Poul Schülein** til provst for Tønder provsti. Og den 10. aug afleverede jeg provstiet til ham.

Pastor *Hans Magle* (1937–58) skriver hertil:

De 40 aar fra 1920 til 1960 ser for købstaden Tønders vedkommende paa flere maader anderledes ud end for det øvrige Danmarks byer og sogne –– ja, ogsaa lidt anderledes end mange andre egne af Sønderjylland. Medens aarene 1920–36 kan betragtes under synspunktet »konsolidering af det danske, inklusive dansk kirkeliv«, saa er aarene derefter indtil den anden verdenskrigs afslutning 1945 »de skarpe modsætningers tid«, og først i den sidste periode efter 1945 bliver det helt tydeligt for alle, at Tønder (sammen med egnene langs grænsen) paa godt og ondt er blevet en ægte del af kongeriget, hvilket blandt andet viser sig derved, at den rammes af den samme usikkerhed og famlen, der kendetegner hele det øvrige land paa saa at sige alle livsomraader, de kirkelige forhold medregnet.

Ved afstemningen den 10. februar 1920 stemte tre fjerdedele af de stemmeberettigede i Tønder tysk, men allerede 17 aar efter havde byen dansk flertal og fik sin første danske borgmester. Derefter gik det stadig støt frem trods krig og tysk besættelse, saaledes at dette forhold allerede i adskillige aar er blevet totalt vendt om: kun den ene fjerdedel af Tønders befolkning er tysk (tysksindet). Aarsagerne til denne voldsomme ændring af en bys befolkningsmæssige struktur er mange. Som den første (og tidligste) maa man nævne tysk fraflytning og meget stor dansk tilflytning. Men den næste aarsag har næppe været stort mindre i sine virkninger: – hele arbejderbefolkningen tilsluttede sig efterhaanden det danske socialdemokrati –– nogle faa undtagelser fraregnet –– og vænnede sig derefter til at sende deres børn i dansk skole, især efter 1945, og til at stemme dansk og i det hele taget regne sig for danske. Den sidste aarsag, der skal nævnes her, er den kendsgerning, at tyskerne i Tønder har meget svært ved at holde fast paa deres opvoksende unge. Det overvældende flertal af børnene og de unge i Tønder er paa den danske side, og ––– »den, der har ungdommen, har fremtiden«.

Nu er det jo klart, at en saa voldsom befolkningsforskydning ogsaa kan mærkes kirkeligt, saaledes at den bl a i ydre kvantitativ forstand kan aflæses statistisk. I de første aar efter genforeningen foretages endnu langt de fleste »kirkelige handlinger« paa tysk, baade daab, konfirmation, vielse og begravelse. Men allerede i 1924 er der flere daabshandlinger paa dansk end paa tysk (69 mod 63), lidt senere flere danske konfirmander end tyske og atter noget senere flere danske vielser end tyske. Der blev det staaende i adskillige aar: tyskerne havde et flertal af begravelser, mens de danske havde flertal paa alle andre felter, og det var først efter den anden verdenskrigs slutning, at den danske præst ogsaa paa kirkegaarden havde flere tjenester end sin tyske kollega.

»Hjertet« i det kirkelige liv er jo imidlertid søndagsgudstjenesten, og for tilslutningen til den ser kurven lidt anderledes ud, idet den kulminerer omkring 1945/46 for derefter at stagnere og efterhaanden langsomt at dale –– akkurat som næsten allevegne i Danmark. I denne sammenhæng bør man dog notere sig det fænomen, der ogsaa kendes adskillige steder i »det gamle land«: – tog kirkegangen af, saa tog deltagelsen i Den hellige Nadver til. Det maa med –– ikke for at sikre den danske menighed i Tønder et godt mg, men for paany at vise, at nu ligger Tønder ogsaa i den henseende helt paa den kongerigske linje. Det er en dansk by med en dansk menighed.

Egentlig maa man undres over, at det gik saa forholdsvis hurtigt med at »genforene« denne tysksindede by med Danmark, saa det ikke bare var paa papiret og landkortet, at den var dansk, men i virkeligheden, dvs i de menneskers sind og tankegang og livsvaner. 1920 var jo nok et vældigt skæringspunkt, men

den *9. april 1940* har for Tønder faaet ikke mindre betydning, fordi den blev den symbolske dato for den nazistiske dæmoni, der jo ikke var een mands værk, men som havde sine rødder dybt nede i tysk filosofi (Hegel, Nietzsche o.a.) og preussisk »sind«. Da nazismen brød frem, gentog erfaringen fra Køller-politikkens dage sig: der var mennesker i Sønderjylland, der først da vaagnede og saa, at de var danske. Her skal anføres et enkelt eksempel, hentet netop fra den danske menighed. Han var en ældre mand, velsitueret, enlig, velagtet, beskeden, sparsommelig (undtagen naar det gjaldt kirkelige formaal), havde ingen store tanker om sig selv, en ydmyg mand, bekendende kristen af den slesvigske pietistiske type, der ikke »blander politik og kristendom sammen«, hørte i Tønder afgjort sammen med missionsfolkene, men var forøvrigt en lige saa trofast kirkegænger. Jeg kan sige alt det, for han er død. Den mand traf jeg ved middagstid et par dage efter den 9. april 1940 paa gaden i Tønder. Han standsede mig, og det var tydeligt, at der var noget meget vigtigt, han ville fortælle. Det var ordret følgende: »Den 9. april gik det op for mig, at jeg er dansk.« Han var egentlig ovre fra østsiden af Nordslesvig og af ren bondeæt, og der var ikke een eneste draabe tysk blod i hans aarer, og han havde aldrig nogen sinde i hele sit liv talt tysk med sin gode vilje, og jeg gaar ud fra som givet, at han siden 1920 har stemt dansk – – – men det kan jeg naturligvis ikke garantere for. Hvorfor blev han først den 9. april 1940 klar over, at han var dansk? Svaret ligger gemt i noget, der er typisk for det gamle hertugdømme Slesvig (Sønderjylland) og hele dets af baade danske og tyske gennem aarhundreder forkvaklede udvikling, der gjorde mange brave og fromme nordslesvigere »neutrale« i folkelig (menneskelig) henseende, hvilket naturligvis er umuligt uden at medføre en indre sjælelig (og faktisk smertelig) spaltning i sindet. Min gamle ven var omkring ved de 70 i 1940. Men hvor var han forandret fra den dag! En frigjort mand, ikke mere en »neutral« størrelse. Det var lidt sent, hans »omvendelse« kom, men den var ægte og til bunds, da den kom. Og som det gik ham, gik det andre, mange andre. Efter 1945 kom de i flok og følge, alle de mere forsigtige. Ogsaa de »omvendte« sig, omend ikke pludseligt, saa dog af samme grund: nazismens onde gerninger afslørede for dem, at de var danske.

De danske »nordfra« – – alle de mange, mange tilflyttede fra nord for Kongeaaen – kan man derimod ikke tilskrive ret meget af æren for, at den aandelige genforening lykkedes saa forholdsvis hurtigt, snarere tværtimod. De fejlgreb, der fra kongerigsk side gjorde sig gældende paa forskellige omraader, kendes desværre ogsaa paa det kirkelige omraade – – om end under andre udtryksformer. Det kan siges temmelig kort saaledes: vi kalkerede uden videre hele det danske (kongerigske) kirkelige apparat over paa Nordslesvig, altsaa alt dette velkendte med »retninger«, organisationer, foreninger, missionsselskaber, indsamlinger, mødeapparatet osv lige til den kirkelige liturgi (eller mangel deraf!) og Bielefeldts koralbog. De dansksindede danske sønderjyder sagde ganske vist, at de ville være »rigtig« danske; men det sagde de dels i øjeblikkets store begejstring, dels af uvidenhed fordi de ikke vidste, at noget af det, man kaldte dansk, var ringere end det tilsvarende saakaldte tyske. Derfor maatte det ogsaa gaa, som det gik, at en del af det, der saadan uden videre straks blev »overtaget«, ikke gik godt – – – af den simple grund, at det ikke var vokset naturligt ud af sønderjydsk liv, men »klistret« paa. For Tønders vedkommende kan her som eksempel anføres KFUM og KFUK, der gennem mange aar førte en hensygnende tilværelse som en syg stueplante, indtil de nu er ved at glide over i helt andre og nye former for kirkeligt arbejde mellem unge.

Hermed er der givet en »baggrund« for Tønders kirkelige liv. Eller man kan sige, at alt det hidtidige kun er et rids af de ydre rammer, indenfor hvilke det kirkelige (religiøse) liv blev levet, og opgaven bliver nu at forsøge at give en kort, men sammenfattende skildring af det liv, som det formede sig i Tønder gennem de første 40 aar af byens nyeste danske historie.

Ved den første verdenskrigs slutning i 1918 var der i Tønder ikke mer end højst 10 familier (ægtepar), der aabent vedgik, at de var danske, og af denne lille flok var der ikke een, det ville være muligt af rubricere ved hjælp af en eller anden af de kongerigske kirkelige etiketter. De var – – set fra det kongerigske stade – – – hverken det ene eller det andet; hverken grundtvigske eller indremissionske eller Kirkeligt Centrum eller noget andet. Det sædvanlige danske kirkelige skema var totalt ubrugeligt. Som de afgjort danske mennesker, de var, havde denne oprindelige lille flok naturligvis ogsaa nogen viden om danske kirkeforhold og for et pars vedkommende ogsaa lidt berøring med det – – navnlig med grundtvigsk frimenighedsliv i Nordslesvig– – men paa ingen af dem havde det sat sit præg saadan, at de kunne sættes i »baas« – – – svarende til, at heller ingen af dem paa det tidspunkt kunne klassificeres politisk efter et dansk partimønster. De var nordslesvigere, de var dansksindede, de havde gaaet i tysk skole, de talte dansk, men tysk lige saa godt, de kunne synge en del danske salmer og mange danske sange, men de sang mindst lige saa godt paa tysk, naar det gjaldt salmerne. Det var det grundlag, der var at bygge paa kirkeligt i 1920.

Siden Brorsons dage havde tredie-præsten (»diakonus«) haft som pligt at holde dansk gudstjeneste (som regel morgengudstjeneste) én gang hver søndag i Tønder kirke, men mod slutningen af den første verdenskrig var den gudstjeneste faldet helt bort. Den har vist heller ikke været ret meget værd, i hvert fald meget maadeligt dansk, dels fordi trediepræsten ligesom de andre to oftest var tysksindet, og dels fordi salmebogen til de fleste tider var den tyske. I 1920 fandtes der ikke danske salmebøger i Tønder kirke, heller ikke den nordslesvigske (sønderjydske) salmebog. Det var faktisk den virkelige grund til, at man i Tønder straks tog skridtet fra det tyske over til

den kongerigske salmebog (S for Kirke og Hjem). Paa saa at sige alle omraader, lige til de mindste næsten, kunne man i 1920 i Tønder begynde paa bar bund og med en ganske lille flok, der, som alle danske nordslesvigere, ville være »helt« danske lige med det samme, ogsaa kirkeligt.

Og saa kom den store indvandring –– nordfra fra kongeriget og rundt om fra andre egne af Nordslesvig, hvor man baade folkeligt og kirkeligt havde haft mulighed for at leve et rigere liv som danske end i den gamle Vidaastad. Tilflytterne –– baade den ene og den anden slags –– var ofte mer eller mindre tydeligt partiprægede i kirkelig henseende, og de, der var det mest tydeligt, var tillige oftest de mest aktive. Derfor blev udviklingen i de følgende aar en udvikling med adskillige indre brydninger, indtil kirkelivet fandt sit endelige leje efter 1945.

Ser man nu paa de 40 aar under eet, saa er det iøjnefaldende, at det bestandig kun var en meget lille del af menigheden i Tønder, der havde sin aandelige rod i den grundtvigske bevægelse, saadan som den fandtes i de smaa frimenigheder i Nordslesvig bl a i Skærbæk og Rødding. Men da man senere –– f eks ved pastor *N. P. Nielsens* virksomhed –– indbød til større grundtvigske fællesmøder i egnene langs med grænsen, saa var det dog altid den kreds, der trofast mødte op. Den mest kendte i denne kreds og tillige en af den»lille flok« danske fra før genforeningen var bagermester *Thorvald Petersen* (»Vor Bager«), Tønder. Baade før, men især efter genforeningen gjorde han sig meget stærkt gældende i Tønder, baade kommunalt og kirkeligt. Han havde alsingerens letbevægelige sind, let til baade begejstring og til vrede. Men selv de, der tog anstød af hans temperament, kunne alligevel ikke andet end holde af ham for hans ærlige og varme hjertes skyld. Han har haft mere betydning for udviklingen i Tønder end de har, der naaede frem paa de øverste officielle poster, og han burde faktisk have været Tønders første danske borgmester. Naar han ikke blev det, skyldtes det sikkert hans alsiske temperament og hans skarpe stillingtagen i smaa og store sager. I hans hjem og hos fhv møller *Jes Jacobsen* og hustru *Elise* samt disses datter *Ingeborg Jacobsen* (broderihandlerske) samlede alt sig om de to store poler i livet: danskhed og kristentro, og den indflydelse, der er udgaaet derfra, er naaet langt ud ogsaa til mennesker, der ikke kendte noget til de skjulte rødder for disse menneskers aandelige liv.

Helt anderledes og langt mere broget saa det ud indenfor det, man under eet kalder den indre-missionske bevægelse.

Før genforeningen kendtes den saa godt som ikke i Tønder, men dukkede op dér med de mange tilflyttere. Til gengæld blev den ret hurtigt baade langt kraftigere end den grundtvigske bevægelse og tillige og ligeledes i modsætningen til denne – fast organiseret efter de kongerigske linjer. Den havde sit faste samlingssted i Missionshotellets »Sal«, der blev brugt meget flittigt ikke blot til ugentlige møder og aarlige »vækkelsesuger«, men ogsaa til »kaffeborde« (f eks efter begravelser) og festmiddage m m.

Udadtil laa ledelsen af IM i de skiftende indremissionærers hænder. Der har været ikke mindre end 7 missionærer i de 40 aar. Af dem var den første, *Robert Garn* (1921–27), vist nok den betydeligste; han forflyttedes da ogsaa til den endnu vanskeligere opgave i Flensborg. Derimod var *Carl Døør,* (1953–59), sikkert den, der mest trofast samlede sig om arbejdet i Tønder by og landsogn uden at give mere tid til rejse- og mødevirksomhed, end han var absolut forpligtet til. Den opgave, som disse indremissionærer, der alle kom fra »det gamle land«, blev stillet overfor, var ualmindelig vanskelig.

I de første aar indtil hen imod 1940 bestod IM i Tønder af baade dansksindede og (færre) mer eller mindre tysksindede plus en tredie og langtfra den mindste gruppe, der af religiøse grunde »ikke tog del i politik«, som det hed. Det udtryk betød for enkeltes vedkommende, at de var tysksindede, men for andres vedkommende, at der skulle et »chock« til –– f eks den 9. april 1940 –– før de opdagede, at de faktisk var danske. For langt de flestes vedkommende betød det tillige, at hele deres aandelige udvikling var foregaaet under paavirkning af den nordslesvigske form for »*Luthersk Missionsforening*« og/eller af *Breklum-Missionen,* der i Nordslesvig lige saa meget var et indre-missionerende som et hedningemissionerende selskab. Luthersk Missionsforening havde sit tyngdepunkt i egnene omkring Ballum, men med stærk indflydelse langt ud til alle sider. De, der helt hørte hjemme der, var usakramentale og delvis ukirkelige i deres kristendomssyn; for dem var det rette aandelige samlingssted deres eget forsamlingshus (missionshus), ikke kirken. Og Breklum-missionen –– ja, efter genforeningen laa hovedcentret (byen Breklum med missionens bygninger mm) jo nu udenfor Danmarks grænse! Man maa tænke praktisk paa det. Mange fromme og varmhjertede nordslesvigere havde været vant til at sende deres gaver dertil, og derfra havde de modtaget rige aandelige tilskyndelser, bl a naar de aar efter aar samledes i Breklum til store møder for indre og ydre missionsarbejde. Saa kom man »nordfra« efter genforeningen, og saa skulle der pludseligt vendes helt om, saa at man nu vendte sin opmærksomhed imod nord til den danske Indre-Mission og Dansk Missionsselskab og Haslev og København, og hvad nu alt dette nye hed. Det var mange gange mere vanskeligt, end (antagelig) de fleste forestillede sig. Dertil kom, at det nye nordfra og fra andre egne af Nordslesvig ikke engang var en ensartet størrelse, selv om det gik under fællesnavnet Indre-Mission. Der var baade en »højre fløj« og en »venstre fløj« og saa noget midt imellem. Paa »venstre fløj« var man, som det hed, mere »frisindet«, hvilket betød, at man kunne deltage i det danske folkelige og politiske arbejde, gaa i biografteatret, til nationale møder, teateropførelser osv, medens man paa »højre fløj« var »neutral« overfor det nationale (»det politiske«, sagde man) og forsagede »det verdslige«. Med andre ord: det gamle

spørgsmaal om adiafora (»mellemtingene«) var her nede yderligere gjort forvirret derved, at det folkeligt-menneskelige var vævet sammen med det. Selv de, der ikke kender dette af personlig erfaring, maa kunne forestille sig, at det kan give anledning til mange forskellige og alvorlige indre brydninger. Ville det overhovedet være muligt at holde sammen paa en saa uensartet flok? Og ville det lykkes at bevare den som en *kirkelig* bevægelse?

Det lykkedes. Begge dele lykkedes. Det er det vidunderlige. At »æren er Guds i det høje«, siger den, der tror. Det skal ikke nærmere uddybes her, for her skal kun skrives almindelig menneskelig historie, og set under det synspunkt er der een mand, der har hovedæren derfor: nu pensioneret amtslandmaaler **Andreas Christian Fedder Andresen,** * i Bylderup 1889. Han og hans hustru Jessine f Christensen, ogsaa fra Bylderup sogn, * 1890, fik deres hjem i Tønder kort efter genforeningen. Der fik de deres livs store og smaa glæder, men ogsaa baade smaa og store sorger, og fra det hjem udgik en indflydelse af aandelig art til store kredse af Tønders befolkning, som adskillige – – de danske præster medregnet – – bestandig vil være dybt taknemmelige for. »Landmaaler *Andresen*« – – som han hed mand og mand imellem – – var gaaet over fra det tyske landmaalervæsen til det danske. Han kendte det gamle hertugdømme Slesvig geografisk, havde før genforeningen foretaget opmaalinger helt nede ved Ejderen. Men – – hvad mere er – – han og hans hustru kendte det specielle sønderjydske »aandelige klima«, baade dets til tider dystre og mørke og tunge karakter, men ogsaa dets ærlige oprigtighed, faste udholdenhed og varme troskab. Han havde modtaget aandelig paavirkning baade nordfra og sydfra. Dansk og tysk kultur havde hos ham blandet sig paa den smukkeste maade, og han var langt bedre hjemme i begge sprog end de fleste sønderjyder, hvilket meget ofte kom baade ham og andre til gode. Og dog var der ingen, der var i tvivl om, hvor han af sind og dyb overbevisning hørte hjemme. Ligesom han aabent bekendte sig som troende kristen, lige saa afgjort og helt bekendte han sig som dansk, hvad han ogsaa var helt ind til den inderste hjerterod, samtidig med at han var kultiverede tyskeres ligemand. Der stod respekt om hans navn og personlighed hos alle, baade danske og tyske. Og skønt han af natur var en fredens mand, saa drev begivenhederne omkring 1940 dog ham (og hans familie) til at gøre skarp front imod den form for tyskhed. En af hans sønner var aktiv modstandsmand, blev fanget og ført til tyskernes KZ-lejre, hvorfra han endnu ikke var naaet hjem, da vi søndag den 6. maj 1945 ved højmessen i Tønder kirke takkede Gud for udfrielsen – for hans far og mor et lille skaar i glæden. Han kom dog et par dage senere. Landmaaleren havde ret stor forhandlingsevne, hvad der navnlig i de skarpe modsætningers aar var meget nyttigt, men han ville ikke have været ægte sønderjyde, dersom han ikke ogsaa til tider kunne være saa stædig som et æsel.

Baade *Andresen* og hans hustru var fra deres opvækst og ved egne personlige aandelige oplevelser hjemmehørende i den indre-missionske bevægelse. Derfor var det helt selvfølgeligt, at de straks tilsluttede sig den kreds, der samledes i missionshotellets »sal« dengang da de efter genforeningen fik deres hjem i Tønder. Landmaaler *Andresen* blev kredsens (»samfundets«) formand og har været det siden. Men først og fremmest var han kirkens mand. Derfor var han med til fra engang i 20'erne at indbyde til fælleskirkelige møder med et program, der gik paa tværs af alle kirkelige skillelinier. Disse møder samlede i øvrigt ofte mange mennesker og holdt sig endog til flere aar efter tyskernes kapitulation i 1945. *Andresens* eget kristendoms-syn var pietistisk i sin rod, men økumenisk i sin udfoldelse. Han blev f eks stærkt optaget af *Søren Kierkegaard,* hvis skrifter han efterhaanden købte og studerede grundigt sammen med andre i en af de lokale studiekredse. Det er ingen overdrivelse at sige, at han til sidst vidste mere om *Kierkegaard* og forstod hans tanker bedre end adskillige præster. En eksistentiel læsning af *Kierkegaard* kan man ikke gennemføre, uden at »ens egen sjæl svides deraf«. Hans kirke-syn undergik ogsaa med aarene en betydningsfuld forvandling, idet det blev mer og mer sakramentalt, hvilket bl a fik sit udtryk i en stadig mere regelmæssig deltagelse i Den hellige Nadvers sakramente. Dermed er vi helt inde ved den egentlige og dybestgaaende forklaring paa den kendsgerning, at denne meget uensartede flok fra missionshotellets »sal« ikke splittedes og faldt fra hinanden, men holdt sammen og forblev en *kirkelig* indremissionsk bevægelse. De indre vanskeligheder har været mange, saa mange at man har al mulig menneskelig grund til at mene, at det ville have været splittelse og ukirkelighed, der havde sejret, dersom ikke en naadig Gud havde sat landmaaler *Andresen* paa den ledende plads.

Af de kirkelige organisationer, der kom til Tønder efter genforeningen, var det ganske afgjort FDF (Frivilligt Drengeforbund) og KFUM's Soldatermission, der lykkedes bedst. Stifteren af Tønder-afdelingen af FDF var lærer *Otto Helkiær* (nu pens viceskoleinspektør) født 1892. Han var leder af FDF i Tønder og omegn fra oprettelsen i 1922 til 1949, og han havde lykke til at samle en meget stor del af byens og omegnens drenge under FDF's fane og fastholdt hele tiden klart, at det var et stykke kirkeligt ungdomsarbejde. Og hvad KFUM's Soldatermission angaar, kom den naturligt med de danske soldater, da de blev garnisoneret i Tønder. Forholdene for soldaterne var først primitive, men blev helt fortræffelige, da hæren opførte en stor, moderne kaserne, medens KFUM lagde sit soldaterhjem lige udenfor kaserneporten – – og foreningen »Danevirke« et andet nede midt i byen. Der var lokal valgt ledelse af KFUM's soldaterhjem og skiftende lønnede bestyrere, men eet navn rager op over alle de andre: den senere afdøde direktør for missionshotellet Hebron i København *Marius Skov,* der i adskillige aar var soldaterhjemsleder i Tønder. Naar Skov gik i kirke søndag morgen, enten i Tønder eller i landsognets straatækte »bedehus«, havde han

gerne en flok soldater med sig, ikke saa sjældent en 30–40 stykker. I den store kirke i Tønder var der god siddeplads til dem, men i »bedehuset« i Emmerske kneb det af og til. Soldaterne havde ca 1 km til Tønder kirke og en 2–3 km til landsognets »bedehus«. Men Skov kunne alligevel faa dem med. Jeg kender ingen, der har kunnet gøre ham det kunststykke efter. Han var den »fødte« leder af værnepligtig ungdom, udstyret med de nødvendige menneskelige egenskaber, ikke mindst et meget smittende jydsk lune.

Men i det hele taget var der hele tiden en nær forbindelse mellem garnisonen og kirken i Tønder. Den danske præst var i de første aar tillige (officielt) garnisonspræst med en løn af hele 80 kr om aaret. I 1938 vedtog regeringen at spare paa de trykkende militærudgifter og afskaffede derfor garnisonspræsterne og militærmusikken! Det blev den direkte anledning til, at den daværende garnisonskommandant og den danske præst ikke blot besluttede at fortsætte som hidtil, men at forstærke forbindelsen mellem kirken og garnisonen. Og saadan gik det. En senere militær chef havde været frivillig officer i krigen i Finland. Hvad han havde set der, kom os andre til gode, saa at præsten maatte med ud ved visse lejligheder til feltgudstjeneste en 2–3 km fra Tønder og altsaa i fuld uniform, dvs præstekjole. Det kneb for knapperne i præstekjolen at holde til saa lang en marchtur! Men festligt var det. Det var det ogsaa, naar der kom befaling til en kort feltgudstjeneste i forbindelse med nytaarsparolen i kasernegaarden. Den blev ogsaa kort, for det var ualmindelig koldt den dag. Det var ved den lejlighed, at præsten fandt paa at foreslaa obersten, at vi skulle indføre den gamle kommando »Hjælmen af til bøn!« Oberstens svar lød. »Det har du ret i. Saadan skal det være. Hjælmen af til bøn! Men... du skal sige det højt!« Præsten sagde det højt, og hjælmene kom af i et nu, og der blev stilhed og bøn.

Den dag kom jo, da soldaterne i Tønder kaserne var tyske. Sært nok blev der ogsaa da forbindelse. Gestapo arresterede en dansk mand i Tønder og indsatte ham i kasernens arrest. Hans kone gik til præsten og bad om, at han ville besøge hendes mand, og præsten gik til den tyske kaserneledelse, men fik nej til de første par henvendelser. Saa gik der et brev (paa tysk) til kommandanten. Jeg anfører slutningslinjerne af det brev, fordi de giver et indtryk af de kaar, man dengang levede under. De lød saadan: »Som kgl dansk embedsmand beder jeg Dem derfor høfligst om at tage dette spørgsmaal op til fornyet overvejelse, og dersom der derefter vedvarende nægtes mig adgang til besøg paa kasernen i dette konkrete tilfælde, anser jeg det for min pligt ad andre veje at foranledige dette forhold taget op til en generel og principiel afgørelse.« Det hjalp! Præsten fik lov at komme og kom der daglig, indtil Gestapo pludseligt førte manden til et fængsel i Dortmund, hvor han døde.

Men alt det fik en ende, og der kom atter danske soldater til Tønder, og den nye chef og den danske præst havde begge gjort nye erfaringer, der førte til, at alle soldaterne kompagnivis blev samlet fra kl 7–8 morgen een gang hver uge til »samtaletime« med garnisonspræsten. Endnu hænder det aar efter, at præsten løber paa folk her og der, der mindes de morgentimer. Da der saa fra anden side blev indført en lovbefalet civilundervisning for de værnepligtige, var det vel naturligt, at præsten i Tønder ogsaa paatog sig ansvaret for at sætte det betydningsfulde arbejde i gang. En kort tid havde han en »rigtig« feltpræst i uniform som medhjælper. Han havde nr 10 og var teologisk kandidat, og obersten og den danske præst blev enige om, at det var bedre at faa ham ordineret for resten af hans tjenestetid. De højere kirkelige myndigheder syntes ikke om det, antagelig fordi det stred imod for mange paragraffer. Men i ministeriet fandt man ud af, at han kunne ordineres til ulønnet »medhjælper for sognepræsten i Tønder«, og da det jo var ligemeget med titlerne, var vi fornøjede. Det blev min gamle skolekammerat biskop *Lindegaard* ogsaa, den dag han i en skøn kirke stopfyldt med soldater ordinerede »10« til præst for sine egne kammerater, og da obersten, ikke biskoppen, bagefter indbød til festlig ordinationsmiddag!

Men soldaterne skifter, mens byen bliver. Skifte gjorde ogsaa meget andet, og saadan skal det være. Nogle eksempler skal anføres. Først KFUM og KFUK, der kom med genforeningen, og som trods mange anstrengelser aldrig slog rigtig rod, indtil man i 1957 i samarbejde med andre ungdomsorganisationer i Tønder og med støtte fra kommunen købte et godt beliggende hus, der blev indrettet til »Fritidshjem« for de ganske unge. Fra den første dag strømmede de unge til, og det ser vedvarende meget lovende ud. En af grundene dertil er sikkert, at de unge, der samles i fritidshjemmet, ikke er der som passive »tilhørere«, men aktiveres paa forskellig maade ved beskæftigelse med deres individuelle »hobby«. Hvor vidt dette vil faa kirkelig betydning, vil naturligvis for en stor del afhænge af den daglige ledelse.

Og saa er der de skiftende *diakonisser*, der i Tønder altid hørte til blandt præstens allernærmeste medarbejdere. Den første danske diakonisse kom til Tønder allerede i 1921. Det blev senere til 2 diakonisser i arbejdet i byen og landsognet og i en aarrække tillige 2–3 som ledende sygeplejersker paa Tønder Amts- og Bys Sygehus. Denne sidste ordning blev imidlertid ophævet nogen tid efter 1945 og af forskellige grunde. I første omgang følte det, som om kirken havde tabt en af sine skanser, men det førte bl a til, at hvad der før havde været ligesom et mere tilfældigt arrangement, at man holdt andagt paa sygehuset, nu blev en ved sygehuset lovfæstet ordning, godkendt af myndighederne og under den danske præsts ansvar og ledelse. Præsterne i Tønder by og amt har turnustjeneste ved sygehuset som sjælesørgere og ledere af ugentlige gudstjenester –– som regel i sygehusets foredragssal, hvor fra der er højttaleranlæg til alle patientværelser. Dermed var ogsaa den kirkelige betjening af sygehusets mange patienter gjort uafhængigt af personskifter.

Men det var dog især de to diakonisser i by-

arbejdet og deres virksomhed, der kom byen til gode. Som regel levede de deres liv midt i menigheden og fik stor betydning ved at formidle kontakt mellem hjemmene paa den ene side og kirke og præst paa den anden side. Boligmæssigt havde de to diakonisser det ret trangt i en aarrække og maatte af flere grunde ofte skifte lejlighed. Med aarene blev det dog bedre, og helt ideelt blev det, da det endelig i 1957 lykkedes at indrette bolig til dem i en af Tønder kirkes ejendomme paa kirkepladsen. Da blev en gammel »drøm« opfyldt. Kirkepladsen var blevet en virkelig kirkeplads, en dansk »Church Square«, hvor kirken optog hele den ene side, medens alle kirkens faste medarbejdere samt kirkekontorerne husedes i bygningerne paa den anden side: den danske sognepræst i nr 3, den tyske i nr 5, kirkekontor og menighedspleje samt kordegn og diakonisser i nr 7 og endelig kirketjener og organist i nr 9. For det daglige samarbejde blev denne samling af os alle i een »familie« en stor lykke.

Diakonissernes særlige og første opgave var menighedspleje (diakoni i det ords gamle og kirkelige betydning). I de første aar var menighedsplejen temmelig løst organiseret, hvilket der blev raadet bod paa i 1938 ved dannelsen af en fast organisation med de københavnske samarbejdende menighedsplejer som forbillede og under navn af »Den danske Menighedspleje i Tønder.« Organisationen blev til efter forhandlinger med Tønder kommune og sogneraadet for Tønder landsogn og blev derefter stadfæstet af socialministeriet. Det vigtigste punkt var bestemmelsen om, at menighedsplejen overtog ansvaret for og udøvelsen af den del af den almindelige sygepleje i byen og landsognet, som i henhold til socialloven paahvilede kommunerne, hvorfor disse til gengæld ydede et vist økonomisk tilskud til menighedsplejen. Samarbejdet mellem kommunerne og menighedsplejen har i aarenes løb været meget lykkeligt og til gavn for befolkningen, hvis tyske mindretal fik truffet en lignende ordning for deres vedkommende.

Af kirkeligt arbejde, der kan regnes for ejendommeligt for Tønder, kan ogsaa nævnes, at der i mange aar var 3 studiekredse over *Søren Kierkegaards* skrifter med i alt en 30–40 deltagere hentet saa at sige alle vegne fra –– lærde og ulærde, civile og militære – og repræsenterende alle kirkelige »retninger« saavel som ingen kirkelig »retning«. De samledes en gang hver maaned undtagen de to feriemaaneder, og det studium gik ikke sporløst hen over deltagerne.

Den saakaldte »*Oxfordbevægelse*« skal ogsaa lige nævnes. Paa et vist tidspunkt dukkede den op i Tønder og vakte en del røre, men forsvandt hurtigt igen uden at efterlade sig dybere spor.

Af organiserede »sekter« havde Tønder lykkeligt faa, og kun en af disse kan regnes for ejendommelig for Tønder, nemlig »*Den nyapostolske Kirke*«, en irvingiansk sekt der fra England via Vest-Tyskland var naaet helt til Tønder (og Danmark). Medlemmerne af dette kirkesamfund var alle jævne borgere og agtede og stilfærdige mennesker. De var sakramentale i deres kirkelige grundsyn, men da de som religiøst samfund levede isoleret og ikke propaganderede blandt andre døbte mennesker, var de –– som irvingianerne andetsteds –– en »døende« kirke. Den lokale leder var skræder af profession og et yderst hjælpsomt menneske. Da den danske præst i1944–45 sad arresteret, og hans yngste datter skulle konfirmeres, syede denne skræder hendes udstyr, fordi det viste sig, at ingen anden havde tid til det. Det er karakteristisk for forholdet til de venlige mennesker.

Foruden at være en typisk garnisonsby er Tønder tillige en typisk skoleby med baade statsskole (gymnasium), statsseminarium med øvelsesskole, kommuneskole samt tysk skole (folkeskole, realskole og børnehave). Det betyder naturligvis, at Tønder til stadighed har en stor mængde fastboende lærerfamilier hvoraf en del gør sig mer eller mindre gældende i det kirkelige liv. Dette gjaldt i udpræget grad den første forstander for seminariet efter genforeningen pastor *Emil Albeck,* som personligt og kirkeligt stod provst *Erik Christensen* nær og var i alle vigtigere kirkelige spørgsmaal hans kloge og besindige raadgiver. Han var dogmatisk solidt forankret i *Peder Madsens* dogmatik, og det kristendomssyn, der var en følge deraf, har ikke blot præget en lang række af lærere, som udgik fra Tønder seminarium i de aar, men har tillige sat sig dybe spor i menigheden i Tønder. Baade han og de følgende forstandere for seminariet fik dog maaske mest betydning ved deres eksempel, fordi de alle som regel havde deres faste plads ved menighedens søndagsgudstjeneste. I øvrigt var de meget forskellige. *Morten Bredsdorff* (1937–47) var udpræget grundtvigsk, en bredt folkelig og levende mand af højskoletypen. Han var i Tønder i den meget urolige nazistiske periode, og det gav ham nogle vanskeligheder og skuffelser i forholdet til nogle af hans elever, der efterhaanden blev mere aktivt engagerede i modstand imod nazisterne, end forstanderen fandt tilraadeligt for statsseminariets skyld. Hans efterfølger (fra 1947) var dr theol *Asger Nyholm.* Han er den flittige kirkehistoriske forsker, der ved sine større og mindre skrifter har faaet en betydning, der rækker langt ud over byen Tønder og dens seminarium.

Blandt de mange skolemænd er der endnu et navn, der absolut bør nævnes, nemlig seminarielærer *Claus Eskildsen.* Han var sønderjyde af fødsel og opvækst, en typisk dansk sønderjyde med et pragtfuldt lune og ganske overordentlig virksom i det nationale arbejde, hvad mange danske ved og mindes med taknemmelighed. Hvad mange derimod ikke ved er, at naar *Claus Eskildsen* var hjemme, saa skulle der meget vægtige grunde til for at holde ham fra om søndagen at sidde paa sin »egen« plads ved gudstjenesten i Tønder kirke. Og han medbragte altid sit eget eksemplar af Den sønderjydske Salmebog, skønt den aldrig afficielt var blevet indført i Tønder kirke. Ved genforeningen var man – som før anført – gaaet lige over til Salmebog for Kirke og Hjem, og den beholdt man, indtil Den danske Salmebog kom. Derfor var det ogsaa i

mange aar numrene fra »Kirke og Hjem«, der stod paa kirkens nummertavler. Af hensyn til tilflyttere fra andre egne af Sønderjylland samt til folk fra omegnen havde kirken dog i nogle aar et par ekstra nummertavler med de tilsvarende numre fra Den sønderjydske Salmebog, skønt det ofte voldte lidt forvirring, fordi salmerne i de to bøger ikke altid var ens, og da vi saa fik kirken restaureret, afskaffede vi helt de sønderjydske nummertavler. Det syntes *Claus Eskildsen* ikke om. »Jeg synger kun i den sønderjydske«, sagde han, og saa fik han sin egen »private« sønderjydske nummertavle lige overfor den plads, han benyttede. Hans død var et meget stort tab for Tønder, specielt for den opvoksende slægt. Gad vist, om ret mange har kunnet fortælle bibelhistorie for de mindste børn saa levende, som han kunne?

Af de øvrige lærere ved skolerne i Tønder kan der være grund til at nævne lektor ved statsskolen cand theol *Rudolf Kondrup* og hans elskelige hustru, f Højlund, der begge virkede i Tønder fra genforeningen til efter tyskernes kapitulation. Hun døde i 1950, han i 1955. De hørte begge hjerteligt hjemme i kirken og tog paa forskellig maade del i dens arbejde. Talrige mennesker er i aarenes løb blevet hjulpne af dette ægtepar, uden at nogen anden (end somme tider præsten) vidste noget om det.

Og saa er der ogsaa greve *Aage Moltke*, der blev gift med en datter af bagermester *Thorvald Petersen*. Som pensioneret oberst og chef for grænsegendarmeriet kom han til Tønder i 1937, hvor han boede til sin død i 1942. Baade han og hans hustru tog levende og aktivt del i alt, hvad der havde med kirken at gøre. De blev begge stærkt optaget af »Oxfordbevægelsen« og vel egentlig dens aandelige ledere den korte tid, den rørte en del op i gemytterne i Tønder. Mere varig betydning fik de begge ved den tilskyndelse, der udgik fra deres ord og eksempel, til midtsamling om søndagsgudstjenesten og dens højdepunkt, Den hellige Nadver.

Endnu en anden af de tilflyttede kongerigske embedsmænd og tillige en »kirkens mand«, amtsforvalter *Jørgen Swane*, fik særlig betydning for kirkelivet i Tønder, fordi det skyldtes hans initiativ og smittende energi, at Tønder fik sin menighedspleje organiseret efter »de samvirkende menighedsplejers« mønster, at kirken fik orden i sit store regnskab ved indførelse af kolonnebogføring, og endelig at Tønder kirke paany fik de »rette alterklæder«, baade casula og alba (messehagel og messeskjorte), som daarlig tysk paavirkning havde faaet totalt udryddet de fleste steder i Sønderjylland.

Menighedsraadet i Tønder skal have en særlig omtale, fordi det var fælles menighedsraad for saavel den danske som den tyske menighed i Tønder, saa at antallet af danske og tyske medlemmer af raadet svarede til det nationale styrkeforhold i byen. Hvis man ser bort fra tiden 1940–45, er der i det væsentlige kun godt at sige om samarbejdet indenfor denne kreds af danske og tyske medborgere, og efter 1945 blev det saa godt, at det blandt menighedsraad vist maa siges at have ligget i topklassen. Man begyndte raadets officielle møder –– selv det »tørreste« –– med bøn og trosbekendelse, og naar der var anledning til det, mindedes vi, at vi trods indbyrdes store forskelle alle var fælles om ansvaret som tjenere for den evang luth kirke, vi tilhørte. Den danske sognepræst var hele tiden formand, den tyske sognepræst som regel næstformand, og saa blev forøvrigt derefter alle poster i raadets udvalg fordelt efter det nationale forholdstal. I de »rolige« aar voldte det som regel ingen videre vanskelighed, bl a fordi de danske havde raad til at »se stort paa det«, hvorimod det fra ca 1938–45 maatte gøres med den pinligste nøjagtighed for ikke at »saare« det tyske mindretal. Alligevel gik det ofte galt, og saa kunne det ske, at de tyske medlemmer rejste sig ophidsede og marcherede ud. Det var især ofte yderst vanskeligt med fordeling af de mange legater, som menighedsraadet forvaltede, og hvor der komplet latterligt kunne opstaa bitter strid om tildeling af en enkelt legatportion paa 25 kr.! Det var saa meget mere meningsløst, fordi det var en kendsgerning, at langt det største antal af virkelig »værdig trængende« personer bekendte sig som hørende til den danske del af befolkningen. Ogsaa ved de almindelige menighedsraadsmøder kunne det i den periode gaa haardt til. De tyske medlemmer nægtede at tale dansk ved møderne, hvilket var hensynsløst overfor de danske medlemmer, der ikke alle var lige bevandrede i det tyske sprog. Det blev gentagne gange sagt klart til dem, men det hjalp ikke, tværtimod, de forlangte yderligere, at der skulle føres en tysk forhandlingsprotokol foruden den danske. Vi danske sagde nej og appellerede til de højere kirkelige myndigheder, hvor vi naturligvis fik medhold. Det var nu yderst sjældent, at vi valgte den kedsommelige udvej at ulejlige stiftsøvrighed og ministerium med vore taabelige »nationale« skænderier. Som regel tog vi den slags med ro og lidt jydsk lune, hvad der forøvrigt irriterede de andre yderligere. Ak ja, overfor vor fælles Herre havde vi ikke noget at prale af, men demonstrerede kraftigt, at kristne mennesker, inklusive kirkens folkevalgte og »fødte« raadsmedlemmer, er ganske almindelige mennesker. Fra eftersommeren 1943 blev det imidlertid værre og værre. Ved visse lejligheder holdt de tyske medlemmer lange ophidsede taler og fremsatte mer eller mindre forblommede trusler – ikke mindst mod formanden, hvem de saa endelig ved Gestapo's indgriben blev fri for i et halvt aars tid. Men da saa den nazistiske storm og dens efterdønninger var drevet over, blev der atter fred imellem os, ja ligefrem den rene idyl, og der var faktisk dem, der baade mente og sagde, at det var fordi begge parter havde haft nogen »siddende« en tid »hinter dem Stacheldraht« (bag pigtraaden)! Der er noget om det trods alt, skønt det unægtelig var af helt modsatte grunde, vi »sad« der.

Vistnok fra omkring 1938 afholdtes alle menighedsraadsmøder i »byraadssalen« paa Tønder Raadhus. Det var en meget velegnet sal til formaalet, og saa var den absolut »neutral«, hvilket var endnu vigtigere dengang. Kordeg-

nen var protokolfører, og ham skal der i den anledning synges en lille lovsang om. Han hed *Knud Andersen,* var sønderjyde fra vesteregnen, og hans udmærkede kone var fra Flensborg. Knud Andersen havde været købmand og havde af kvalifikationer til kordegneembedet i Tønder med kirkebogsføring og alt det andet, der hører til pasning af et kirkekontor, kun det, at han havde en god haandskrift og en udpræget ordenssans, at han var den personificerede paalidelighed, og at han talte baade dansk og tysk. Han traadte til lige ved den urolige periodes begyndelse, og han blev der, til han gik af 70 aar gammel. Men hvor han »voksede« rolig og støt i aarenes løb, indtil han blev den ideelle kordegn. I det hele taget kan det siges om de fleste af Tønder kirkes »funktionærer«. Det kom ikke paa een gang, men det kom. Hvordan det gik til, vides ikke, men mellem alle dem, der havde deres faste tjeneste ved Tønder kirke, blev der med tiden en fællesskabsfølelse, der gjorde det til en daglig glæde at være tjener ved den kirke, og skønt var det, naar disse mænd og deres hustruer fandt vej frem til nadverbordet og derved viste, hvilken Herre de tjente. Der var som i alt menneskeligt undtagelser, og et par af disse var af grov art saaledes at Tønder menighedsraad i sit første møde efter 5. maj 1945 saa sig tvunget til at afskedige to af kirkens funktionærer omgaaende og uden pension. Men livet her i verden er fuldt af underfundigt lune: den ene af de to har altid siden da givet det udseende af, at han overhovedet ikke kendte den danske præst i Tønder, medens samme præst senere konfirmerede den andens børn og paa anden vis blev den families præst.

I det hele taget greb **nazismen** og den tyske indmarch i Danmark den 9. april 1940 saa dybt og afgørende ind i alle forhold i Tønder, at alt det fortjener en særlig omtale set fra et kirkeligt synspunkt.

Om selve den 9. april 1940 og den nærmest efterfølgende tid samt om begivenhederne omkring den 5. maj 1945 er der for længst skrevet meget andre steder, hvorfor det her er nok at henvise dertil. Se bl.a. »Den danske Kirke under Besættelsen«, Kbhvn 1945, side 179—204., »En Grænsepræsts Kaar under Nazivældet« af Hans Magle. —— »Fem Aar«, Kbhvn 1945, I bind, side 82—85: »Da de kom til Tønder«, af lektor Kaj Sieverts og I, side 215—20: »Viggo Lausten. Gestapos første civile Offer«, af læge E. Dahl samt II bind side 559—68: »De sidste dage i Frøslevlejren«, af Hans Magle.

Det er en kendsgerning, at den tyske indmarch over grænsen den 9. april ikke kom overraskende for dem, der boede i Tønder. Den var ventet. Palmesøndag 1938 skulle der være dansk konfirmation i Tønder kirke. Godt en halv time før konfirmationsgudstjenesten skulle begynde, kom en af konfirmanderne (en dreng) styrtende ind til den danske præst og afleverede en lyserød flyveseddel, hvorpaa der med sorte bogstaver var trykt:

Gross-Deutschland bis zur Königsau? 10. April 38

samt et stort sort hagekors. Disse sedler laa den morgen spredt i tusindvis ud over by og land. Hvor de var kommet fra, vidste man ikke, heller ikke hvordan de var blevet drysset ned over gader og marker, men meningen var der ingen tvivl om. Den stakkels dreng var rystet: »Kommer de nu««« Det gjorde de ikke —— foreløbig, og præsten tog det roligt og med et passende humør og mindede drengen om, at vi havde vigtigere ting at tænke paa den morgen. Men tegnene paa, at de ville komme, blev tydeligere og tydeligere, indtil vi i dagene lige før den 9. april 40 hørte om den mange km lange motoriserede marchkolonne, hvis fortrop stod ved Flensborg. Nej, det kom ikke uventet for Tønder. Det eneste, man i Tønder var overrasket over, var, at det var hele Danmark, og ikke bare Nordslesvig til Kongeaaen, der blev besat. Det fik vi først at vide ved middagstid den 9. april, og — saa underligt det måske lyder —— da takkede vi af vor inderste sjæl Gud. At være uløseligt bundne til Danmark i lyst og nød, det var de danske sønderjyders store og brændende ønske. Saa gik det nok —— med Guds hjælp —— med alt det andet. Og det gjorde det ogsaa.

Efter de første dages ophidselse —— hagekorsflagets nedtagelse fra kirketaarnet, kirketjenerens »afsættelse« af sognepræsten, døde og saarede danske soldater, et par døgns ekstra politivagt omkring præstegaarden og alt det andet unormale —— skulle man i Tønder forsøge at indrette sig under de nye forhold. For en stor del skulle vore normale livsvaner lægges om og det mer og mer, som tiden gik. Det havde sine vanskeligheder.

Paa det tidspunkt samledes en søndag aften en ret stor flok danske i Statsseminariet, ikke just med noget egentligt program, bare for at være sammen og i fællesskab se at »finde os selv« paany. Saa kom naturligvis højskolesangbogen frem, og der var en, der foreslog, at vi skulle synge »Danmark nu blunder den lyse nat...« Men da sprang en anden op og protesterede: »Nej, og endnu engang nej. Den kan vi ikke synge foreløbig, for der staar »leg som aldrig faar ende«, og nu er netop »legen« forbi, og det er alvor...« Det blev en nyttig aften.

Og saa blev det til de maanedlige »dansk aften« i præstegaarden. Der blev tidens mangehaande aktuelle spørgsmaal taget op og belyst udfra et kristent grundsyn. Der blev sunget overmaade meget, de bedste danske sange og de bedste salmer. Og der blev drukket kaffe i spandevis til medbragt »brød« og sukker. Hvor var folk gode ved præstens kone —— og hjælpsomme! Og der sluttede vi med aftensalme og aftenbøn og betroede os selv og alle vore i Guds gode hænder. Somme tider var vi kun »os selv«, til andre tider var der en gæst som taler. En af de første gæster var oberst **Paludan-Müller,** der senere faldt i aaben ildkamp med tyskerne. Han talte om, hvorledes England skammeligt havde svigtet frihed og ret, da Italien fik frie hænder i Abessinien. Efter aftenens indlæg var der samtale, og der var som regel mange deltagere i den. Disse »danske aftener« styrkede os danske og irriterede tyskerne, og den danske præst fik endnu et minus i den nazistiske karakterbog. Forøvrigt var deltagerne folk af alle klasser og stænder og med vidt forskellige livssyn. Der var kun to ting, der forenede os: vort danske sindelag og vor mer eller mindre bevidste kristentro. Flere gange var der over 100 mennesker saadan en aften i præstens stuer, oftest omkring de 80, og hvor havde vi det »lunt«!

Efterhaanden som vor bevægelsesfrihed blev indskrænket, blev hjemmene og kirken i stigende grad samlingsstederne for den danske menighed. I hjemmene mødtes bibelkredse og studiekredse, og i kirken —— ja, det var dog maaske et forsøg værd at tegne et billede af en dansk højmesse i Tønder kirke midt under den tyske besættelse. Alt det »egentlige« (salmerne, fællesbønnerne, evangeliet og sakramenterne) var Gud ske lov stadig det samme, men... modtageligheden var ligesom øget. Vi var fattigere end før. Vi havde faaet brug for »det glædelige budskab«. Det kunne mærkes paa salmesangen. »Est du modfalden, kære ven/ som tror dog paa Guds Søn.« Modfaldne var lige netop, hvad mange til tider var. De tog **Viggo Lausten** fra os, og da han kom tilbage, var det i en forseglet blykiste. Gang paa gang satte danske medborgere livet til, saa paa en og saa paa anden maade som følge af krigen. Gestapo slog ned og arresterede tilsyneladende i flæng, og en del af de arresterede kom ikke mere hjem igen. En morgen hentede de alle vore brave grænsegendarmer osv. Desuden levede vi i bevidstheden om, at vi var omgivet af virkelige eller potentielle »stikkere« —— selv ved søndagsgudstjenesten, hvor den meget aktive nazistiske kirketjener sad nede ved indgangsdøren og noterede aabenlyst op i sin lille lommebog ——— sikkert næppe opbyggelige »guldkorn« fra præstens prædiken! Hvis man havde anlæg for at blive modfalden, saa kunne man dengang blive det. Nu er det som bekendt saaledes ved en dansk gudstjeneste, at medens præsten er bundet i alt det væsentlige til kirkens ordninger, saa er han »fri« (under ansvar) paa prædikestolen, ogsaa fri for tysk censur. Derfor blev det hurtigt sædvane, at vi i Tønder kirke —— ligesom i den tyske »bekendelseskirke« under naziregimet —— læste navnene op paa

dem, Gestapo havde »taget« i ugens løb, og tilskyndede til at støtte deres paarørende samt bad for dem. Eksempelvis skal her anføres, hvad der blev oplæst den 21. november 1943 i Tønder kirke og den 28. november i Emmerske kirke:

»Det tyske politi har arresteret følgende danske statsborgere og medlemmer af den danske menighed i Tønder:

Læge E. Dahl, redaktør Bernsen, fotograf Buchard, kontrolbestyrer Sigfred Larsen, og cigarhandler Schmidt.

Da disse mænd nyder alles agtelse som lovlydige dansksindede borgere og H.M.Kongens tro undersaatter, og da der forud for arrestationen ikke er rettet nogen anklage eller sigtelse imod dem, saa fylder det os med sorg og harme, at de, der har magten i vort land, gør brug af den slags midler. Jeg opfordrer alle, der kan det, til at bede for de fængslede og deres paarørende i disse dage fulde af ængstelse og til at støtte deres familier paa enhver maade, der maatte være brug for. »Naar et lem lider, lider de alle med«, siger apostlen om menigheden. Gid det ord maa være sandt om os her.«

Det var ikke alle danske, der billigede denne fremgangsmaade, ligesom ogsaa andre ting, som præsten alene tog ansvar for, blev kritiseret fra dansk side —— ogsaa af ministeriet. Det hører imidlertid ikke hjemme i denne skildring. Derimod maa det med, at der i Tønder —— ligesom andre steder —— efterhaanden opstod en smertelig spænding indbyrdes mellem de danske, mellem de aktive »brushoveder« og de forsigtige »neutrale«, der troede, at deres »neutralitet« og forsigtighed »støttede« den danske regering og gavnede vort fædreland. De »aktive« maatte saa bære ansvaret alene og med livet som indsats, og saa maa fremtiden dømme om, hvad der var det rigtige. Opmuntrende var det derimod midt under saadanne forhold, der greb dybt og afgørende ind i ens sind, at faa en »dansk« ministeriel »næse« i den traditionelle kancellistil. Ja, det var inspirerende —— forhaabentlig ogsaa for afsenderen.

Saa sled aarene sig hen som altid i en blanding af smil og taarer, og den 1. december 1944 om morgenen hentede Gestapo den danske sognepræst, og han kom først hjem igen om eftermiddagen den 5. maj 45. Om det er der skrevet udførligt andre steder, og interesserede henvises til de tidligere nævnte skrifter.

Søndagens højmesse den 6. maj var uforfalsket glæde og tak til Gud og til medmennesker. Men derefter var der de følgende dage ofte en sær forvirring midt i al glæden. De hjemkomne fanger troede nemlig, at nu var det forbi med krig og anden brutalitet, og saa blev de i stedet stillet overfor det besynderlige problem, der hedder »gengældelse«, naar vognene rullede gennem Tønder med arresterede tysksindede medborgere. Derved opstod en ny indre modsætning mellem os danske —— ogsaa indenfor menigheden i snævrere forstand, hvor de tidligere »forsigtige« nu ofte var yderst »aktive«, mens de, der før havde været »aktive«, nu var blevet »forsigtige«. Det gjorde ondt. Et ubetydeligt eksempel kan illustrere det. Paa kirkepladsen i Tønder stod endnu dengang et stygt og meget »tysk« krigsmonument, der i høj grad virkede monumentalt skæmmende paa de skønne omgivelser, men som tillige var en ækel udfordring overfor de danske. Det var alle danske enige om, og efter den 5. maj var det mindesmærke absolut utaaleligt. Saa modtog vi en dag underhaanden den besked fra en kreds af danske i Tønder (ikke navngivne), at monumentet ville blive fjernet med magt, dersom menighedsraadet ikke hurtigst selv tog initiativet til det. Det skal ikke skjules, at den danske præst blev vred. Voldshandlinger og selvtægt hørte hjemme i nazismen, ikke i et frit Danmark, og —— enden paa det blev, at de paagældende fik at vide, at de ville blive draget til ansvar efter loven, dersom de tog sig selv til rette og blandede sig i sager, om menighedsraadet alene havde ansvar for. Det var pinligt, men heldigvis fik vi ingen gentagelse af handlingerne fra Dybbøl og Knivsbjerg, og da menighedsraadet havde undersøgt ejendomsretten til mindesmærket og faaet alt lovformeligt ordnet, blev monumentet nedtaget, og der har aldrig meldt sig nogen med en klage.

I lang tid efter 5. maj var de danske alene i menighedsraadet, men efterhaanden dukkede vore tyske medlemmer op, og til sidst blev vi da paany fuldtallige. Tiden læger alle saar, siger man, men arrene bliver tilbage. Alligevel er det en kendsgerning, at begge parter ikke blot havde været i en haard skole, men at de var kommet ud af den med en sum af nye erfaringer og tillige —— for baade danskes og tyskes vedkommende —— ofte med vilje til bedre end før at have Ham for øje, der ikke blot er »en forsoning for vore synder«, men som ogsaa har »efterladt sig et forbillede, for at vi skal vandre efter det.« Det var tit ad saadanne veje, vore tanker gik, naar den danske præst sad sammen med arresterede tyske medborgere i den største celle i arresthuset i Tønder, hvor der tværs over alle nationalpolitiske og andre skillemure blev knyttet stærke medmenneskelige baand.

En enkelt sag, der tog sin begyndelse allerede i 1940 og først fandt sin endelige afslutning flere aar efter 1945, var den store og omfattende restaurering af Tønders gamle kirke.

Ved genforeningen var Tønder kirkes indre lidt dystert, graat og trist; de oprindelig hvide hvælvinger, vægge og piller var malede graa (med blaa stjerner i hvælvingerne!) eller udstyret med rød murstensstaffering; mange malerier og en del af det barokke snitværk var efterhaanden dækket med en 3–4 lag farve eller fernis, den gamle granitfont var revnet og stykkerne sammenholdt med rustne jerndragere osv. Og udvendigt var kirkebygningen tydeligt forfalden —— selv for et uøvet øje —— med masser af forvitrede mursten, her og der dækket af et lag cementpuds, og med lange og dybe revner mellem nogle af de mægtige stræbepiller og de mure, som de skulle afstive. I begyndelsen af halvfemserne havde man foretaget en »renovation« af kirken, men det var gaaet med den som med nogle forandringer, at det ikke var en forbedring. I Tønder ønskede man meget at kunne faa baade midler og tilladelse til en virkelig gennemgribende og kunstnerisk forsvarlig restaurering, men de første aar efter genforeningen var i økonomisk henseende ikke gunstige for saadan noget, og først efter mange og lange forhandlinger til mange sider lykkedes det at faa godkendt planer og overslag for den første (og væsentligste) del af arbejdet i 1940. Kirkeministeriet lovede at yde et godt tilskud, og resten skulle Tønder selv skaffe. Inden vejs ende var der brugt over en halv million kroner, hvoraf Tønder havde tegnet sig for rigeligt den største halvdel, og der skyldes ikke en øre paa den konto.

Det var som regel en uforfalsket glæde at tumle med det arbejde. Arkitekt *Holger Mundt*, Sønderborg, havde den arkitektoniske ledelse, konservator *Peter Kr. Andersen* fra Nationalmuseet ledelsen af restaureringen af kirkens rige snitværk og malerierne, og orgelbygger *Th. Frobenius* stod for ombygningen af kirkens gamle orgel. I en bagbygning til præstegaarden var et stort ubenyttet rum; dér indrettedes der værksted til konservator Andersen og hans medhjælpere – en snedker og flere malere —— og dér stod de i flere aar og arbejdede i kirkens tjeneste. Det sidste er faktisk ikke for stærkt sagt, for der udviklede sig ikke blot et muntert fællesskab mellem disse mennesker og beboerne af præstegaarden, men ofte mødtes vi ved søndagsgudstjenesten og nadverbordet. Danske mennesker trængte i de aar i særlig høj grad netop til at staa sammen.

Den største del af de mange aar, restaure-

ringen varede, kunne kirken benyttes om end med lidt besvær, idet vi f eks et aars tid maatte nøjes med det nordre sideskib, og da det saa ogsaa blev inddraget under arbejdet, maatte vi i nogle faa maaneder henlægge gudstjenesterne til Missionshotellets sal. Kirkens alter blev ikke flyttet fra sit oprindelige sted, saa der blev derfor ikke tale om at genindvie kirken. Alligevel var det begribeligvis en meget stor festdag for Tønder –– baade danske og tyske –– da biskop dr *Scharling* sammen med menigheden og dens præster den 20. december 1942 kunne tage Kristkirken i brug paany.

Det viste sig efter restaureringen, at det ville være umuligt igen at finde plads inde i kirken til 12 malerier i fuld legemsstørrelse af tidligere præster i Tønder. Nogle beklagede det, de fleste var indifferente, og ganske enkelte tænkte i den anledning paa, at billeder inde i kirken af præsterne egentlig ikke var en forbedring af den før-reformatoriske skik at have billeder af helgenerne. Alligevel maatte man jo se at finde et sted, hvor man kunne anbringe disse kæmpestore malerier i svære forgyldte trærammer — de fleste oven i købet malet paa træ –– fordi de næsten alle var gode eksempler paa tidligere tiders portrætkunst. Efter flere aars forgæves forsøg paa en god løsning af det problem førte det til oprettelsen af *Tønder Kirkemuseum* i 1957 netop i den bagbygning til præstegaarden, hvor der under restaureringen havde været »kirkeværksted«, som man kaldte det. Fra mange sider fik menighedsraadet støtte ved den tankes virkeliggørelse, især fra Nationalmuseet, og det lille kirkemuseum i Tønder rummer nu foruden de 12 præsteportrætter en god samling kirkeinventar hentet fra kirkelofter, fra bymuseet i Tønder og fra private gemmer og stammende fra baade før og efter reformationen. Desuden findes der en af de bedste og mest fuldstændige samlinger af danske og tyske salmebøger, som har været benyttet i Sønderjylland gennem 400 aar, deriblandt en plattysk salmebog fra Slesvig by fra 1641 –– hidtil helt ukendt og indtil videre det eneste eksisterende eksemplar. I øvrigt kan henvises til en illustreret pjece om Tønder Kirkemuseum, trykt 1958, med engelsk og tysk resumé af teksten.

Dette sidste med flersproget tekst er saa at sige en selvfølge i en by som Tønder. Om kirken blev der udarbejdet en firesidet tryksag paa dansk og med en tysk udgave af samme, og i hvert fald den danske udgave er kommet i talrige –– forandrede og forbedrede –– udgaver, betalt af kirkens turistindtægter og med tilskud fra Tønder Turistforening. Tidligt lukkede Tønder kirke sine døre op fra morgen til aften for hvem, der ville komme. Og der kommer i hvert fald mange turister, mest danske og tyske, men ogsaa ret ofte andre.

Alt dette er taget med i denne sammenhæng, fordi baade kirkemuseum og kirkerestaurering saa at sige ligger ude i periferien af den »kirkelige« historie, og dermed er vi langt ude over de kritiske aar fra 1940–45. Den periode bør dog have en passende afrunding, hvilket maaske bedst kan gøres ved at genfortælle en i sig selv ubetydelig begivenhed, der fandt sted paa gaden i Tønder et par dage efter den 9. april 1940. Den danske præst blev standset af et par af de tyske menighedsraadsmedlemmer, der sagde: »De tager altfor tungt paa det, der er sket, hr pastor. Der er jo bare kommet orden og tryghed for os alle.« Saa trak præsten et brevkort op af lommen, der var kommet samme dag, og sagde: »Det, De siger, forstaar jeg ikke et muk af, men det, der staar paa dette brevkort forstaar jeg«, og saa læste han flg: »Dem lieben Pfarrhause, in dem unser Sohne Fritz so gerne weilte, mit dem er in Glaubensgemeinschaft verbunden war, muss ich die Kunde übermitteln, dass Fritz am 22. April schwer vervundet worden und am gleichen Tage heimgegangen ist.« Og i stedet for Heil Hitler stod der Job 1,21 og Aab 2,10! Mine to tyske medtjenere ved Tønder kirke gik uden at sige mer. De forstod det nemlig ogsaa. Brevkortet var fra et hjem syd for Berlin til det danske præstepar i Tønder, og mellem de to hjem, det tyske og det danske, var der baand, der bandt ud over alle jordiske skillemure, ogsaa døden, saa at den lille taabelige krusning paa overfladen, der hed nazismen, svandt ind til et latterligt intet. Det »baand« var der andre der kendte, og fordi det var der, kunne –– som regel –– selv de mørkeste dage leves tilende med baade smil og haab.

Og ende fik alle nazismens dage, og det er allerede mange aar siden. Siden da er Tønder blevet helt dansk –– omtrent da. Man taler –– som regel –– kun dansk i menighedsraadet. Den danske præst i Tønder hilser sin tyske kollega med et »Bruder« *Schendel*, ikke blot fordi det er tysk skik, men fordi det er en glæde at kunne demonstrere, at der ikke er »front« mere, men »bro«. Gadeskiltene i Tønder er ikke mere tosprogede men kun paa dansk, og skulle en tysker til »Astronom Hansens vej«, saa finder han den nok, selv om vi ikke mere nedenunder skriver det paa tysk saaledes: »Astronom Hansens Weg«.

Kun paa eet punkt er hverken Tønder eller resten af Nordslesvig blevet »rigtig dansk« ––– heldigvis! Vi fører ingen *fødsels*protokol paa kirkekontoret, men kun en *Daabs*protokol. Det volder ofte besvær andre steder i Danmark, fordi en daabsattest udstedt i Sønderjylland ikke er et »retsgyldigt dokument«. Det kan ikke engang alle danske jurister huske, men rekvirerer ofte Daabsattest fra Tønder i stedet for den kommunale fødselsattest. Men for nogle af os andre er denne lille ting faktisk en slags opmuntring midt i en sækulariseret tidsalder: det er ikke kirkens opgave at lave borgerlig fødselsstatistik, men det er dens pligt at holde rede paa sine egne døbte. Derfor maa det lille »skel« mellem Sønderjylland og »det gamle land« gerne blive staaende indtil videre.

En anden gammel sædvane –– oven i købet gammel kirkeskik –– slipper Tønder ikke med det gode: – Klingpungen. Efter den anden salme, og naar evangeliet er blevet læst og trosbekendelsen fremsagt, saa gaar kirketjeneren rundt fra kirkestol til kirkestol med klingpungen, der tager imod kirkegængernes

gave til sognets menighedspleje. Og det er ikke »knapper«, som nogen tror, man lægger i -- jo, det kan jo hænde, at en dreng putter en bukseknap i, og hvis han synes, at det er morsomt, saa under vi ham gerne den lille fornøjelse! -- men mellem aar og dag giver det et smukt beløb til kirkens nødvendige diakoni. Ombæringen af klingpungen skulle efter gammel kirkeskik ledsages af en »offertoriesalme«, men det har man i Tønder ligesom andetsteds glemt. Des fastere holder vi ved klingpungen, hvoraf Tønder kirke iøvrigt har to.

Tanken om, hvad vi har mistet i aarenes løb af skønne gamle kirkeskikke, førte til, at man i Tønder forsøgte at samle folk paa de store helligaftener til »*komplet*« (aftensang) i kirken. Skoleinspektør *Erling Brahm* paa seminariets øvelsesskole indøvede gregoriansk sang med en del af børnene gennem hele kirkeaaret, og *Brahm* fik den danske Statsradiofoni gjort interesseret, saa at enden paa det blev det, som masser af danske (og andre) lyttere kender: skolebørn i Tønder synger højtiden ind, Advent (Jul), Paaske og Pinse. I begyndelsen var det bedst, for da var det selve helligaftenen, og da sad der en menighed i kirken, der tog aktivt del deri. Senere var det knap saa tilfredsstillende, fordi radioledelsen meddelte, at man »af tekniske grunde« ikke mere kunne have direkte transmission, men maatte nøjes med baandoptagelse en tilfældig valgt eftermiddag forud for helligaftenen, og saa var der ikke mere nogen menighed nede i kirken. Men for at det dog ikke for os selv skulle degenerere til ren musikalsk teknik, saa gik præsten stadig for alteret, og »degnen« (skoleinspektøren) bad udgangsbønnen. Men det første kunne lytterne jo ikke se, og det andet kunne de ikke høre, for paa det tidspunkt var »baandet« blevet klippet over! Ja, saadan maa vi ofte i den danske folkekirke kæmpe for at faa lov til ret paa fædres vis at lovsynge Gud. Oftest er der dog grund til den dybeste taknemmelighed for baade frihed og muligheder.

Men ikke altid. Blandt mange af de unge tilflyttede familier var der efterhaanden enkelte, der hørte til den romersk-katolske kirke, og nogle af disse var børnerige. Katolikkerne har ingen kirke i Tønder, saa de maatte om søndagen rejse den lange vej til Aabenraa eller Sønderborg for at komme til højmesse. Og naar en mor har mange smaabørn og ingen husassistent, saa er det meget vanskeligt. Saa sagde den danske præst til den katolske præst, at han jo kunne holde messe i Tønder kirke om eftermiddagen paa et tidspunkt, hvor kirken ikke blev benyttet af os andre. Det faldt helt naturligt og selvfølgeligt, for ikke mange mil syd for Tønder gjorde man saadan -- efter sidste krig. Man havde fundet ud af, at det var pænere, at kristne mennesker hjalp hverandre i stedet for at slaa hverandre ihjel. Menighedsraadet gav sin enstemmige tilslutning til planen. Men --- kirkeministeriet sagde nej, og præsten fik telefonisk en lille beskeden »næse«. Der var en paragraf i en lov, der ikke tillod saadan noget her i dette land.

Mens Tønder kirke som regel var for lille Juleaften og ved konfirmationerne, saa hændte det lidt oftere, at det kneb med pladsen i landsognets »bedehus«, »Emmerske kirkesal, der er en del af skolebygningen og straatækt som den, men indviet til »rigtig« kirke. »Bedehuset« stammer fra Brorsons tid (1730), hvad en tavle i muren med tysk indskrift fortæller om. Indenfor i kirkesalen har man altid kun talt dansk, ogsaa under tysk styre fra 1864–1920. Et alter med altertavle (af Skovgaard) fik de efter 1920, og døbefont (af den unge kunstner *Christian Magle*) og klokkestabel med kirkeklokke kom til efter den 2. verdenskrigs slutning. Dér blev der holdt gudstjeneste hveranden søn- og helligdag paa dansk, og der sang man i Den sønderjydske Salmebog indtil Den danske Salmebog kunne indføres. Der brugte man heller ikke gerne Bielefeldts koralbog, men fortrinsvis den fortræffelige sønderjydske koralbog fra før genforeningen af Prahl og Heinebuch. De melodier kunne de. I det hele taget elskede folk at synge, og de kom meget gerne, naar nye salmer skulle indøves. Trofasthed var deres folkelige kendemærke, trofasthed i venskab og overfor overleveringer. Der var ca 250 beboere i landsognet, hvoraf ca 20 pct regnede sig for tyskere. Saa var trofastheden blevet til stædighed, og det er ogsaa typisk -- for begge parter begribeligvis. Begge parter sagde nemlig: »20 pct har allti'ns stemt tysk aa de' we de blyw we mæ.« Men dansk skole og dansk gudstjeneste samlede alligevel dem alle sammen -- paa et par familier nær, og saa har det vel ingen nød. Og naar Tønder kirkes 4 klokker ringer paa een gang og samtidig med klokken i Emmerske, saa klinger de 5 kirkeklokker harmonisk sammen. Der var dem, der tog det som et varsel om en skøn fremtid for Nordslesvig.

Talmæssigt er der ikke noget at prale af, naar man tænker paa det kirkelige liv i Tønder, tværtimod. Men aandeligt liv kan nu overhovedet ikke bedømmes ved hjælp af tal. Nogle af os tror paa, at der gemmer sig større aandelige værdier i sønderjydernes sind, end man menneskeligt set kunne have ret til at vente efter aarhundreders aandelige mishandling fra saavel tysk som dansk side. Det værste ved den tyske kirkelige -- eller rettere ukirkelige arv var, at al daab var blevet henlagt til hjemmene, og at Den hellige Nadver som regel skete »im Anschluss« til gudstjenesten. Og det bedste, som »det gamle land« har skænket Sønderjylland efter 1920, er genindsættelsen af sakramenterne paa deres rette plads som søndagsgudstjenestens højdepunkt. Kirkeligt set er der haab for fremtiden knyttet netop dertil. (Hans Magle).

Den næste danske sp *M. V. Zeuthen* var her kun 2 aar (1959–61) og efterfulgtes af pastor *R. Arendt,* som 1967 skriver: God kkg, ikke partipræget, enkelte IM, der er delt i en større fløj, som er kirkelig, og en mindre fløj, som er ukirkelig. Præget af grænseegnens folkelige og politiske problemer og charme. IM benytter missionshotellets sal, kirkeblad, KFUM og K (fælles ungdomsborg), børnegudstjeneste i kirken, soldaterhjem, sdsk, mange YM-kredse, organ menighedspleje. Det dsk fh Tønderhus, enk Pinsefolk, baptister, irvingianere, Jehovas vidner.

De **tyske sognepræster** siden 1920

C. J. J. Beuck (1921–36) fl t Aabenraa.
Gustav N. Rühmann (1937–55) se ndf.
E. Schendel (1956–61).
1961: *Günther Wildgrube,* som skriver 1963: Kkg 3–4 pct, en del bevidst og levende kirkeligt liv, der slutter godt op om kirkens arbejde. Megen interesse for YM, YM sykreds (40–50), kreds for unge piger, ca 300 alt.

Kordegn

1920–36: *J. J. Bang,* * 65. 1936–55: *Knud Andersen,* * 85, tidl kbmd, Højer, †63. 1955– *Poul Poulsen,* * 23.

Organist og kantor:

1923–33: *H. Knudsen.* 1933–57: *Aage Langbein Toft,* * 10. 1957–: *Mogens Melbye,* * 29.

Samlingssteder: Ungdomsborgen (KFUM og K), IM samles paa Missionshotellet »Hebron«. Det dsk fh Tønderhus, indv 1920, rummer bl a Tønder Læseforening, stiftet 1912 for at samle danske i byen, fh nyopført 1943. Det tyske »Schützenhaus«.

Den *katolske* kirke købte 1964 ejendommen Ribe landevej 41, til kirkesal m m, udvidet 1966.

Blandt *lægfolk* i de sidste aar nævnes foruden fornævnte:

Kontorchef *H. V. Kjøller* er fmd for menighedsraadet, lærer *Fabricius,* Emmerske, næstfmd. Arkitekt *Chr. Skodborg* er fmd for IM, kontorass *Sv. Aa. Larsen* for Lt Mf. *Hans Schmidt* var i mange aar virksom i IM, i Emmerske: Gdjr *Mar. Mortensen.* Arkitekt *N. C. Andersen* (* 82 i Sølsted) har bygget missionsstationer i Afrika, var 1917–18 i krigsfangenskab, fra 1919 arkitekt i Tønder, medl af menighedsraadet, flere tillidshverv.

Missionær *Martin Nissen Lorenzen* (* 66, † 33), Lille Emmerske, boede paa sin fødegaard, vel hjemme i skriften skrøbelig af helbred. Da lærer *Cordsen,* Drengsted, Døstrup døde 1901, blev L hans afløser som missionær paa Vesteregnen. Han blev meget brugt som taler og diskussionsindleder, havde lødige indlæg at bringe. Allerede 1903 havde han maattet søge sanatorieophold i Danmark, og atter 1910. Han sled med bedriften sammen med sin flittige hustru, Jensine f Madsen, fra Aventoft. Han var en ydmyg kristen, med dansk lune, en lille uanselig graabonde fra vesteregnen (DnA, 1934, IM tid, 1952).

Sekretær *Hans Juul,* Tønder, † 1937, var i nogle aar indremissionær i Holstebro. I sin ungdom havde han været i Sydafrika, det var derfor kun naturligt, at han i 1911 var medstifter af Sudanmissionen og med det samme fik sæde i dens bestyrelse. Nogle aar senere tilbød han og hans hustru at lade deres børn blive her hjemme og saa drage som missionærer til Sudan. Det blev ikke til noget, men derimod løstes Hans Juul fra Indre Missions arbejde i 1914 og blev hjemmearbejder for Sudanmissionen med bopæl til sidst i Tønder. Og det er som saadan, at han er husket og elsket af mange i vort land. Han har berejst landet og bragt bud om Sudan og vakt kærlighed til dette folk og arbejde i vide kredse. I missionens blad skrives saaledes: »... og hellige hele sin tid til arbejdet for Sudanmissionen. Han gjorde dette med hele sit hjerte, paatog sig, hvad man lagde hen til ham, og afgav det igen uden misfornøjelse, naar tiderne skiftede, og andre kom til. Det var netop en af de store ting ved Juul, at han krævede ikke noget for sig selv, han var tilfreds, blot han maatte tjene.«
(DnA 1939, 60).

Indremissionærerne: *Robert Gahrn, C. Thomassen, A. Henriksen, Aage Andersen, Rudolph Stage, P. J. Mortensen, C. Døør.*

1927 oplyses: Jævnt god kkg, præget af de nationale forhold, c halvdelen af bef regnes til den danske mgh, et ældre mghsmf, nationalt blandet, IM, KFUM (sekr c th Sv. H. Henriksen), lidt sektvæsen. 1939: IM (samles i missionshotellets sal) smaa KFUM og K, forsøg paa menighedsfællesskab uden hensyn til retn, kirkeblad, nationalt blandet. 1947: Kkg jævnt god, præget af den nationale spænding, mgharb i den dsk mgh væsentlig som i andre dsk købstæder. 1955: Tilslutning til kirken anses for givet, men tilslutning til alm gudstjeneste nærmest stagnerende. IM delt i en større fløj, som er kirkelig og en mindre, der ikke er det. Svindende betydning af sekterne. Grænseegnens folkelige og kirkelige problemer. 1967: se ovf. Uforholdsmæssigt mange tjenestemænd, funktionærer og skolefolk.

Tønder kirke, Krist kirke, er rejst, hvor den middelalderlige **Sct Nicolai** kirke stod. Af denne er tårnet og skibets vestgavl bevaret. Krist kirken er bygget 1591—92. **Sct Nicolai kirke** omtales første gang 1365 som byens hovedkirke og ældste kirke. **Sct Laurentii kirke** var antagelig bygget før 1238 og er helt forsvundet. Beboerne i landsognet hørte til Sct Laurentii kirke. Omkr 1500 lagdes dens sogn under Sct Nicolai kirke. En tavle i Kristkirkens ndr sideskib, opsat 1593 af sp, fortæller, at man paa den faldefærdige kirkes plads byggede den ny kirke op til det gamle taarn, som altsaa blev den ny kirkes taarn, hvis høje spir med det ejendommelige lanterneparti er lige saa gammelt som taarnet. Kirken blev bygget ved »gunst og gavmildhed« fra fyrst Johan Adolf og ved bevillinger fra byen og indviet 4. okt 1592. Kirken bestaar af et kort kor med tresidet afslutning, tredelt skib, alt overhvælvet og dækket af eet stort tag. Hertil føjedes 1750—1800 fire smaa vindfang foran dørene mod nord og syd, de to mod syd blev nedrevet i 1700 t, to gravkapeller fra 1624 er senere nedrevet. Kirken er en tro kopi af middelalderens købstadkirker med støttepiller og spidsbuede falsede vinduer. Men i detailler mærkes renæssancens præg, f eks den fattige leddeling i tre par arkadepiller, der deler skibet, de bredt spændte arkader osv. Kirken er bygget af store røde teglsten i krydsskifte, der står blanke og hvidtede indvendig. Flere gange var der istandsættelser, f eks 1661, da man maatte ansætte en mand for at drive svaler ud. 1786 f var der en større reparation, da spirets spaantag og kirkens tegltag fornyedes. 1892—94 var der atter en større restauration, et kapel blev revet ned, portaler og vinduer gotiseredes, der maledes skabeloner på hvælvingerne. 1941—46 atter en stor restauration (Arkitekt Holger Mundt), hvorved kirken fik sin nuværende skikkelse. Over korets tag en kobbervindfløj med aarstallet 1786, paa spiret m 1895. Et solur af marmor paa skibets midterste støttepille.
Inventaret er meget rigt. Kirken har fra sin forgænger overtaget døbefonten, tre middelalderlige

krucifixer, prædikestolen og et epitafium, en stor del gamle stolesæt er i brug, alt præget af renæssance og barok. Endnu staar sangerpulpituret (lektoriet) paa sin plads mellem skib og kor, og mod vest er det store, ofte ombyggede orgel mellem to pulpiturer. Store restaurationer af inventaret fandt sted 1893—94 og 1941—46. (Kirkemaler P. Kr. Andersen). Alterbordet er fra ny tid. Den store altertavle er skænket 1695 af borgmester Jürgens og hustru, i akantusbarok, maaske ligesom det store Tychsenske epitafium udgaaet fra Peter Petersens værksted i Tønder. Tavlen vrimler med større og mindre figurer (evangelister, dyder osv) og barokkens englebørn kigger frem gennem løvet. Paa toppen staar den opstandne Kristus. I det forgyldte træværk ses to malerier, nadveren i storfeltet, Gethsemane i postamentfeltet, i topfeltet korsbæringen. Den gamle altertavle fra 1475 staar i Faaretoft kirke, syd for grænsen med en figurrig Golgatascene i storfeltet, apostle og helgener paa fløjene. Fra denne gamle altertavle stammer et relief (nu i kirkemuseet, kejser Konstantin den stores moder, Helena, genopdager Kristi kors). To fine alterkalke, fra 1592 og ca 1600, en tredie kalk er permanent udlaant til Emmerske bedesal. Oblatæske fra 1758, alterkande fra 1646, altersølvet opbevares i et skuffemøbel fra 1799. Den ældste sygekalk er fra 1435 (maaske oprindelig alterkalk). Alterstager fra ca 1600 og 1691. Moderne alterskranke, men et par for Sønderjylland karakteristiske alterskamler (en for brødet, en for vinen) fra 1794 er bevaret. 4 krucifixer (korbuekrucifix fra ca 1350, processionskrucifix fra ca 1450, krucifix ved fonten fra 1500 samt et i sakristiet fra 1700. Lektoriet (sangerpulpituret) mellem skib og kor fra 1623 flg. Dets plads understreger, at man lang tid efter ref fastholdt papismens skel mellem gejstlige og menighed. Pulpituret har 12 fag mod skibet og tre mod hvert af sideskibene, med malerier fra Marie bebudelse til dommedag og et par scener gl test. Malerifelterne flankeres af hermer, og under hvert felt angives giverens navn og vaaben. — Døbefontens kumme er nederlandsk, af sort kalksten, foden er af gullig sandsten, sikkert fra 1619, samtidig med fontehimlen. Sydtysk daabsfad fra ca 1575 med graverede vaaben, skænket af mghraadet i Sæby, Løve herred. Fontelukke fra ca 1650 i ndr sideskibs vestende med malede indskrifter. Renæssanceprædikestol fra 1586, men senere øget, svarer til Hinrich Mattes prædikestol i Sct Nicolai k, Flensborg. Da stolen blev opsat i den gamle kirke, bestod den af 7fag med reliefskaarne bibelske scener i storfelterne. Ved flytningen til den ny kirke 1592 fik den et sidefelt (Syndefaldet), og i 1663 tilføjedes himlen samt et fag med pinseunderet mellem stol og opgangspanel. Stolеværket fornyedes 1894, men ni fornemme stolegavle i øst, samt 34 gavle mod sideskibene blev bevaret. Ovenover 3 par stolegavle er en smukt udhamret smedejernsbue, kronet af rytter og løve. Orgelet, der i facaden genspejler instrumentets opbygning i hovedværk, rygpositiv, brystværk og pedal, gaar i sine ældste dele tilbage til orgelet fra 1596 fra Buxtehude. Men hovedparten i pulpiturerne og orgelet er fra 1630, og ornamentikken, der dominerer facaden er Peter Petersens tidselagtige blade fra 1701. Den sidste tilføjelse er kong Chr. Xs monogram fra 1945. Orgelværket er fra 1946 (Frobenius). Paa det ene pulpitur er fremdraget udmærkede malerier: Salvator mundi og de 12 apostle. Paa det andet malerier af sanserne. To pengekister fra 1700 tallet, to klingpunge fra 1687. Bygningstavle opsat af sp 1593 til minde om kirkens opførelse. Fornem præstetavle vistnok opsat af pastor Stephan Kenckel ca 1690, 12 tildels legemsstore præstemalerier nu i kirkemusæet. Det yngste for pastor P. O. Kjær, † 1914. Maleri af H. A. Brorson, kopi fra 1923 efter Hörners maleri paa Frederiksborg. 5 af de store lysekroner er skænket i det 17. aarh. Kirken har 6 klokker, én i spiret fra 1650, to genforeningsklokker m m. Taarnets gamle egetræsklokkestol har plads til 4 klokker. Kirken rummer mange epitafier og mindetavler, mindetavler over faldne 1848—50, 1914—18 og 1940—45. Mange gravsten i kirkegulvet. Det, som udmærker denne kirke fremfor de fleste andre i Norden er dens mange pragtfulde billedskærerarbejder i varme, brogede farver, samt de mange malerier i pulpiturfelter osv. Alle baroktidens nuancer er repræsenteret, mange indskrifter paa latin, plattysk, højtysk og siden 1920 paa dansk. Borgerdragter og frisurer fra 17. aarh, vækker kulturhistorikeres interesse. Naar man træder ind i kirken, fanges blikket af sangerpulpituret, lektoriet, mellem skib og kor og over hovedindgangen den prægtige orgelfacade. Her blev Brorsons julesalmer sunget første gang. Uden for kirken staar statuen af Brorson. Se i øvrigt ovf. Casula et alba 1953 (1. gang)

Litt: Danm kirker, XX. Tønder a 937—1018, H. Magle: Rids af T kirkes historie, Kirken og Tiden 1943, 146—53, samme: Kristkirkens symboler, Sdj Mdskr, 1954, 177—92 og do. 1965, 136—46, Hans Stiesdal: T kirke, Nationalmus blaa bøger 1951, E. Bangert, N. Friis og P. K. Andersen: Orglet i T Kirke gn 350 aar, 1946.

Kirkemusæum ved kirken fra 1957 (særlig stor samling gamle salmebøger).

Bedesalen i Emmerske blev opført 1730 som tilbygning til skolen. Bekostet af provst Schrader. 1835 blev skolen udvidet og bedesalen kom til at ligge midt i huset. Her holdes gudstj hver anden søndag. I den oprindelige bygning er en tavle med indskrift: »Dieses Haus ist unter Gottes Segen zu Erbauung und Unterweisung in der Gottseligkeit für alte und junge denen eingepfarreten zu Tondern gewiedmet und erbaut im Jahre Christi 1730. 90 sd Harmonium.

Folketal 1860: 3216; 1910: 4807; 1925; 5852; 1960: 7192 og 279 i Lands.

Alterg: 1926: 775 dsk alt, 1934: 800; 1942: 1200; 1954: 1139 samt 54 i Emmerske. 1962: 1394 og 79. Desuden c 300 alt i den tyske mgh. 1966: i alt 1650.

Menighedsraad 1922: 6 dsk, 6 tyske, heraf 3 soc, 1934: 4 dsk, 5 tyske, 3 soc (dsk) 1942: 7 dsk, 5 tyske, (Emmerske: 6 up), 1953: 5 dsk, 4 tyske, 3 soc, Emmerske: 6 dsk, u p, 1961: 6 dsk borgel, 4 tyske, 3 soc, Emmerske: 6 u p, 1965: 6 borg, 3 soc, 4 tyske, valg. Valgdeltagelse 42 pct.

Præster indtil 1920

Sognepræst

(Førstepræst og provst)

21. 1830–52 (sp Ladelund 24): Provst **Michael Ahlmann**, * 9. juli 98 Sønderborg. Forældre: Skibskpt Jürgen A. og Doris Jessen. Stud Kiel 18, c Gottorp 22, stud i Göttingen, r af Dbg 40, var 1849 udn til sp Broager, men trak sig tilbage, afsk 52, † 12. jan 82 i Augustenborg.

Om provst A, se ovf.

22. 5. maj 1853–24. febr 60 (sp Stenbjerg, Angel 30. nov 50): Provst **Odin Wolf Tidemann**, fl t Kregme-V, se Skuldelev-S (forst Jonstrup sem).

23. 26. sept 1860–1864 (rkp Kolding 6. febr 59): Provst **J. M. L. Hjort**, afsk af tyskerne, se sp Elmelunde.

24. kst 1864, udn 1866–84 (Archidiakon, Tønder 40): Provst **Carsten Erich Carstens**, * 29. okt 10 Tønder. Forældre: Købmand Edlef C og Margaretha Erichsen. C Kiel 37, huslærer Ballegaard, Sundeved, afsk 84, † 25. nov 99. ~ 11. maj 41 Pauline Charlotte Georgine Mumsen, * 10. jan 18 Slesvig, † 20. nov 91. Faderen: Sp Sottrup, † 64, (af Sottrup), se der. Hustrus søster ~ Kaftan, Løjt (fader til generalsuperintendent Th. K).

Provst C skulle oprindelig have været uddannet ved handelen. Men blev teolog. Som diakon i Tønder skulle han særligt betjene det danske distrikt i Emmerske, men som ovf anført var han tysk indstillet. Som provst var C dog tilbageholdende i politisk henseende. Han nærede en levende kærlighed til Slesvigs fortid, skrev en mængde afhandlinger om kirkelige forhold og personligheder (f eks om J. B. Blume, Erik Pontoppidan, H. A. Brorson og Adam Struensee). Han skrev: Uebersicht über die Geschich-

te der Reformation in Schlesw Holst i »Nordalbingische Studien« II, 1845, om det teologiske fakultet i Kiel i tidsskr f Schlesw Holst Geschichte 1875, om generalsuperintendenter i den evg lt kirke i Schlew Holst, smst 1889, og om prædikenens historie i S-H, smst 1892. I bogen »Die Stadt Tondern« 1861, har han ogsaa skrevet et khst afsnit. Det var ham en sorg, at først embedsforretninger, senere alderen hindrede ham i større arbejder. Han skænkede sin store bogsamling til Tønder seminarium. Se Bibliografi over hans skrifter i »Quellen und Bearbeitungen der Schlesw-H Kirchengeschichte«, 1 r 1913, 302. Se iøvr E. Michelsen i »Schriften des Vereins f Schl-H Kirchengeschichte«, 1 r 1900, 149 f.

25. 1884–86: (Diakon, Aabenraa 73, skoleraad Slesvig 80) Provst **Th. C. H. Kaftan,** fl t generalsuperintendent, se der (indl t Had st).

26. 1887–1910 (sp Øster Løgum 64): Provst **Peter Oswald Kier,** * 8. febr 38 Haderslev. Forældre: Borgmester og herredsfoged Otto K og Johanne Friedericke Bruhn. Stud Haderslev c Glückstadt 63, afsk 1. okt 10, † 28. sept 14.

Om provst K, se ovf.

27. 1911–20 (sp Graasten-Adsbøl 97): Provst **Wilhelm H. O. Steffen,** * 2. dec 64 Gettorf v Eckernførde. Faderen. Stud og c Kiel, Løgumkloster 92, fl t sp og provst i Læk 1920, † 14. maj 28, gift.

Archidiakon

(Embedet opr 1730)

11. 1844–50 (diakon, Breklum 37): **Friedrich Julius Heynsen,** * 11. nov 08 Drelsdorf stud Husum 31, c Gottorp 35, fl t sp Ottensen 50, hvor han blev afsk 53, sp Barkau 56, † 4. april 68. Faderen: Sp i Drelsdorf Ketel H, † 18.

12. 1851–61: **Johannes Mathias Dahl,** * 21. febr 19 Fjaltring. Forældre: Sp i Fjaltring-T Carl Adolph D, † 28 og Engelke Marie Teilmann af Tølløse-Aa, stud Roskilde 38, c Kbhvn 45 † 12. dec 61. ~ 5. aug 51 Balthasarine Salicath, * 25 febr 27 Jystrup, † 13. april 95. Forældre: Sp i Haraldsted-A Jens Frederik David S, † 40, og Kirstine Birgitte Jelstrup.

Johs. Dahls farfader var foged i Lø herred, og hans fader var født i Kogsbøl, Emmerlev. Hans moders broder var sp i Ormslev-K, og dermed var D i slægt med Jørgen Teilmann, Bering. Om D's virksomhed, suspension 59 osv, se ovf. Han blev udnævnt til embedet i Tønder uden magistratens indstilling. Var stærkt paavirket af Søren Kierkegaard og Grundtvig. (Se Arne Fog Pedersen i Sdj mdskr 1946, 28–31).

Derefter ingen archidiakon.

Diakon

(Embedet oprettet 1561 — fra 1909 omdannet til embede som kompastor)

19. 1840–64: **C. E. Carstens,** fl t provst og førstepræst her, se ovf.

20. 1865–67: **G. T. F. W. Seeger,** fl t sp Visby, se der.

21. 1867–71: **J. C. B. Engel,** fl t førstelærer den dsk afd Tønder seminarium, se sp Havnbjerg, Als.

22. 1871–75: **H. F. Horstmann,** fl t sp Rømø, se der.

23. 1875–79: **G. F. Scheel,** fl t sp Abild, se der.

24. 1879–82: **R. B. Bahnsen,** fl t Bylderup, se der.

25. 1882–91: (Hjpr Gl Haderslev 81): **O. F. Valentiner,** fl t Ketting, se sp Sønderborg.

26. 1892–1905: **Asmus Wilhelm Olsen,** * 14. aug 62 Tønder. Faderen: Kbmd. Stud Flensborg c 89, † 5. sept 05. ~ Christine Marie Brodersen.

27. 1906–17. (Sp Daler 90): **Albert Theodor Petersen,** * 12. aug 57 Gl Haderslev. Forældre: Bagermester Albert P og Friedericke Maria Agerholm. c Kiel 83. Sp Olderup, Sydslesv 84, sp Hollingstedt, Sydslesv 86, † 11. marts 17.

28. 1918–19 (præst Wesselburen 14): **Ludwig Grube,** * 27. april 88 Ditmarsken. Kap Sct Nicolai k, Flensborg 19, sp Schønkirchen ved Kiel 20.

Embedet nedlagt.

Præster efter 1920

Dansk sognepræst

1. (28): Kst 1920. 15. juni 1921–19. okt 36 (sp Slagslunde-G 19. jan 98): Provst **Erik Jensen Christensen,** * 17. okt 66 Hindberg, Levring. Forældre: Gdjr Jørgen C og Maren Eriksen. Stud Viborg 84, c 90-1 (1), manud og lærer Brgdssk K, pronotar Teol embedseksamen 92–98, studierejse til Erlangen og Italien, provst Horns-Ølstykke-Lynge Frborg herr 2. juli 09, provst Tønder 16. juni 21, r af Dbg 22, afsk 19. okt 36, Dbm 36, † 14. juni 46. ~[1] 17. okt 00 Johanne Marie Henriette Kjærbye, * 15. aug 63 Kbhvn, † 26. juni 05. Forældre: Kbmd kgl klasselotterikollektør Johan Henrik Ludvig K og Marie Henriette Josephine Stockmarr. ~[2] 29. nov 17 Mette Kathrine Jakobsen, * 13. febr 78 Herning, † 7. aug 48. Forældre: Gdjr Otto J og Christine Nielsen.

Medl præstelønningskomm 19, i administrationen for Vedbygaard rekonvalescenthjem, medarb Kirkeleksikon for Norden.

Udg 39: Fra min virksomhed i Tønder.

Pastor *Hans Magle* skriver: Blandt de danske præster, der efter kirkeministeriets opfordring drog til Nordslesvig i 1920, var den 53-aarige provst *Erik Christensen* fra Slagslunde, hvor han havde været i 21 aar, en moden mand med en lang erfaring i praktisk præstegerning og administrativt provstearbejde, men uden særligt kendskab til eller personlig forbindelse med Sønderjylland. Efter ministeriets ønske skulle han afløse den tyske provst *Wilhelm Steffen* som provst for Tønder provsti og tillige selv udse sig et ledigt sognepræsteembede inden for provstiet. Hverken han selv, der af tilbøjelighed var landsbypræst, eller ministeriet havde tænkt paa Tønder købstad. Det tjener *Erik Christensens* kloge indfølingsevne til ære, at han efter et par foreløbige besøg i Tønder i februar og marts 1920 blev klar over, at det ikke blot baade af tyske og danske ville blive følt som et smerteligt brud paa en siden reformationen omtrent ubrudt tradition, der-

som sognepræsteembedet (»Hauptpastorat«) i Tønder og provsteembedet blev skilt, men det ville have skabt flere vanskeligheder, end der var allerede.

Tønder havde stemt tysk den 10. febr, oven i købet med en overvældende majoritet (tre fjerdedeles). Under krigen havde kun en halv snes familier vovet at vedkende sig deres danske sindelag offentligt. Dansk gudstjeneste i Tønder var af kirkekollegiet blevet afskaffet i maj 1917. Ikke blot præsterne, men alle kirkens funktionærer og de læge medlemmer af kirkeforstanderskabet (»menighedsraadet«) var tysksindede, og saa godt som alle byens borgere saa af overbevisning paa Tønder som »Unsere alte deutsche Stadt«. Det var en isnende kold modvind, der mødte den danske præst og provst, og der skulle helt andre egenskaber til end genforenings-romantik, dersom den vanskelige opgave virkelig skulle kunne løses.

Provst *Christensen* havde nogle af de egenskaber. Hans ydre fremtræden var vindende og mild. Af naturlig tilbøjelighed var han kompromissets mand, der længst muligt undgik de skarpe modsætninger. Desuden var han en beskeden, undertiden lidt veg mand, der kunne finde sig i at lide uret, mens han var bange for selv at gøre nogen uret. Hans personlige beskedenhed førte forøvrigt til et for ham selv og hans opgave meget lykkeligt valg af raadgivere, nemlig pastor *Emil Albeck,* seminarieforstander i Tønder 1920–37, † 1938, og biskop *Valdemar Ammundsen* i Haderslev, begge to meget betydelige og viljefaste mænd, som *Erik Christensen* helt støttede sig til i alle vanskeligere sager.

Som ung kandidat havde man ventet sig en hel del af *Erik Christensen* som teolog. De forventninger indfriede han aldrig. Baade i den henseende og som prædikant forblev han »paa det jævne«. Naar man alligevel gerne lyttede til ham, var det fordi hans personlige fremtræden, hans varme hjerte og hans ærlige overbevisning bar alt det, han sagde. Dette samt de talrige danske tilflyttere (især skolefolk og tjenestemænd) bevirkede, at tilslutningen til de danske gudstjenester steg jævnt fra aar til aar.

Desværre havde provst *Christensen* ligesom adskillige andre af de danske, kongerigske præster ingen rigtig forstaaelse for, at man i Nordslesvig havde en liturgisk bedre gudstjenesteform og tillige ofte bedre salmemelodier end i kongeriget. Følgen deraf blev, at man straks i 1920 indførte »Salmebog for Kirke og Hjem« i Tønder kirke samt alle de »romantiske« melodier. I Tønder landsogn derimod beholdt man som de fleste andre steder den nordslesvigske salmebog af 1889. Den trængte imidlertid til revision, og ogsaa paa dette betydningsfulde omraade fik Erik Christensen lejlighed til at øve sin indflydelse, idet han først var medlem af det lille udvalg, der udarbejdede det midlertidige »Tillæg« af 1921, og senere tillige medlem af det større udvalg, der 1926 udgav »Den sønderjydske Salmebog« til afløsning af den gamle »slesvigske«.

Skriftligt har provst Christensen ikke efterladt sig ret meget. Vigtigst er hans personlige erindringer »Fra min Virksomhed i Tønder«, 1939.

Provst P. Schülein skriver:

»Efter de forholdsvis stille aar i Slagslunde kom gerningen som provst i Tønder provsti ved genforeningen. Dette arbejde stillede store krav til arbejdsevne, dygtighed og takt, og opgaven løstes med smukt resultat. Provst Christensens rene sind og milde væsen skabte tillid, hvor han kom frem, og hans administrative dygtighed og punktlighed satte en smuk frugt i det arbejde, der krævedes ved den gradvise indførelse af dansk lovgivning og kirkeliv i Tønder provsti. Her fandtes den største procent af tysksindede, og her skulle forhandles om indførelse af tysksprogede, folkekirkelige gudstjenester. Ogsaa de vanskelige forhold med de siddende tyske præster, der enten kom paa valg eller rejste sydpaa, skulle løses med stor takt. De mange ledige embeder skulle besættes med dertil egnede mænd, hvad der var en stor og betydningsfuld opgave, og den løstes uden større gnidninger og til menighedernes tilfredshed. – Om alt dette og om gerningen i Tønder by kan man læse i den ovenfor nævnte bog.

En stor støtte i gerningen i Tønder havde provst Christensen i sin dygtige og energiske hustru, og med seminarieforstander, pastor *Emil Albeck* kom et frugtbart samarbejde i stand. Et af de store resultater af dette var de store provstikonventer paa 2 dage; det var arbejdskonventer, hvor saavel danske som tyske præster holdt foredrag eller bibeltimer, ligesom det lykkedes at skaffe dygtige ordførere til disse konventer; blandt disse maa nævnes professor *L. P. Larsen,* dr teol *L. Koch,* provst *Hans Koch* og professor *Torm.*

Et gæstfrit hjem stod aabent for saavel præster som lægmænd, og altid mødtes man af provst *Christensens* vennesæle sind og redebonne hjælpsomhed.

Ogsaa efter sin afsked virkede provst Christensen som taler baade i Tønder, hvor han under pastor Magles arrestation atter maatte overtage sit gamle embede, og i sognene rundt om.

Ved begravelsen i Tønder den 20. juni 1946 mødtes menigheden i Tønder med repræsentanter for provst Christensens gamle menighed i Slagslunde, og det store følge og de mange kranse bar vidne om, at kærligheden til »den gamle provst« var frisk og levende, og mindet om Tønders første danske præst efter Genforeningen vil leve længe.«

»Som forkynder jævn og troværdig uden større variation. Hans kone var mere IM præget, ledede i mange aar KFUK, hjemmet var meget gæstfrit.« (H. J. Helms).

Lektor *Kaj Sieverts,* Tønder, skrev under overskriften »En provstekone af Guds naade«:

Svend Thorsen har i et radioforedrag været inde paa den betydning, som kongerigske kvinder, der virkede i Sønderjylland efter 1920 har haft for den aandelige genforening. Men det var en udenforstaaendes indtryk. Saa emnet fortjener yderligere at uddybes. Og her er en saadan kvinde, hvis minde fortjener at hædres.

Hun stammede fra Jyllands magre hedeegne paa Herning-kanten. I sin ungdom havde hun sammen med sine søstre maattet slide i tørvemosen for at skaffe gaardens brændsel. Saa blev hun omplantet til Sjælland, hvor hun i mange aar var husbestyrerinde hos provst Erik Christensen i Slagslunde i det skønne Nordsjælland. Ogsaa provsten var vestjyde. Tidligt havde han mistet sin første hustru. Saa kom i 1919 kaldet til at tage en gerning op i det genvundne land, og det blev det nationalt vanskelige Tønder amt og by, der tilfaldt provst Christensen. Men forinden havde han ægtet Katrine Jakobsen.

I tysk tid var det blevet ganske almindeligt, at barnedaab foregik i hjemmet. Det blev en opgave for de kongerigske præster atter at knytte daabshandlingen til menighedens forsamling for alle, rig som fattig, og hjemmedøbte paa grund af sygdom maatte senere fremstilles i kirken. I Tønder kirke blev det skik, at menigheden rejste sig under daabshøjtideligheden, og det blev fru Christensen, der fra sin beskedne plads lige overfor mandens prædikestol fik gennemført dette.

Og da konfirmationerne blev meget store, og pigerne efter sædvane skulle vente til sidst og derfor staa op urimeligt længe, gav hun kirketjeneren besked om at skaffe stole til de ventende unge piger.

Skønt hun havde hele sit hjerte i IMs vidt forgrenede arbejde, viste hun sin loyalitet mod manden ved selv at kalde sig nærmest højkirkelig. Det var en vækkelse, hun bad om gennem mange aar. Men da Gud saa bønhørte hende paa sin maade, kneb det at forstaa det aandens vejr, der med Oxford-bevægelsen gik henover vor landsdel og by i midten af 30'erne.

Fra første færd havde hun og hendes mand slaaet provstegaardens døre op paa vid gab. Her holdtes præstekonventer for provstiets danske og tyske præster, møder for gamle og møder for unge. Og da den kristelige gymnasiastbevægelse bad om aftenkaffe ved et stævne, trakterede hun med stor glæde 60 unge gymnasiaster, og det oven i købet paa mandens 60 aars fødselsdag.

Men hun kunne lige saa let fungere som værtinde for et nordisk bispemøde paa biskop Peder Madsens gamle herregaard Vedbygaard, som provst Christensen administrerede. Og her kunne hun med taknemmelighed mindes det ord, som den svenske ærkebiskop Søderblom fik af sin fader ved præstetiltrædelsen: »Ikke som herre over menigheden, men som medarbejder paa dens glæde«.

2. (29) 18. febr 1937–2. juli 58 (2 rkp Domkirken, Sct Knuds k, Odense 1. juli 31): **Hans Hansen Magle**, * 27. okt 91 Frederiksberg. Forældre: Kbmd Christian Hansen M og Ane Marie Jensen. Stud Døckers kurs 12, c 18-2 (h_1). Rejsesekretær KFUMs missionskomité 18, sekretær KFUM, Antung, Kina 20. Hjpr Sandager-H 26, sp Brylle 4. juni 27, afsk 2. juli 58, hjpr Stengaards sogn, Gladsaxe 61. ~ 29. dec 18 Anna Lucie Hansen, * 28. juni 89 Haslev. Forældre: Husejer Hans Thomsen og Maren Nielsen.

B. M. Fyens Stiftskonv 32—37; Sekr Odense Kirkefond til 37; B. M. Sønderj Fængselsselskab 37—52. Derefter i Sønderj afd af Dsk Forsorgsselskab. I ledelsen af PUF 44—45. Arresteret af Gestapo 1. dec 44—5. maj 45. B. M. Sydslesvigsk udvalg 45. Havde 48—49 et aars orlov i London i informationstjenesten for Sydslesvigsk Udv; medlem Det mellemkirkelige Raad 54.

Red »Øst-Vest« jan—dec 29 og »Tidsskifte« 40—42; red Kirk Ugeblad for 4 sogne til 31; udg 32: Mission; overs 33: E. Brunner: Gudsordet og Verden; 35: Brunner: Hvad er Moral; 36: Brunner: Troen; udg 42: Men der staar ogsaa skrevet —, 80 s; 45: Danmarks Fremtid — kristeligt, 11 s; 48: Pater indignus: Sententiæ Quotidianæ, Tanker til Dagen og Vejen, 133 s; 49: South Slesvig Quiz, 32 s; overs 54: A Goes: Før Daggry 116 s, overs 57: Arnold Toynbee: »Historiesyn og religiøs Tro«, 311 s. Art i Dansk Kirkeliv; Dansk Kirke under Besættelsen, præsteforen Blad, Kirke og Folk m m.

Niece g Jacobsen, Biskop, Viborg.

Mogens Poulsen fortæller i Kr Dbl 14. okt 1961:

Et rigt og bevæget liv har Hans Magle haft. Spænding og dramatik har der været rigeligt af. Ophold i Kina, maaneder i tyskernes KZ-lejre. Hans nuværende idyl i Hareskoven ved København staar egentlig i modstrid til alt dette. Her er stilhed og ro. Men selv er Hans Magle stadig fyr og flamme, naar en sag først faar alvorlig tag i ham.

– Lad os begynde i Kina. Det er saa langt væk...

– Da jeg 1912 blev student – det er længe siden – var det egentlig min tanke at være lærer, cand mag, men min far saa meget gerne, at jeg blev præst. Vi naaede til det kompromis at jeg skulle studere teologi, men ikke behøvede at lade mig ordinere til præst.

– Hvad var grunden til denne afvisning af præstevirksomhed?

– Teologisk var jeg dengang meget radikal og liberal. Jeg ansaa mig derfor ikke for kaldet til at være præst, men havde megen interesse for mennesker og ønskede at holde vinduerne til den store verden aabne.

Vinteren 12–13 var jeg rekrut, saa kom krigen, og jeg blev indkaldt til sikringsstyrken. Derefter fuldførte jeg studierne. Jeg var samtidig medlem af den saakaldte »frivilligkreds«, en række studenter, som paatænkte under en eller anden form at gaa ind i tjenesten i et missionsselskab.

Desuden var jeg stærkt optaget af sønderjyske spørgsmaal. Jeg var medlem af bestyrelsen for Danmarks kristelige Studenterforbund: vi blev vældet, fordi vi var Flensborgfolk: Danmarks grænse til Ejderen.

Resultatet af meget frem og tilbage blev, at jeg tog til Kina i tjeneste for KFUM.

– Hvad bestod Deres virksomhed i?

– Jeg var derude i fem aar, og blev i den tid stærkt optaget af Kinas folkelige og politiske problemer, dets sprog og kultur. Jeg virkede meget blandt studenter, en overgang dog desuden i det indre af landet med humanitært sigte. Grundlaget var hele tiden kristent.

I denne periode gjorde jeg den opdagelse, at vi fra Vesten faktisk ikke har noget af særlig værdi at bringe Østens folk, hvis vi ikke har et fuldt evangelium.

– I denne forbindelse er det rimeligt at minde om det møde med andre religioner, der forestaar herhjemme?

– Jo bedre, vi forstaar evangeliet i dets oprindelige helhed, des mere vil vi være tilbøjelige til at møde medmennesker fra andre re-

ligioner med sympati og med ønsket om at vise forstaaelse for deres stand punkter.

Til min store sorg blev det kapitel af mit liv, der hedder Kina, sluttet brat, idet jeg tre gange blev syg til døden. Min bestyrelse hjemme og jeg selv forstod, at der var sat punktum.

– Saa kom De tilbage til Danmark. De blev præst, hvad De jo egentlig slet ikke ønskede?

– Det skete faktisk mod min vilje. Men bagefter har det været saadan, at skulle jeg leve mit liv om, ville jeg ikke vælge nogen anden tjeneste.

Da jeg endelig bøjede mig og sagde ja til at blive præst, var jeg klar over, at jeg helst ville virke tæt op ad Danmarks sydgrænse.

Jeg søgte kald i Sønderjylland – og samtidig et sted lige udenfor Odense.

Saa skete der det for mig ærgerlige, at Sønderjylland fik jeg ikke, men derimod Brylle paa Fyn. Her oplevede jeg fem lykkelige aar, indtil min højagtede ven, nu afdøde stiftsprovst Lützhøft, hentede mig til domkirken i Odense, hvor jeg igen havde fem rige aar.

En dag sagde biskop Rud til mig: »Nu skal du søge dit dødskald!«. »Hvad er det?«. »*Tønder*«. Jeg prøvede lykken – og tiltraadte embedet i begyndelsen af 1937.

– Det blev en bevæget periode. Krig og besættelse i grænselandet?

En dejlig periode med gang i foretagendet paa alle mulige maader. Jeg var der i 23 aar, oplevede alle omskiftelser med nazisme og besættelse.

Tre aar før tiden flyttede jeg fra Tønder – jeg var da 67 – af hensyn til min kone, der havde paadraget sig en alvorlig gigtlidelse. Den gik i ro, da vi kom her til Hareskov...

Til min store fornøjelse har der været god brug for mig siden, og fra 1. september er jeg ganske normalt ansat som hjælpepræst i Bagsværd – med biskoppelig kollats.

Nu kan jeg ikke falde for aldersgrænsen.

Ja, det var løbet...

– KZ-lejren har De ikke nævnt, et af de dramatiske kapitler...

– Jeg var som sagt allerede Flensborgmand i mine helt unge aar. Min indstilling var 100 pct folkelig-national.

Samtidig med, at jeg i Kina erfarede, at vi ikke kan give Østens folk noget som helst, hvis vi ikke har et evangelium, lærte jeg Luther, Barth, Brunner, Grundtvig, Kierkegaard, Hans Asmussen at kende.

Dette har paavirket hele min forstaaelse af, hvad kristendom og kirke betyder.

Paa baggrund af det, jeg havde lært som student, forbavses jeg ved mødet med Luthers og Barths fortolkninger til Romerbrevet.

De to har betydet meget for mig.

Fra min tid i Østen medbragte jeg desuden en stærk optagethed af det økumeniske. Derude var det en uhyre forargelse, at de kristne kirker i Vesten stod saa splittet. Dengang kendte man ikke noget videre til økumenik.

Fra liberalisme og radikalisme naaede jeg til en fælleskirkelig forstaaelse.

Det er min vej – den betød, at for mig var nazismen simpelthen modbydelig. Jeg blev modstandsmand, allerede før tyskerne gik ind i Danmark. Ikke af forsvarspolitiske grunde, men fordi det nazistiske menneskesyn er en diametral modsætning til det kristne menneskesyn.

Nazismen foragter det enkelte menneske, kristendommen nærer den dybeste respekt for det.

Det førte til, at da nazismen begyndte at afbrænde synagoger og forfølge jøder, sluttede den daværende overlæge ved Tønder sygehus, friherre von *Werthern* og jeg venskab og hemmeligt forbund med henblik paa at hjælpe de forfulgte jødiske læger ud af Tyskland. Det lykkedes i nogle tilfælde, mislykkedes i andre.

– Og saa kom den anden verdenskrig.

– Ja, tyskerne vidste paa forhaand, hvor jeg stod. De havde opdaget, at der var maskepi mellem overlægen og mig. Fra den første dag hjalp jeg desuden landsmænd, og jeg ville absolut intet have at gøre med tyske nazister, saa længe de stod her i landet.

En præst taler tit, og i en by som Tønder, hvor der var nazister blandt de tysksindede, var det umuligt at hemmeligholde sin stillingtagen. Men tyskerne opdagede trods alt aldrig arten af mine handlinger, de vidste f eks ikke, at jeg sendte folk til Sverige, engang to franske officerer. De anede heller ikke, at efter politiets fjernelse fik medlemmer af modstandsbevægelsen udstedt papirer hos mig, fordi jeg havde politistemplet.

Men hvad jeg sagde offentligt, kunne ikke skjules!

Det blev dem efterhaanden for broget. 1. december 1944 arresteredes jeg og kom i forhør hele dagen. Vi naaede uden resultat gennem en masse punkter – jeg løj mig naturligvis fra det. Tilsidst bad den nazist, der ledede forhøret, en forløben tysk teologisk student, mig om en udredning af mine teologiske grundsynspunkter. Da jeg havde opfyldt det usædvanlige ønske, sagde han: »Med de standpunkter, De har, kan vi ikke frigive Dem. De har nemlig misforstaaet Deres opgave, som bestaar i at tale om saligheden og livet efter døden«.

Jeg afbrød ham:

– Ja, og overlade jorden til Dem og nazisterne. Det gør jeg aldrig!

Saa sad jeg i Frøslev til kapitulationen.

– Det er fra forskelligt hold blevet sagt, at der efter 5. maj overfor modstandsbevægelsens fjender udfoldedes metoder, som betænkeligt mindede om nazisme...

– Da vi sad i fangelejrene, var vi enige om to ting: Danmarks sydgrænse skal flyttes til Ejderen. Og: det skal for stedse være slut med vold og tvang i vort fædreland.

Ingen af delene gik i opfyldelse.

Dette er, det indrømmer jeg, en af mit livs store og bitre skuffelser.

Det har jeg offentligt givet udtryk for i ord og handling paa rette tid og sted.

Jeg kom hjem fra KZ-lejren en lørdag aften. Næste dag holdt vi festgudstjeneste i Tønder kirke – det var virkelig fest, blandet med vemod, at nogle af vore bedste kammerater ikke var der mere. –

Mandag morgen saa jeg, hvordan man be-

handlede et lille pjok, der havde ladet sig forlede til nogle taabeligheder.

Han blev stukket i ryggen med bajonet, og danske medborgere spyttede paa dem, der førtes bort.

Jeg protesterede midt paa Tønder torv.

Denne protest havde for mig samme indhold som min handling 9. april 1940, da jeg rev det tyske flag ned.

Her mødte jeg paany udtryk for foragt for mennesket.

Jeg havde troet, vi skulle slaa en streg over fortiden. Skal vi til at hævne os paa hinanden, bliver der aldrig nogen sinde fred i verden.

Iveren ta'r Hans Magle. Han rejser sig og siger eftertrykkeligt:

– Jeg har lært, at det store ord hedder tilgivelse. Saa længe, der er krig, føler jeg mig kaldet til at værne min næste – mine landsmænd – jeg vil gerne sætte livet ind for det, men er krigen forbi, maa der slaas streg over fortiden.

Ellers forbereder man næste krig...

3. (30) 19. marts 1959–1. nov 1961 (sp Krogsbølle 18. okt 49–31. marts 57, sekretær for Europas evg lt mindretalskirker i Det luth verdensfbd, Geneve 56): **M. V. Zeuthen,** fl t sp Ordrup, se her III, 218.

4. (31) 5. april 1962 (sp Ugilt 25. nov 50): **Rudolph Arendt,** * 18. febr 17 Aalborg. Forældre: Kirkegaardsinspektør Anton Sørensen A og Dagmar Margrethe Thrane. Stud Randers 38, c 45-1 (l–113). Dsk præst Vancouver, Canada 6. sept 45. ~ 28. aug 45 cand theol Else Engberg, * 29. marts 15 Kbhvn. Faderen: Sp paa Strynø Gunner E, † 51, se der (af Hundslund),. Fru Else A er stud akad kurs 39. c 45–2 (l–102). – Stamt 25. – Søster ~ Klostergaard Andersen, Augustenborg.

Lærer Civilforsvarets civilundervisning 53—55, religionslærer Hjørring gymnasium 57—60, lærer Hjørring seminar 60—62. — BM DKU 58, do alm dsk præstekonvent 52.

Skr om Viljens frihed (Dsk teol tidsskr 51); Religiøst apriori hos Anders Nygren, Sv teol kvartalsskr 57, Den etiske fordring i kritisk belysning (Dsk teol tidsskr 59) Det kirkelige embede, Aalborg stiftsbog 59.

Artikler, afhandl anmeldelser i forsk tidsskr og blade, pastor A og frue anmelder fast i Berl aftenavis.

Mogens Poulsen har i Kr Dbl 17. febr 67 et interview med pastor Arendt.

Skulle man prøve at placere sognepræsten i Tønder, *Rud. Arendt,* maatte det være i de »lærdes« kategori. Han protesterer ganske vist selv, men han, der lørdag fylder 50 aar, er saa teologisk engageret, at man finder det berettiget at overhøre protest.

Pastor *Arendt* er fra Randers, som i hvert fald i hans drengeaar var en hel del præget af Indre Mission. Det sker stadig, at IM udsættes for lidenskabelige angreb, men Arendt finder angrebene ret overflødige.

– Det er slet ikke Indre Mission, som i dag er den farlige faktor i dansk kirkeliv, siger han som optakt til fødselsdagssamtalen i Tønder præstegaard.

– Er den farlige faktor da »Tidehverv«, den nye højkirkelighed, eller hvad man nu ellers kan finde paa at nævne?

– Der er ikke ret meget tilbage af »Tidehverv«, og højkirkeligheden har næppe nogen fremtid for sig. Nej, faren ligger i, at mennesket vil være som Gud – den ambition hærger os hæmningsløst. Vorherre straffer os ved at lade vor fornægtelse af ham lykkes alt for godt. Der er dem, der næsten har ondt af det for Vorherre, fordi han synes helt at være sat ud af spillet i vore dage. Det behøver man ikke at have. Uden Ham kunne mennesket slet ikke sætte Ham ud af spillet. Gud er ogsaa med dér, hvor vi mener, vi er ude paa vort eget. Gud er med i gudløsheden, som dens forudsætning. Det kan De læse om i Romerbrevet, kap 1.

Enten maa vi tale paa denne maade om Gud, eller ogsaa er det ikke Gud, vi taler om. Ved at være til har mennesket et forhold til Gud. Det forhold kan mennesket hverken ophæve eller oprette.

– De tager afstand fra begrebet omvendelse?

– Slet ikke. Omvendelse er, at mennesket opdager, det ikke kan løbe fra Gud. At omvende sig betyder, at det bliver klart, at Gud er begyndelsen – man omvender sig fra selv at være begyndelsen. Synden er nemlig at ville skylde sig selv livet.

– De har interesseret Dem stærkt for ydre mission?

– Ja, og især for den problemstilling, som ligger bag ydre mission: forholdet mellem kristendommen og religionerne.

– Kristendommen er ikke nogen religion?

– Gylling-præsten Otto Møller var egentlig genial. Omtrent tyve aar før Karl Barth – saa langt tilbage som i 1907 – gjorde han gældende, at kristendommen maatte bede sig fritaget for den ære at blive stillet højst blandt religionerne. Kristendommen er nemlig, sagde han, ikke nogen religion, men Guds værk til vor frelse.

Længere kom Otto Møller ikke.

Vi maa blankt acceptere, at kristendommen som historisk størrelse er en religion mellem andre religioner og derfor har alle religionens typiske kendetegn. Karl Barth skelner mellem den religion, der hedder kristendom og evangeliet – kristendommen er den religion, der opstaar, hvor evangeliet bliver hørt.

– Hvad er saa evangeliet?

– Det, at Jesus Kristus er menneskers skæbne. Idet man siger, at Jesus er Kristus, siger man samtidig, at det er over for Ham, menneskets forhold til Gud afgøres endegyldigt. Det, at Jesus er alle menneskers skæbne, skal modtages som et godt og glædeligt budskab.

– Man taler om kirkens uforstaaelige sprog: vil mennesker umiddelbart kunne fatte, at Jesus er alle menneskers skæbne, fordi Han er Kristus – hvordan kan det oversættes, uden at meningen gaar tabt?

– Naturligvis gaar jeg ikke rundt og nøjes med at sige til folk, at Jesus er Kristus. Prædikenen skal klare oversættelsen: præsten maa slaas med den. Da Jesus levede paa Jorden, kom Han selv gang paa gang ud for ikke at blive forstaaet: »Den, der har øren at høre med, han høre«. Heri ligger baade en opfordring til at høre og en antydning af, at de hørende er »vil-døve«. Vi forstaar det, vi vil for-

staa – og ikke mere. Det kan nemlig være generende at forstaa.

Mangelen paa forstaaelse for evangeliet bliver paa den ene side en dom over mennesket: Vorherre maa selv aabne ørene paa den døve. Paa den anden side sker der det, at naar vi kommer ind til sagens kerne, viser det sig at forstaaelsen skænkes i og med evangeliet.

Men det betyder ikke, at præsten paa nogen maade aflastes i arbejdet med at oversætte evangeliet. Han maa tværtimod arbejde som om alt afhang af ham, og samtidig vide, at det er Gud Helligaand, det hele staar og falder med.

Oversættelsen paahviler alle kristne, ikke blot præster. Vi maa arbejde som om alt afhang af det, vi gør i det givne øjeblik.

For fuldstændighedens skyld maa dog oplyses, at pastor Rud. Arendt før han kom til Tønder har været DKU-præst i Vancouver og sognepræst i Ugilt i Vendsyssel. Baade fra Canada og Nordjylland medtog præsteparret gode erindringer, men alt det har vi her ladet ligge for at koncentrere os om en lærdom, som snart vil udkrystalliseres i en bog om systematisk teologi. Rud. Arendt læser korrektur paa den i øjeblikket. Naar han siger, at han maa nøjes med at følge »lidt med« i teologien, er det klædelig beskedenhed, som ikke bør tages alt for højtideligt. Rud. Arendt hører virkelig til de »lærde« præster.

Res kap Tønder-sp Ubjerg

31. jan 1947 oprettedes et embede som rkp Tønder-sp Ubjerg med embedsbolig i Ubjerg. Se Ubjerg.

Tyske sognepræster

1. 1921–36 (kst diakon Sønderborg 19): **C. J. J. Beuck,** fl t tysk sp Aabenraa, se der.

2. 1937–55 (sp Daler 14): **Gustav Nicolaus Rühmann,** * 30. maj 88 Husum. Forældre: Bygmester Peter R og Anna Margrethe Christine Diederichsen. Stud flere steder i Tyskland tysk c 14. Provinsialvikar Møgeltønder 14, afsk 16. febr 55, † 10. april 55. ~ 18. okt. 21 Anna Margrethe Ratenburg, * 23. jan 94 Daler. Forældre: Gdjr Broder R og Jensine Johannsen. – Datter g Munch Andersen, Kolby.

Her skal citeres af nekrologer fra *danske* blade om pastor R: »Vestkysten« skrev: Pastor R døde pludseligt Paaskemorgen, ramt af en hjertelammelse. Han kunne se tilbage paa 40 aars præstegerning i vesteregnen, deraf næsten 20 aar i Tønder. Han var i første række præst og sjælesørger og en meget flittig mand med besøg i hjemmene, især naar der var modgang. Tøndringerne vil erindre ham som et fint menneske og en personlighed, som mange saa op til. I hjemmet paa kirkepladsen samledes unge og ældre, og han manifesterede paa smukkeste maade det kulturelle liv. Mange vil endnu huske hans tale og ønsker ved indvielsen af den danske kommuneskole jan 55, kort før hans død. For ham var det alvor, hans præstegerning, ordene om kulturelt liv og samarbejde, som det er udformet paa højeste plan. Der stod en mand bag hans ord. Hans hustru har været ham en god støtte i arbejdet. De havde deres medborgeres agtelse og tillid, og venner langt uden for deres kreds.

»Jyske Tidende« skrev: I de senere aar havde pastor R en del sygdom at trækkes med. Han kunne saaledes ikke maj 1953 deltage i festgudstjenesen i Krist kirken, hvorfor hans forgænger, pastor Beuck indtog hans plads ved pastor Magles side ved alteret. Pastor R gav sig udelukkende af med sin kirkelige gerning, han overtog formandshvervet for den tyske privatskole. Da han i alle forhold syntes at bestræbe sig paa at indtage en korrekt holdning, gjorde det ham ondt, at en del af hans sidste juleprædiken blev grundigt misforstaaet i militær henseende og gengaves sensationelt i hovedstadspresse, hvor en redelig forklaring aldrig siden naaede hen. Baade i Daler og i Tønder værdsatte man hans forkyndelse og arbejde.

3. 1956–60: **E. Schendel.**

4. 1960 (superintendent Wernigerode 57): **Günter Friederich Ferdinand Wilhelm Wildgrube,** * 6. aug 11 Brandenburg, Tyskland. Forældre: Stadtsvormund Wilhelm W og Martha Schultze. Stud Berlin 29 c Berlin 35 og 38 Præst Wittenberg 38, do Naumburg (Saale) 51. ~ 6. aug 38 Margarete Hoffmann, * 23. febr 10 Berlin. Forældre: Fabrikant Robert H og Emma Heyn.

Litt: Hjemstavnsbog for T og omegn 1956 (Landet bag digerne). Claus Eskildsen: »Tønder 1243—1943«, navnlig s 63—79 og 149—161. — — Samleværket »Tønder gennem Tiderne«, red af M. Mackeprang, specielt s 287—340 »Tønder 1920—43« af J. L. Mosbech og s 341—56 »Kirken og det kirkelige Liv«. Erik Christensen: Fra min virksomhed i T, 1930. Martin Jensen: Portaler og kniplinger i T, 1941. H. V. Gregersen: Provst Kenkel og T provstis præster, Sdj medskr 1952, 187 f. Khst saml 6 r, I, 676, 474, 650, 7 r II 509—27. C. E. Carstens: Die Stadt Tondern, 1861. L. Andresen. Acta Tunderensia. Mitteilungen aus einer tondernschen Kopiensammlung, Zeitzchr f schl-holst Gesch XXXVIII, 355—402, XXXIX, 174—232. Samme: Nachricht von d in der Stadt T errichteten... Krankenhause, Schl-holst Provinzialberichte. I 462—70. Samme. Milde Stiftungen der Stadt T, smst III, 73. L. Bobé: Et bidrag til T Bys og Hostrups so's Hist 1540—1692, Sdjy Aarb 1905. 99—109. H. Lausten-Thomsen: Af Danskhedens Hist i T, Sdjy M 1936—37. 137—56. L. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum Dreissigjährigen Krieg. 1939. Samme: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern. 1943. Claus Eskildsen: Den nationale Udvikling i T, SdjyM 1943. 127—54. H. Bernsen og Hans Chr. Clausen: T i Dag 1943. F. C. C. Lindvald: Knapmagasinet i T, Sdjy Aarb 1959. 57—76. Sig. Schoubye: Guldsmedehaandværket i T og paa T-egnen 1550—1900. 1961. Kaare Svalastoga og Preben Wolf: En By ved Grænsen, 1962. Inger Bjørn Svensson: Bag facaderne i T, SdjyM. 1963. 49—53. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i T paa sprogreskripternes tid 1958. Samme: Dansk møde- og foreningsliv i T paa sprogreskripternes tid, SdjyAarb.

Ivar Harrie: Vid en gräns, Grænsevagten 1936, 278—86,. Thorvald Petersen: Dansk virke i T, Folkung, 1936, 366—74. Johs. Pedersen: Fra en genforeningsfest i T 1721, Dsk teol tidsskr 1910, 193—205, C. M. Christensen: Salmedigteren provst Schrader i T, IM tid, 1944, 250—51, Vilh. Marstrand og Joh. Hvidtfeldt: Af T byes hist, Sdj aarb 1945, 170 f, 183. Arne Fog Pedersen: J. M. Dahl, T, († 1861), Sdj mdskr 1946, 28—31. Andreas Petersen: Livet i Emmerske i gl dage, Sdj mdskr 1950, 119 f. Om provst Tidemann se Sdj mdskr 1955, 34—36. Traps Danmark, 5 udg, T amt, 1966, 458—509, Hejselbj s 43—60. Johan Larsen og Gunvor Ask: Mennesker i Tønder 1968 (om de gamle haandværkere, paraplymageren, pibemageren, hesteslagteren osv, især om knipepiger og kniplings Landhandlende.)

UBJERG

(sp er fra 31. jan 1947 tillige rkp Tønder).

Ubjerg sogn, 1482 ha langt og smalt, langs grænsen Sønderaa (fra grænsepæl 195 til 226) mod syd, Lillestrøm, Grønaa, Vidaa og et forladt Vidaaleje mod nord. Lavt og fladt marskland med kanaler og megen afvanding. De lave omraader deles i en nordlig og en sydlig del af en lav sandryg, der gennemskærer hele sognet fra øst til vest (højeste punkt 6 m). Paa denne ryg (2–500 m i nord syd, 6 km i østvest) ligger byerne Ubjerg og Sæd og de fleste enkeltgaarde. I flere tilfælde er terrænet vist forhøjet med værftsbygning. Langs grænsen ligger 3 lave, nu beboede værfter. Byerne Ubjerg og Sæd, bymæssig bebyggelse (210 indb) med forskole, tysk privatskole fra 1960, fh fra 1935, sportspl, kro, toldsted, bank m m. Bebyggelser: Møllehus med toldsted, Bremsbøl Bjergmark er en smuk rødstensgaard, fredet kl B i en lund paa et højt værft, et fint udformet anlæg, statelig tegltækt hovedbygning, ejes af slægten Linnet.

Ingen oldtidsminder. Sæd har ofte været plaget af oversvømmelser. Syd for den gamle vej til Husum er sten med ulæselig skrift, iflg kirkebogen rejst, til advarsel, fordi en fattig kvinde i Sæd 1712 dræbte sine 4 børn og sig selv (Cl. Eskildsen i Sdj mdsk 1933—34, 179—90).

I Sæd var der i mange aar betydeligt havebrug, og indtil 1914 kørte hver uge vogne herfra med haveprodukter til Flensborg, særligt de fine kartofler.

Sognet afvandedes til 1892 af to hollandske vindmøller fra før 1800. Saa oprettedes et afvandingsforbund, der først brugte en dampmaskine, saa en motorpumpe, 1917 opførtes en vindturbine, nu er der en stor pumpestation. — Hovedvej 11 og Banen Tønder-Husum gaar gennem sognet.

Under den tyske administration bestod sognet af 2 kommuner: Ubjerg og Sæd.

Afstemninger: 1912: 1 dsk, 76 ty, 1920: 43 dsk (16 tilrejs), 215 ty (54 tilrejs), 1964: 118 dsk, 112 ty. Først 1949 fik de danske flertal i menighedsraad og sogneraad

Ubjerg sogn er betegnet som det mest tyske sogn i Danmark.

Gravskrifter og indskrifter paa tysk i kirken viser, at tyskheden altid har været stærk i dette sogn, skønt omgangssproget altid har været dansk. En mindesten i Sæd fortæller paa tysk om 33 faldne fra dette lille sogn i krigen 1914—18.

Et lille stykke grænse- og kulturhistorie:

Ubjerg er et lille marsksogn med gamle slægtsgaarde og hyggelige smaahuse til den danske grænsebevogtning. Præstegaarden er nok en af de kønneste. Den klemmer sig ind i læ af kirken, og den lille kirke med de gamle loftsmalerier (og med Danmarks vistnok haardføreste kirkestole) staar og stemmer ryggen mod vinden.

Lige siden genforeningen har Ubjerg med en kort afbrydelse haft tysk flertal. Men 1949 skiftede det fra tre tyske og to danske i sogneraadet til tre danske og to tyske, og med udgangen af marts vil Madsen afløse Matzen som sogneraadsformand, vagtmester Otto Madsen i stedet for bygmester Thue Matzen.

I Ubjerg var valgdeltagelsen 97 pct. Det vil sige, at kun otte af Ubjergs 257 vælgere ikke stemte. Men tro ikke, at de otte var sofavælgere. Ikke i Ubjerg. Tre af de otte var danske, og af dem var to syge og en var bortrejst og stemte pr. brev, men brevet kom først da valghandlingen var begyndt. De fem tyske ikke-stemmende havde lige saa gyldig grund. Og en af de tyske, der stemte, var staaet ud af sengen med 39 graders feber og imod doktorens ordre. Nej, der blev ikke skænket noget ved dørene her, sagde et af sogneraadsmedlemmerne efter valget.

Hvordan man nu ved hvem der stemte tysk og dansk? I Ubjerg ved man uden vaklen, hvem der er hvad. Og tit hvorfor. Det er et grænsesogn med grænselandets skæbner i de gamle marskgaarde og de danske tjenesteboliger. I den gamle gaard derhenne var de i generationer danske, men som alle der paa stedet fordragelige og hjælpsomme mod naboer uden at nogen misforstod. Men i dagene lige efter den 5. maj optraadte en nyslaaet »frihedskæmper« uforstandigt og saarende, og siden er der ikke stemt dansk i det hjem. Men her er saa en solstraalehistorie: sønnen i et tysk hjem forelskede sig i en dansk pige og lovede svigerfar, at deres børn skulle nok komme i dansk skole. Det gjorde de ogsaa, og lidt efter lidt blev saa en tysk stemme dansk.

Det lille samfund har sin egen struktur. De fleste af gaardene er fra gammel tid paa tyske hænder. Der er en dansk landeværnsgaard. Og **Claus Eskildsens** ældste søn. lærer **Hans Eskildsen,** købte og driver nabogaarden til familiens gamle gaard. Men de fleste af de danske stemmer ved valgene kommer fra grænsebevogtningens og toldvæsenets folk. De kommer, og de slaar rod, men ses vel nok paa som indvandrede af baade tyske og danske gamle familier — ogsaa naar de, som nu vagtmester **Otto Madsen,** selv er sønderjyde, har boet i Ubjerg siden 1920 og siddet i sogneraadet siden 1934.

Ogsaa skolen fortæller sin historie om brydning og langsom vækst. De danske var faa, der var langt imellem dem, og vejene var tit oversvømmet — det var før afvandingen tog fart. I Sæd var der en gaard med to danske børn. Saa kom de danske grænsegendarmer. En af dem, **Hans Peter Tohuje** kaldet, fordi han havde to hunde og sagde, hvad i sønderjydske ører lød som to huje, havde en dreng Hans Peter. I Engholm var to-tre gaarde med danske børn. Det blev til, at de i en af gaardene lejede æ Pissel, stadsstuen, som jo aldrig blev brugt alligevel, og fik en ung vandrelærer nordfra. Han bogstaveligt vandrede ad de vaade veje og sprang ind imellem.

Efterhaanden kom saa skolen. Den er nu forskole med dansk lærerinde og 15—13 børn. Fra 10-aars alderen tager de til Tønder, og ikke bare de danske. Der er lige bygget ny tysk skole, til en kvart million og med store tilskud sydfra. Den har en 20 børn fra Ubjerg og rundt omkring. I sognet selv er ikke mange børn. Der er unge danske familier, men børnene drager væk, naar de vokser til. Der er ikke meget for unge med fremdrift paa stedet. Det samme gælder gaardene. De gamle sidder der.

At se til er Ubjerg et sogn som saa mange andre. Kun ved et valg trækkes linjerne op udadtil. Der er prestige og sport i det. Det er styrkeprøve og mandtal mere end egentlig kamp. Imellem slagene er man lige gode venner. Man er naboer, og hjælpsomheden er saa selvfølgelig og dagligdags som vinden fra vest. Men det er to helt adskilte verdener, der lever hver sit liv. Alle ved alt om alle og hvorfor. Børnene leger sammen. Nabo hjælper nabo med pløjning og høst. Men man kommer ikke sammen. De tyske kommer kun i kirken til tysk gudstjeneste, selv om de maaske forstaar det danske bedre.

Der er to undtagelser. Naar der er begravelse kommer hele landsbyen, i hvert fald en fra hvert hus. Saadan var det altid. Og naar der er »guldkonfirmation«, den indtagende gamle tyske skik, saa mødes de gamle tyske og danske, og træffer kammerater fra for over 50 aar siden, og sammen vandrer de til kirke med deres danske sognepræst og deres tyske præstinde fra Tønder.

(Gudrun Egebjerg i Kr Dbl 24. marts 62).

Af den ældre præstehistorie

Ubjerg præstegaard er én af Danmarks ældste landsbypræstegaarde. *Claus Eskildsen* skriver om den i Ribe st aarb 1936, s 56 f under overskriften »Danmarks ældste præstegaard«, den er opført 1675, men Rimsø pgd, opgives som opført 1593, og vi har købstadspræstegaarde, hvis første opførelse kan føres længere tilbage med samme kærne: Nyborg (1350), Sct Hans Kirke Odense (1450), domprovsteboligen i Viborg m fl. Men Ubjerg er nok den pgd, der har staaet mest uændret gn tiderne. Den har stadigt den oprindelige opdeling af rummene. Murene er forhøjet omkr 1800. Tagværket hviler paa en stolpevæg, en bygningsmaade, der anvendtes som værn mod

stormfloder, idet den tillod, at vandet slog murene ind uden at vælte huset. Beboerne kunne saa redde sig op paa loftet. Pgd er 1949 grundigt restaureret under tilsyn af Nationalmuseet, en typisk vestslesvigsk bondegaard med sine høje tage og røde mursten og udbygninger.

Sognet har (skønt lille) været selvstændigt siden reformationen. Skønt det i administrativ henseende stod under Gottorp, hørte det i gejstlig henseende til Ribe stift til ca 1690. – *Claus Eskildsen,* der 1902–05 var lærer i Sæd, har i Sdj mdskr X, 1934 skrevet om de ældre præster i Ubjerg, men præsterækken viser ikke noget af særlig interesse.

Ca 1530–34: *Lauritz Boesen* (Boethius), ca 1534–62:*Chr. Lauritzen Dithmer* af Hellevad-E (?), ca 1562–80: *Jens Sørensen,* ca 1580–1606: *Andreas Gonsager.*

Claus Eskildsen skriver (Ribe St aarb) 1936, 56 f):

Den gamle gaard blev bygget saa »fint solidt«, at den endnu i dag – bortset fra en tilbygning mod nord, der opførtes 1790, – i det ydre staar uforandret, som den dengang rejstes. Den skulde bygges »saa pyntelig, at en ærlig mand kunde have sin glæde derved«, og det udførtes paa en saadan maade, at den endnu i dag vækker henrykkelse hos enhver, der elsker gammel bondekultur og kan glædes over den gamle, rene, vestslesvigske byggestil. Den er endnu i dag baade i det ydre og indre saa hyggelig, at præsten ikke ønsker at bytte bolig med sine kolleger, der bor i nye, moderne cementuhyrer.

Præsten var i gamle dage den første mand i sognets bolsmandskaste, som degnen regnedes til kaadnerkasten. Præstens gaard var sognets første og fornemste bondegaard, og derfor interesserer Ubjerg gamle præstegaard ogsaa som type paa en fornem bondegaard fra slutningen af det 17. aarhundrede. Dens grundplan med framgulv og lo i midten, mellem stald og stuer, viser overensstemmelse med alle gamle gaarde paa egnen, Ubjerg præstegaard har derfor ogsaa stor interesse som en af landets ældste bondegaarde.

Præstearkivet rummer gode meddelelser om, hvorledes den gamle gaard blev opført. Den følgende fremstilling bygger væsentlig paa pastor Jessens »Uberger Gemeindechronik« (haandskrevet).

1606 døde Ubjerg-præsten *Andreas Hansøn Gonsager.* Hans sønner kom i Skaane i ærefulde embeder, hans eneste datter, der var gift med bolsmand Lorents Todsen i Ubjerg, solgte for et lille beløb embedet til *Georgius Wolffius* (1607–52), søn af sognepræst Michael Dethlefsen Wolffthal i Skrydstrup. Denne over Nordslesvig vidt udbredte præsteslægt stammede fra Uldal i Haderslev Amt, hvorfor nogle grene af den kaldte sig Wolffthal, medens den gren, der voksede frem i Ubjerg, kaldte sig Wolffius, senere *Wolf.* Med *Georg Wolf* begynder i Ubjerg sogn et præstedynasti, der sad inde med embedet fra 1606 til 1737; fra ham nedstammer den i sognet tidligere vidt udbredte bolsmandsslægt Wolf, hvis sidste mandlige medlem døde 1916; ham kan man betegne som sognets stamfader, da der i dag næppe vil findes et medlem af de gamle sogneslægter, der ikke kan lede sin stamtavle tilbage til ham. Mange nedstammer fra hans søn *Dethlef Wolff,* gennem hvem det endnu stærkt fremtrædende fornavn Dethlef og slægtsnavnet Dethlefsen kom til sognet, andre fra hans datter Marina, gift med efterfølgeren, idet to af hendes døtre blev gift med bolsmænd i sognet.

Georg Wolff døde 1652. Tre aar i forvejen havde han afstaaet embedet til sin svigersøn *Christianus Petri,* en degnesøn fra Felsted. Det er vistnok ham, der har forfattet det følgende dokument, et smukt vidnesbyrd om verdenserfaring og gamle dages sognefællesskab:

(Oversættelse):

»Da Ubjerg Sogns gamle, brøstfældige og uduelige præstegaard nødvendig maa repareres, fordi den ikke længere kan staa saadan, og da den med samtlige sognemænds godkendelse næste foraar — om Gud vil — maa nedbrydes og paany opføres, og da saadant bedre gaar fra haanden og der hverken bygges for dyrt og kostbart eller for smaat og ubekvemt, men fint solidt og pynteligt, saa en ærlig mand kan have sin glæde derved, og ikke efter enhvers hoved og skøn, da ofte den ene vil have det stort, den anden lille, den ene langt, den anden kort, den ene bredt, den anden maaske snævert, at man altsaa aldrig kan enes derom, saa er det blevet anset for godt, — som det ogsaa er skik i andre sogne, — at der vælges, forordnes og indsættes nogle visse bemyndigede, som paa bedst mulig maade og bekvemmest skal hjælpe at fremme dette byggeri.

Derfor vælger, bemyndiger og forordner vi samtlige nedennævnte sognemænd herved 6 mænd, at de i kraft af dette hjælper at fremme den kommende opførelse af præstegaarden, som det kan ske belejligst og bekvemmest, og at de paa troskab og god tro allevegne skal vide at tage i agt sognets bedste og hr. præstens bekvemmelighed, til hvilken ende de saa i vort sind bør være beføjet til at skalte og valte med dette byggeri efter eget bedste tykke.

Til gengæld lover vi, ikke alene at bevilge og til rette tid i skyldig maade at afdrage de penge, der først skal udlægges til træindkøb, og de, der herefter skal blive bekostet, men ogsaa selv til fælles nytte at tage fat paa dette byggeri med alvor og gerne og villigt at yde hjælpende haand med haandarbejde, kørsler og deslige, hvad der med rette tilkommer os at gøre.

Og til vidne paa, at dette er vor, de samtlige sogneindvaaneres, samstemmende og alvorlige mening har vi til bekræftelse egenhændigt underskrevet denne vor udstedte fuldmagt.

Saaledes sket Ubjerg, d. 6. October Anno 1674. Derefter 12 navne.

Den gamle Christianus Petri gik i graven med den gamle præstegaard. Han døde den 21. januar 1675 om aftenen kl 10, 68 aar gammel, begrædt af hustru og mange børn, hvoraf det yngste kun var 4 aar gammelt. Den 28. febr 1675 blev hans enkes brodersøn *Johannes Wolff,* (1675–1700) søn af bolsmand Dethlef Wolff paa Bjerremark og altsaa sønnesøn af Georgius Wolff, introduceret i embedet. Den unge, ugifte mand kunne bo hjemme, medens byggeriet stod paa.

I foraaret 1675 nedrev man saa den gamle »uduelige« præstegaard, og i løbet af aaret opførtes den nye. Omkostningerne beløb sig i alt kun til 1211 mark 3 skilling courant, da sognemændene jo udførte alt arbejde og desuden leverede det meste af materialet. I østgavlen anbragtes med jernankre aarstallet 1675, og den 13. juni 1676, da den nye statelige gaard var helt færdig, hjemførte den unge præst saa sin 19-aarige brud, kusinen Maria Petreja, forgængerens datter. Det første ægteskab i den nye præstegaard velsignedes med 15 børn.

Vi er i dag i stand til at rekonstruere præstegaardens grundplan, da vi kender de indre ombygninger og den ene tilbygning fra senere tid. Grundplanen er den samme, som vi finder i alle gamle bondegaarde paa egnen: framgulv og lo i midten, øst derfor dørns, pissel og kløv samt køkken og kælderkammer, vest derfor stald i vinkel tilføjet lo og lade. Johs. Wolff fortæller om, hvordan sognets koner holdt deres kirkegang: »Alle sognets koner bedes med og trakteres vel om morgenen af kirkegangskonen, hvorved den uorden er opstaaet, at de sædvanligvis træder ind i kirken midt under prædikenen og ofte kommer beskænkede. Desuden maa kirkegangskonen uddele penge til de ledsagende. Paa den maade kan der hos fattige folk gaa 10–12 uger hen, inden de faar saa mange penge bragt tilveje« (CP 270). *Chr. Wegener* (1701–37) havde studeret i Jena og Kiel.

Til præstegaardsværftet hører naturligvis ogsaa gaardsplads og have. Pastor Wegner beskriver disse paa følgende maade:

»Ved præstegaarden findes ingen anden gaardsplads end værftet eller den plads og grund, hvorpaa samme er bygget, og der er saa stort, at der nord, syd og vest for huset med den derved beliggende, noget lavere grund om sommeren kan græsse seks faar. Ved denne værft ligger ogsaa en fiskedam, som jeg selv har ladet lave. Der er to haver, en syd for huset, 20 rod stor, den anden nord for huset, omtrent 21 rod.« (Fiskedammen er nu udtørret).

1715 indførtes klingbøjtlen efter at W havde anført 12 grunde derfor. »Degnen kan sagtens besørge arbejdet. »Die Kirche ist von dem Küster geschwinde umgelaufen.« (CP 263). – *Chr. Ambders* (1739–79) af Burkal, var gift med en datter af pastor Chr. Hoyer, Ladelund. A havde studeret i Greifswald og Jena. I disse aar skete den store udsmykning af kirken, de store loftsmalerier og den ny altertavle fra 1747, samt præstestolen og vestpulpituret. Herrnhuternes rejsebroder *Jens Block* omtaler med glæde sit besøg 1757 i Ubjerg. *Thomas Todsen* (1779–98) var søn af en gdjr og østersforpagter i Tønder og gift med en købmandsdatter fra Højer, var c fra Kbhvn. Han tog afsked 1798, 59 aar gl, og døde 1824. – *Carl Ad. Joh. Schmidt* (1799–1840) af Ravsted, var c fra Gottorp, gift med Anna Jensen, hvis fader var borgmester i Tønder. – *Hans Heinrich Gøttge* (1841–67) var søn af en blikkenslager i Tønder, c, Gottorp, var 64–67 tillige kst sp i Aventoft, flyttet til Rødding-Skrave, se der.

1856 foretoges en grundig istandsættelse af hele præstegaarden. Da pastor *Gøttge* med sine 8 børn ikke havde tilstrækkelig plads, indrettedes der vest for den søndre indgangsdør en stue, taget fra loen. Det var allerede ved tilbygningen i 1790 gaaet ud over loen, idet man havde udvidet den nørre fremgulv for at skabe en tilgang til den nybyggede fløj.

1867–1920

Embedet stod ledigt til 1871, da *Claus Stegelmann* blev sp her, indtil 1879. Han fik nord for pg haven omdannet til en opkørsel med statelig port til vejen, derefter *Nis S. Gottfriedsen* 1879–83, fl t Højst, se Nustrup, *Hermann Grønning* (1883–88), der var født i Indien, og hvis fader, der var missionær i Teluguland, døde som sp Ballum. Hermann G flyttede til Aabenraa, hvor han blev diakon, se Augustenborg. *J. L. Jessen* (1890–1903) flyttede til Dedsbøl, *C. F. Jasper* (1904–09) var født i Altona, blev diakon i Sørup, Sydslesv, *Johs. Lucht* (1910–13) var født i Burg i Ditmarsken, flyttede til Lunden, Sydslesv.

Ubjerg stod derefter ledigt til 1920 og blev i den tid betjent af pastor *Bolten,* Møgeltønder. Fra 1890 var der kun tysk gudstjeneste.

Tiden efter 1920

Det trak ud med besættelsen af embedet. Fra tysk side ønskede man en tysk sp, som tillige kunne betjene Møgeltønder og Hostrup. Først i august 1921 blev pastor *Peter Nicolay Jacobsen* (1921–38) udnævnt. Han havde været sp i Mjolden-R, men faldt ved afstemningen der og var nu ledig. Samtidig anbefalede hans gamle sognefolk ham til et andet embede i Sdj. Der blev saa indledet forhandling om, at han kunne blive sp i Ubjerg paa betingelse af, at der baade skulle være dansk og tysk gudstjeneste. Efter at pastor J havde prædiket i U baade paa dansk og tysk, blev der ansøgt om, at han maatte blive sp uden opstilling til valg. Det blev bevilget paa betingelse af en menighedsafstemning, og en saadan afstemning 3. juli 1921 gav andragendet tilslutning. (Erik C: Fra min virksomhed i Tønder, s 59 f). Kirkegang og kirkeliv var meget ringe. Embedet var ledigt 1938–47.

Pastor *Knud Rasmussen* (1947–63) var den første danske sp i Ubjerg, han blev enstemmigt indstillet af danske og tyske. Han kom til vanskelige forhold. De nationale forhold var spændte, sognet præget af de mange grænseembedsmænd. Indtil 1914 havde der været god kkg, det var skik, at der fra hver gaard skulle 1 eller 2 i kirke hver søndag, og der var gammeldags ærbødighed for kirken. April 48 holdtes den første danske konfirmation. Nu kom de mange tilflyttere, og det gode forhold mellem danske og tyske i sognet var delvis ødelagt ved nazismens fremtrængen i sognet og det blev forværret efter 9. april 1940. Den tyske indmarch og senere arrestation af grænsegendarmerne, som blev sendt i tyske koncentrationslejre, hvor 2 gendarmer bukkede under for nazisternes haarde behandling, og hvorfra flere vendte tilbage med svækket helbred, – alt dette skabte dybe kløfter, men her, hvor der hidtil havde været tysk flertal, blev der ved valget 1949 dansk flertal, som der har været siden. Det var en betydelig ændring, der skete 1947, da Ubjerg lagdes sammen med et nyoprettet embede som rkp i Tønder, og hvorefter der atter kom en præst til Ubjerg.

Udadtil skete mange forbedringer efter genforeningen, de elendige veje afløstes af gode veje, afvandingen 1925–28 havde gavnet, saa bønderne nu kunne drive tidssvarende landbrug. Men kirkeligt maatte nok R om dette aandeligt døde sogn sukke som sin forgænger: »Selvom en engel fra himlen kom herned og talte livets ord, ville det dog ingenlunde gøre indtryk.« Der er mere national end kirkelig interesse. Det viser sig f eks i stærk samling om fh i Sæd, men ringe samling i kirken. Den tyske befolkning, som betjenes af den tyske

sp i Tønder, deltager slet ikke i dansk kirkeliv, og de tyske udgør ca halvdelen af sognets 436 indbyggere. Den danske bef præges af tjenestemænd, der kommer og flytter. Sp i U prædiker 2 gange mdl i Tønder, 1 gang mdl i Emmerske, men læser ikke med konfirmander i Tønder.

Sognet har ingen aandelige traditioner.

Pastor *O. Hesselager* (1963–70) skriver 1967: Kkg 5 pct af den dsk bef, børnegudstj, mghmøder i pgd. I øvrigt som ovf. Den tyske bef deltager slet ikke i dsk kirkeliv. Kirken blev hovedrestaureret 1965, og de umagelige stole blev afskaffet.

Bl *lægfolk* nævnes: Lærer *Højmark-Jensen* (* 90 Skanderborg), lærer i Sæd 22, organist ved U kirke (de dsk gudstj) 30, mghrmedl, kommunekasserer *Jacob Tygsen,* * 11 Ubjerg, medl af menighedsraad og sogneraad, kirketjener fra 48. Landmand *Lorens Feddersen* er næstfmd i menighedsraadet.

Om *Skolen,* se ovf.

1927 oplyses: Ringe kkg, lange afstande, daarlige veje, godt besøgte bibellæsn og ungdomsm en del af de dsk embedsmænd søger til Tønder. 1935: Kkg 5 pct, som 1927, udpræget grænsesogn, 1947: Ringe kkg, daarlige veje, meget daarlige kirkeforhold, 5/8 af bef tysk, 127 tyske stemmer, DdU, 2 dsk gudstj om maaneden. 1955: Kkg 7 pct af ca 220 danske, 48 pct er tyske, stærk samling om fh, menighedsmøder i pgd, 1967: se ovf.

Ubjerg kirke (Sct. Laurentius) ligger paa en høj i det flade land med en ganske lille landsby omkring sig. Maaske har Ubjerg været en ø (Hallig) og kirken har maaske ogsaa været et fort, der skulle beskytte indsejlingen til Tønder. Den lille, ensomme kirke ligger som en forpost mod syd. Den bestaar af romansk apsis og kor og unggotisk skib, alt bygget af munkesten. Der er intet vaabenhus. Man træder fra kirkegaarden lige ind i skibet. To oprindeligt rundbuede vinduer, store ombygninger 1595 og senere. Apsis har 3 rundbuede vinduer, korets nordside eet. 1690 fjernedes apsishvælvet, murene forhøjedes, indvendig i femsidet form, og der blev lagt træloft i højde med korets, der 1709 blev blaamalet paa rødmarmorerede bjælker. 1700 opførtes et portalagtigt vindfang foran den udvidede syddør. 1857 opførtes over skibets vestende en tagrytter med svajet pyramidespir. Kirken er hvidkalket (undt skibets syd- og vestside, der staar med røde mursten). Skifertag. Skibet har store rundbuevinduer. 1747 fik skibets bræddeloft malerier, som dækker hele loftet i 3 afdelinger, rene og klare i farverne: Syndefaldet, korsfæstelsen, dommedag, rest 1942 (P. Kr. Andersen). Rund korbue med kragsten. Lille, rund barok altertavle fra 1743 med nadverbillede i storfeltet, ved siderne skulpturer af Kristus som den gode hyrde og Moses. Fra en ældre sengotisk tavle er bevaret to helgeninder. Kalk fra 1740, oblatæske fra 1707 med graveret fremstilling af korsfæstelsen. To par alterstager det ene sengotisk med senere paasatte jernfødder, det andet fra 1686. Romansk granitfont af arkadetype med kapitælformet fod. Messingfad fra 1650. Smukt korbuekrucifix fra ca 1500. Ejendommelig, brun og forgyldt rokokoprædikestol med udbugede fag og store kartoucher med symbolske vaaben fra 1783, samtidig himmel. Stoleværk fra 1774. Lukket præstestol fra 1783. Fra et pulpitur er bevaret et panel fra 1694 med malerier af dyderne og giveren, nu paa skibets nordvæg. Vestpulpitur fra 1747 med malerier af Kristus og apostlene. Salmenummertavler fra 1783. Præsterækketavle i koret fra 1700 af kalksten, fortsat paa en marmortavle fra 1795 og træ-tavler. 6 store malerier med bibelske motiver. Klokke fra 1400 og ca 1475. Epitafium, mindetavler over hovedrestaureret 1965, ny stole, varmeværk, vestpulpituret ført tilbage til oprind skikkelse, 125 sd, faldne 1870 og 1914—18. Flere gravsten. Kirken er orgel.

Danm. kirker XXI, Tønder a, s 1281—94, Mack: D 306, Uldall: Kirkekl 94.

Folketal: 1860: 473, 1910: 442, 1925: 470, 1965: 436.
Altergæster: 40, 1934: 54. Derefter opgives: Kun faa altergæster.
Menighedsraad: 1926: 4 tyske, 2 danske, u p, 1934: do, 1942: do, 1951: 3 tyske, 3 danske, 1961: do, u p, 1965: do.

Sognepræst

14. 1871–79: **C. H. C. Stegelmann,** * i Elmshorn, fl t Kredsskoleinspektør i Haderslev.

15. 1879–83: **N. S. Gottfriedsen,** fl t Højst, se Nustrup.

16. 1883–88: **H. H. Grønning,** fl t Diakon, Aabenraa, se Augustenborg.

17. 1890–1903: **Johannes Ludolph Jessen,** * 63 Lütjenburg, fl t Dedsbøl, † 21.

18. 1904–09: **Carl Friedrich Jasper,** * 75 Altona, fl t Diakon Sørup.

19. 1910–13 (diakon Petersdorf): **Johannes Lucht,** * 73 Ditmarsken, fl t Lunden.

Ledigt

20. 3. aug 1921–8. marts 38 (sp Mjolden-R 03): **Peter Nicolay Jacobsen,** * 6. jan 73 Humptrup, Krakebühl sogn. Faderen: Gdjr stud Meldorf 96, c Kiel 03, afsk 8. marts 38, † 19. nov 54, ∼[1] Nicoline Pørcksen, * 17. juni 86, † 13. maj 26, ∼[2] Ida Pørcksen, * 4. dec 89 Rosenkrantz (se ovf.)

Ledigt

Sp Ubjerg – rkp Tønder

(Oprettet 31. jan 1947)

1.(21). 14. juni 1947–15. marts 63 (sp Vive-R 1. nov 35): **Knud Rasmussen,** * 11. maj 04 Aalborg. Forældre: Lektor Knud R og Agathe Brønnum. Stud Aalb 22, c 29-1 (1), Sp Hjardemaal 6. jan 30. ∼ 28. april 30 Erna Sørensen, * 28. april 05 Dianalund. Forældre: Kbmd Emil S og Laura Olsen. – Broder: Hylleholt.

Kredsfmd Sudanmiss 47.

Forflyttet til sp Søllested 15. marts 63.

2.(22). 1. juli 1963–9. marts 70 (sp Oddense-O 5. okt 52): **Ove Hesselager,** * 30. juni 20 Flemming, Hornborg s. Forældre: Skolebestyrer Thomas Sigurd Kristensen og Johanne Hesselager. Stud Viborg 40, lærereks Ranum 44, efterskolelærer Jebjerg 44, enelærer Termestrup, Hvilsager s 46–52, c Aarhus juni 51 (1-87). ∼ 16. juli 46 lærerinde Mildrid Hasseriis Jensen, * 12. okt 21 Stenderup Forældre: Skolebestyrer i Middelfart Johan J og Ida Hasseriis. – Broder: Rkp, Sct Clemens k, Randers.

Forflyttet til rkp Frihavnsk Kbhvn 9. marts 70.

Litt: Stenen ved Sæd, Danmarks eneste skamstøtte, Sjd mdskr 1934, 179—90, Lorenzens slægtsgaard i Sæd, smst 1934, 200f, Cl. Eskildsen: Den gl vej fra Ubjerg til Sæd, smst 1934 s 177, Vider og vedt smst 1937, 41—46, H. V. Gregersen: Sognefogeder i U 1850—64, smst 1953, 62f, om U sogn, se smst 1934, s 20 f, 1934, s 179.

ABILD

Abild sogn. 5284 ha, er et lavt bakkeølandskab med største højder mod N og NØ, nordgrænsen gaar gn moser og enge og følger 6 km Sejerbækken. Terrænet er mest ganske lave kupler og moser. I midten god jord, A og Sølsted ligger paa god jord opført efter gl landsbysystem. Sognet havde tidligere store hedeomraader som nu er opdyrket eller tilplantet. Byerne: A med centralskole fra 1923 udvidet 61, fh »Landbohjemmet«, oprettet 1923 i gl kro, motel, sportspl, kro, Sølsted med mh fra 1905, fh, møbelfabrik i nedlagt skole, cementstøberier, Vennemose med konfektionsfabrik i nedlagt skole, Høgslund, Kongsbjerg, Tyvse. Bebyggelser: Sdr Vennemose, Tykskov, Nr Abild, Brodersgaarde, Travsted. Gaarde: Humlehave, nu 87 ha, Abildgaard, Nørregaard m m.

Ingen oldtidsminder. Næsten hele sognet var slesvigsk, kom senere under Løgumkloster og Tønder amt. Tyske kolonister kom hertil 1746, en gaard, Friedrichsgabe, minder derom.

Skove: Soldaterskoven, 47 ha, Højbjerg plantage, 60 ha. Flere smaa plantager.

Mindesten: Mindestene for 23 danske og 12 tyske, som faldt 1914—18.

Genforeningssten med indskr af Kaj Munk ved »Landbohjem«. Forholdsvis stor byggeaktivitet i Abild. Fh »Landbohjemmet« 1968 ombygget til et moderne hotel.

Under den tyske administration var sognet delt i 5 kommuner: Abild, Sølsted, Tykskov, Vennemose, Høgslund.

Afstemninger: 1871: 134 dsk, 29 ty, 1920: 402 dsk, (85 tilrejs), 219 ty (55 tilrejs) 1964: 540 dsk, 110 ty.

Af den ældre præstehistorie

Den første luth sp skal have været *Peter Arndt (Adler)* († 1586). Han havde været prior i Løgumkloster. Hans dt blev gift med eftm *Hans Nissen* († 1591). *Jacob Lorenzen (Laurentius)* (1592–1636) havde vist været conrektor og diakon i Tønder. Var gift med fmd's enke og svigerfader til *Lorenz Jacobsen,* sp Før. Herefter sad slægten *Friis* her i 110 aar. Først *Matthias Friis* (1636–72), han havde studeret i Rostock og Greifswald, og blev diakon paa Før 1629. Han var gift 2 gange og fader til eftm og til Laur. F, Brede, og Matthias F, Nibøl, og svigerfader til *Paul Zoega,* Vilstrup, i hvis hjem han døde. Han oplevede svenskekrigens ulykker, og han geraadede i strid med sine sognefolk. Bidske ord og svar paa tiltale vekslede frem og tilbage mellem sognepræst og sognefolk. Men det endte godt. De rakte hinanden haand og en skrivelse, undertegnet af sp og 17 sognemænd »gør vitterligt for alle og enhver: Eftersom ml den ærværdige og vellærde hr *M. Friis* og et ærbart sogn udi Abild nogle vildfarelser har udspundet sig, der endelig kom frem for hans fyrstelige Durchlaut og hans højvise raader, og nu dog menige almue i sognet har besindet sig, at det ikke vil anstaa dem ret vel at have noget udestaaende med deres kære sjælesørger, hvem de ellers ikke ved at beskylde for noget, hverken i lære eller liv, saa er de endelig blevet af den beslutning at gaa ind paa frivillig kontrakt med samme, hvortil han ogsaa lod sig i venskab overtale og bede af kærlighed til fred og enighed.« Da det under fejden var kommet til »unbedachtsames Gewäsch und Mundgesperr« bevidner sognefolket nu, at »merbemeldte præst i og uden for embedet i lære og liv har stedse forholdt sig kristeligt og retlivet hos os.« (CP, 210).

Matth. Friis efterfulgtes af sin søn, *Christian Friis* (1672–1723), der var fader til eftm og til Johann F, sp Før, og svigerfader til Lorenz F, Løjt, og M. Friis, Brede. – Hans søn *Lorenz Friis* (1745–46) havde studeret i Jena. – *Anders Chr. Wedel* (1746–83) var søn af And. W, provst i Daler, havde studeret i Jena. Slægten Wedel talte ligesom slægten Brorson en række betydelige præster i Vestslesvig. Wedel var pietist og havde forbindelse med brødremenigheden.

Provst *Balth. Petersen,* Tønder, der var imod pietisme og brødremenighed, kom 1760 paa visitats til Abild. Skønt de her havde haft en hellig præst, A. C. Wedel, og skønt der intet aandeligt liv var i sognet, kunne provsten ikke lade være med at nedsætte de hellige. Han sagde bl a, at grev *Zinzendorff* var død for kort tid siden, og derfor ville hans tilhængere, som havde smittet hele egnen med deres vildfarelser, nu adspredes som faar uden hyrde. En troende kvinde, gdjr *Hans Petersens* dt, *Dorothea Hansen,* Abild, hørte dette, undrede sig og sagde: »Disse tilhængere af Zinzendorff maa være sande Guds børn, thi i Bibelen staar jo, at de, som vil leve gudeligen i Kristus Jesus, skulle forfølges.« Hun var nyligt blevet vakt i et verdsligt selskab og derefter kommet til tro. Hun længtes efter omgang med Guds børn, og hun fik opspurgt nogle herrnhuter. (J. Br 248). Sognefogedens kone var ogsaa troende.

Hans Carstensen (1783–1825) var født i Sæd, Ubjerg s, bondesøn, gift med en dt af Anders Wedel. I kirkebogen staar, at C forvaltede sit embede her i 42 aar, »mit rümlichster Treue«. *Chr. Wollesen Meyer* (1826–40) var født i bayrisk Pfalz, hvor han ogsaa havde været præst, han flyttede til Vilstrup, se der. Han udarbejdede sm m biskop *Boesen* en salmebog, der sluttede sig nær til Pontoppidans salmebog, men større udbredelse fik den ikke. Den indeholdt kun faa af de ny danske salmer (Jørgen L, 117). Han var de troendes gode ven. *Georg Fr. Jessen* (1841–64) af Felsted, flyttede til Nordborg, se Ulkebøl. *Jessen* fik »Kristi evg til at forstumme«. En gdjr *H. C. Jensen,* Trausted, søgte ham i svær syndenød, men præsten blev forlegen og vidste ikke, hvad han skulle gøre, ud over at give manden, der søgte efter frelse, det raad ikke at læse for meget i Bibelen, præsten mente, at manden »led af religionsskrupler og var ved at blive skør«. Kort efter blev Jensen erklæret for sindssyg og indlagt paa en anstalt i Slesvig, men det opdagedes snart, hvad han fejlede, og han blev sendt hjem, og her læste han nogle blade af *Ludwig Harms* og om dr *Tholuck* i Halle. Han rejste til de to mænd og kom hjem som et lykkeligt Guds barn. Ofte søgte han nu til Christiansfeld (J. Br, 279).

Pastor Bracker skriver, at *Jessen* havde godt kirkebesøg, men det skyldtes vist »respekt om ikke frygt« for den »überragenden und gebietenden pastor« han gjaldt for at være en god jurist, hvad der betød en del i den landlige befolkning.

Tiden 1864–1920

Pastor *N. T. J. Jespersen* (1865–78) af Nebsager-B var danskuddannet, men blev valgt her. Han var da sp paa Rømø. Om ham skriver Bracker, at i hans tid faldt kirkebesøget til nulpunktet.

Pastor *G. F. Scheel* (1879–87) var født i Flensborg. Hans søn var den kendte teologiske professor Otto Scheel i Kiel, der til sin død talte det smukkeste dansk. S var en dygtig præst, stor kirkegang om hans vækkende forkyndelse. Han blev kun 40 aar.

Pastor *Jes Petersen* (1888–95) var født i Bylderup, flyttede til Oksenvad, mindes som en dygtig præst og en dygtig landmand (Bracker). Kirkebesøget var godt, ca 60 i kirke hver søndag. Der blev nogen vækkelse, og der opstod et lille IMs smf i Sølsted. Præstegaarden brændte nytaarsdag 1893. Pastor P er begravet i Abild.

Pastor *H. D. Bracker* (1895–98) * i Aabenraa, blev missionsinspektør i Breklum, og senere sp i Medelby ved Flensborg. Han var udpræget brødremenighedens mand, samlede mange i kirke, og der blev en ikke ringe vækkelse. Pastor B har efterladt et interessant manuskript om sine 3 aar i Abild. Han holdt mange møder med god tilslutning. I disse aar begyndte de tyske gudstjenester i Abild, en følge af den ny skolelov, hvorefter der kun maatte undervises i tysk i skolerne.

Pastor *Claus Rickers* (1899–1921) var født i Hollingstedt, Slesvig, medens de 3 foregaaende præster nærmest var pietistiske, var R ikke retningspræget. Selvom han var prøjsisk embedsmand (lokal skoleinspektør) var han en jævn og omgængelig mand, der kom meget rundt i sit sogn. I den tyske tid var hjemmedaab jo det almindelige, og det medførte, at præsten kom meget i hjemmene. Han vandt sig mange venner, ogsaa under krigen, han hjalp danske frontkæmpere hjem paa orlov trods en meget skrap amtsforstander. Det viste sig ogsaa ved afstemningen om præst 1920, at R fik et stort flertal for at blive her. Men han døde pludseligt aaret efter en søndag, da han havde prædiket om fmd i kirken. Da hans enke nogle aar efter døde, bad hans børn pastor *Bille* om at tale (paa dansk) over hende. Det var i aarene efter genforeningen ikke ualmindeligt at baade den danske sp i Abild og den tyske sp i Tønder talte ved begravelser og bryllupper. Det afgørende var, hvem der forrettede jordpaakastelsen eller læste vielsesritualet. I nogle skolesager fik R en del af befolkningen imod sig, men han havde en stærk position (ved afstemningen 200 ja til, at han skulle blive, mod 79 nej). Der var i de senere aar to danske og to tyske gudstjenester om maaneden, 1920 foreslog provst *Erik Christensen* 15 tyske gudstjenester om aaret. Rickers mindes med tak for sit lyse og gode sind.

1905 blev der bygget mh i Sølsted. En af de gamle fortæller:

»Omkring 1900 fik vi en ny skole i Sølsted, og far købte saa den gamle skole, jeg var dengang 15 aar. Skolen blev indrettet til missionshus, og alle glædede sig over at have et sted at samles om Guds ord, og alt gik med glæde. Huset skulle holdes vedlige, og det blev ogsaa for lille, men vi var dengang en stor flok unge, saa vi blev enig om at bygge et missionshus, *Anders Lorenzen Andersen* gav grunden, *Jens Peter Andersen* kørte sten og kalk, og en stor flok unge hjalp til med liv og lyst, og vi tegnede os alle for en lille sum, og det var ikke mange penge, der blev brugt, for alle var med paa, at vi selv fik vort missionshus, »Bethania«, og det blev indviet d 10. okt 1905 af pastor *Tonnesen*, Hoptrup, og huset var stuvende fuldt, og lovsangen lød. Men ungdommen blev gift og flyttede væk, og vi er kun 3–4 familier tilbage, som er 70 og derover. Huset blev tilskødet Indremission i 30.

Sidst i halvfemserne var der stor vækkelse i Abild sogn og mange kom med, baade gamle og unge. Vi havde en præst, som hed pastor *Petersen*. Vi gik til søndagsskole i Abild, men hvis vejret blev daarlig kørte han os hjem i en stor vogn, han var jo ogsaa landmand, og saa skulle vi synge hele vejen fra Harboøresangbogen: Vil du med til Himmelen, til fredens hjem osv og mange flere. Han rejste saa til Oksenvad, og vi fik pastor *Bracker*, han var her kun tre aar, blev saa missionsinspektør for Breklum. – Nu er der kommen saadan hastværk over alle, flere har biler, men kun faa har tid til at lytte til Gud og hans ord, og vi er en meget lille flok tilbage, som haaber paa, at Gud igen vil sende sin aand over vor by og sogn, saa vort hus igen maatte fyldes med lovsang. Det er vor bøn nu før vi holder 50-aars jubilæum.«

Først 1903 blev der indlagt varme i kirken, men kulden kunne ikke hindre et godt kirkebesøg. En stor kakkelovn blev stillet op ved kvindesiden, men varmen blev meget ulige fordelt, 1913 kom der centralvarme.

Tiden efter 1920

Genforeningen var for de danske den store, glædelige fest, men der var spænding mellem dansk og tysk. Omkring 1930 var man naaet til en vis afspænding, men saa kom spændingen igen i 30'erne med den voksende nazisme i Tyskland, især mærkedes den i det stærkt blandede sogn (henved ⅓ tyske) under krigen 1940–45. Nazismen virkede ikke fremmende paa det aandelige liv i sognet.

Den første danske sp blev pastor *Halfdan Høgsbro* (1922–31). Han havde været en af de førende i den kristelige studenterbevægelse, sekretær i KFUMs krigsfangehjælp i Tyskland, sekretær i KFUM i Kbhvn, en ung præst med verdenshorisont og levende med i tidens aandelige røre. Han udgav her sin bog om Frans af Assisi og om kirken og proletariatet, oversatte: Pontus Wikners: Tanker og spørgsmaal for menneskesønnens ansigt, og skrev om kommunisme og nazisme og om de antikristne tendenser i tiden (1933) m m. Hans bog om Kirken i grænselandet 1938 fortæller om hans syn paa arbejdet her. Han skriver (Præstef bl 1942, s 728):

Ser man paa de enkelte sogne, kan det være vanskeligt at finde en hovedlinie; det er gaaet frem nogle steder og tilbage, forbavsende tilbage, andre steder. Der er sogne, hvor der var blomstrende liv i 90'erne, og hvor det nu er uendelig smaat. Der er ogsaa sogne og byer med en tydelig regeneration i kirkelivet. Men disse tyve aar har trods alt godt arbejde ikke haft den kirkelivsgrundlæggende betydning, som den tidligere periode fik gennem Indremission hernede og de danske frimenigheder; de

har været præget af en videreførende, men ikke af en aandeligt nyskabende gerning; det hænger ikke sammen med en forskel mellem tysk og dansk kirkegerning; begge de nævnte grundlæggende bevægelser i den tyske tid har deres rod og inspiration i dansk kirkeliv. Det hænger sammen med en forskel mellem to perioder i dansk kirkeliv.

Nogle vil sige, at præsterne før 1920 stod meget mere i embedsmæssig afstand fra befolkningen end vi, der kom efter 1920. Der er selvfølgelig ikke saa lidt om det forskellige embedspræg. Og naar det siges af lægfolket hernede, at de har præsterne nærmere inde paa livet nu end før, vejer det til. Kirke og folk er kommet hinanden nærmere. Alligevel maa man ikke undervurdere den ejendommelighed ved de tidligere præster, at de fleste stammede fra landsdelen selv og talte dens dialekt i hjemmene og paa prædikestolen; det gav mange af dem paa deres maade en intim forbindelse med deres sognefolk.

Skal jeg prøve paa at sammenfatte min dom paa dette omraade, bliver det i følgende:

Vor betydning hernede blev mere beskeden, end vi havde ventet. Det hænger sammen med, at det danske — og i det hele taget tidens kirkeliv mellem verdenskrigene har sejlet i magsvejr, men med strid understrøm imod og uden egen overmægtig fremdrift. Men arbejdet har ikke blot været beskedent, men ogsaa trofast. Det kan gælde om kirkegerningen i ringe dage, hvad der siges om Josef: »Meget folk blev holdt i live«; denne umærkelige virkning af trofasthed i ordets forkyndelse skal ikke ringeagtes.

Det kan ogsaa siges, at forholdet mellem sogn og præst, som flere steder paa grund af den nationale modsætning var kommet ud i unormalt leje, har fundet tilbage i normale spor.

Men det kan saa ogsaa føjes til, at den danske præstestand som helhed ikke har haft tilstrækkeligt blik for opgavens betydning hernede. Alt for mange har ikke haft evne eller vilje til at tage ansvaret op; de foretrak at blive under kendte arbejdsvilkaar fremfor at komme ud for ukendte forhold og nye vanskeligheder og muligheder...

Høgsbro kom ofte tilbage til Abild, især da han var i Sønderborg, og saa kom der mange i kirke for at høre ham. Han sagde til sin efterfølger, at der i hans tid var »lettere forhold end efterfølgeren havde«. H var en betydelig kristen personlighed, og visse ydre forhold medvirkede nok til at gøre det lettere for ham. Han kom hertil som den første danske præst, og de danske med deres betydelige fører, *Hans Andersen,* Kongsbjerg i spidsen, tog imod ham med aabne arme. Dertil kom, at *Høgsbro* var af sønderjysk afstamning, hans fader, Svend H, var født paa Rødding højskole, hans moder var fra Gram, hun var 1920 med til at stemme Sønderjylland hjem til Danmark. Han stod IM nær, og en del tyske var medlemmer af IM. Forholdene var roligere i 20'erne end i 30'erne, da Hitler kom til magten. Høgsbro har i et stort maskinskrevet manuskript til Liber daticus udførligt beskrevet sin præstetid her. Han fik mange venner her, ogsaa blandt de tyske. Han skrev 1931 (Prf bl s 394) at der intet skarpt skel var mellem den danske og den tyske mgh, flere løst organiserede IM kredse, kkg 10 pct.

Pastor *L. Rikard Bille* (1931–61) slog sig til ro her. Han skrev i K og S, 1953, s 3 f:

»A sogn er et grænsesogn, om ikke netop derved, at sogneskellet gaar til den tyske grænse, saa dog saaledes, at man mærker grænsens nærhed paa mange maader. Det er et sogn, hvor danske og tyske lever deres liv sammen, maaske ikke altid i fred og forstaaelse, men tit saaledes at meningerne brydes stærkt. Dog, inden for kirkens omraade, under Guds ord, skulle man kunne mødes trods nationale forskelligheder. Ellers er sognet almindeligt folkekirkeligt præget, dog med nogen IM, der for en del gaar tilbage til vækkelse omkr aarhundredskiftet. De tyske har deres egne gudstjenester med egen præst. Enkelte Jehovas Vidner og pinsefolk. – Om jordefærdsskikkene her kan bemærkes, at der tidligere i almindelighed blot blev holdt en gravtale, enkelte gange holdtes talen dog i kirken, og ved helt sjældne lejligheder førtes ogsaa kisten ind i kirken. Ved saadanne begravelser blev der ogsaa til kirken givet lys, hvortil var fæstet en metalplade med den afdødes navn og øvrige data. Som modsætning hertil kan anføres, at ved selvmorderes begravelse blev kisten ikke ført ind ad kirkegaardslaagen, men blev løftet over diget og derefter uden nogen tale sænket i graven paa den nordre side af kirken. Ogsaa »de arme« havde et eget beskedent hjørne til gravplads her.«

Pastor Bille skriver hertil: Godt et aar efter min ankomst hertil kom Hitler til magten. Saa fulgte en voksende nazisme i aarene op mod krigen, selve krigsaarene med besættelsen og endelig »Faarhusaarene«, med en vis uvilje fra flere sider mod danske embedsmænd. Men det skal ogsaa siges at jeg havde venner i den tyske lejr og kom i deres hjem. I menighedsraadet (5 dsk, 2 ty) var samarbejdet ogsaa ret godt. Efter 1945 var der kun én tysk i menighedsraadet. Der var tysk gudstjeneste én gang om maaneden og de 3 andenhelligdage. Efter 1948 maatte tyskerne selv betale præst og kirkebetjening, en slags frikirkelig ordning, og de havde stadigt en gudstjeneste om maaneden, dog ikke højmesse, men højmesse de 3 andenhelligdage. Det blev nu tyske frimenighedspræster, der overtog tjenesten. I de første aar arbejdede jeg sm m pastor *Nissen,* fh Brede, og pastor *Braren,* som efter sin afsked boede i Tønder. Han var en myndig og alvorlig mand, ikke nazist. Han kunne nok sige sin tyske menighed sandheden fra prædikestolen. Hans hustru var dt af provst O. F. H. Mynster, som 1864 var blevet fordrevet af tyskerne fra sp Ladelund (se Fuglse-K). Hun var afgjort dansk. Det var Brarens datter, Johanne, som kong Chr. X 10. juli 1920 løftede op paa sin hest, da han overskred den gamle grænse. Senere er de tyske blevet betjent af den tyske sp i Tønder.

Baade i Abild og i Sølsted var der IMs samfund. I Sølsted var lederen i mange aar gdjr *Anders Lorenzen Andersen,* en mand, der var afgjort baade som dansk og som kristen. Paa sine gamle dage var han skrøbelig, men aandeligt levende op i sin høje alderdom. Han døde 1940. Hans søn, *Jens P. Andersen* og hstr, *Andrea* gik i samme spor. Men han var krigsinvalid, og døde 1930. Der er stadigt et lille IM samfund i Sølsted, ledet af yngre familier, med sdsk og møder. – Leder i Abild var i mange aar landmand *Hans Sørensen.* Han har fortalt, at han oprindeligt gik til pastor *Brackers* møder som modstander, men kom aandeligt talt med. Han var en moden og afgjort mand, kærlig og forstaaende. Han døde 1935. 70 aar gl. Der var i alle aarene et IMs smf i Abild med ugentlige samtalemøder, som regel indledet af sp. Kun under krigen kneb det at være sammen p gr a nationale brydninger. Af og til kom missionærer og talte. Møderne gik

paa omgang i hjemmene. Efter krigen blev møderne ledet af Hans Sørensens svigersøn, *Søren Eskildsen,* en frisk og god leder, han døde 1962. IM ledes nu af gdjr *Hans Jørgensen,* der ogsaa er næstfmd i menighedsraadet. – I pastor *Høgsbros* tid kom der ogsaa et lille IMsmf i Nr Abild. Disse aar var en grødefuld tid i menighedslivet. *Niels Lorenzen Schmidt* († 1951) og *Johs. Jørgensen* har været ledere her. Efterhaanden hørte møderne i Nr Abild op, da det ældre slægtled faldt fra eller blev gamle. Ogsaa i den østre del af sognet har der været en lille IMkreds, men den var hørt op før 1930.

Efter 1945 faldt forholdene nogenlunde til ro. Trods nationale brydninger og krig, var der stadigt et kirkeliv. Som i Høgsbros tid blev der holdt sdsk, ungdomsmøder i præstegaarden, samtalemøder, bibellæsninger, møder for ældre, kirkeuger osv. Der var god tid til husbesøg, endnu var der mange hjemmedaab (ogsaa for den danske præst), en skik fra den tyske tid. Ved daaben var der mulighed for at holde en lille tale til forældre, faddere og andre, og ved kaffebordet lejlighed til at tale om aandelige ting. Desuden var der ofte hjemmealtergang hos ældre og svagelige. Pastor Bille tilføjer: »Jeg ejede ikke den evne at kunne samle mange under min prædikestol. Desmere nødvendigt var det for mig at komme i forbindelse med sognets folk paa anden maade. Forøvrigt fik jeg det gode raad af provst *Erik Christensen* lige fra begyndelsen: »Husk at gøre husbesøg til stadighed. Det er folk vant til fra tidligere tid«. Derved lærte man ogsaa børnene at kende. Det var jo »Onkel præst«, der kom, ikke en fremmed. Jeg holdt selv sdsk i A i en række aar, bistaaet af sognets diakonisse, hveranden søndag i kirken. Til ungdomsmøderne i pgd kom der mange i de første aar, men den nationale og i nogen grad ogsaa den kirkelige spænding (fra grundtvigsk side) førte til nedgang. Folkeholdet paa gaardene blev efterhaanden mindre, saa der var ikke saa mange unge i sognet. Møderne for ældre samlede godt, ét møde ml jul og nytaar og ét om sommeren, med gudstjeneste og altergang, og derefter sammenkomst i præstegaarden... Jeg har været taknemmelig fordi Herren gav mig denne tjeneste gn de mange aar og taknemmelig mod sognets folk...« Pastor B fik mange venner her gn sin præstegerning i en menneskealder tilføjer pastor *Stidsen.* Han vil sent blive glemt i Abild sogn.

Pastor *Johs. E. Stidsen* (1961–67) sluttede sig til IM og fortsatte godt forgængerens arbejde.

Han skriver: Kkg 4–5 pct, meget velvillig bef, kun lidt retningspræg, 18 pct tyske med 1 gudstj om maaneden. Mh og fh i Sølsted, IM smf, menighedsmøder, ungdomsklub M spejdere, aarligt møde for ældre, idrætsforen, kom aftenhøjskole, 2 sdsk, kirken er i væsentlig grad det samlende punkt i sognet. En del tilflyttere i Abild ændrer byens karakter til forstad.

Pastor *A. Granum-Jensen* har virket her siden 1967.

Den *frie højskole* aabnedes 1933 i fh »Landbohjem« der 1923 indrettedes i en gl tysk kro (Sprogforen alm 1925, s 92), af forstander *Folke Trier Hansen,* (søn af højskoleforst *Povl Hansen,* Vallekilde og hstr Signe f Trier) Trier Hansens frue født la Cour. De kom hertil fra Rønshoved højskole, og indbød unge til en slags efterskole for hele landet. Den nationale tone og det gr livssyn prægede. Som højskolelærer i Rønshoved havde T H færdedes meget i Sydslesvig; *Anders Nørgaard* kom jævnligt paa Rønshoved, ved hans og *J. Th. Arnfreds* foredrag, og ved *Aage Møllers* indflydelse fandt T H »bund i det jeg havde oplevet som barn i Vallekilde« og ved *Aage Møllers* frie gudstjenester fandt han ind til menighedens fællesskab og sakramenternes betydning. 1943 begyndte T H at holde gudstjenester i skolens mødesal, han blev ordineret. Det blev en berigelse for lærere og elever, men det var en skuffelse, at der kun kom faa fra egnen til denne lille frimenighed. Gudstjenesterne ophørte, da der ikke mere kom højskoleelever, og skolen blev en fri børneskole fra 1955. Trier H var ikke en almindelig højskolemand. Han ville ikke søge statsanerkendelse eller statsstøtte. Han ville staa frit, men saa skulle eleverne til gengæld arbejde for deres ophold. Men da staten saa tilbød frit højskoleophold for tidligere soldater, blev højskolen slaaet ud. Midt under besættelsen havde T H begyndt sit præstearbejde (»Da A menighed og dens sognepræst nærmest var IM, kom vi aldrig til at føle os hjemme der, skønt vi den første tid altid gik i sognekirken«). Børneskolen var helt gratis, og T H klarede til dagen og vejen ved landbrug og gartneri (mange i Tønder kendte ham som »Jordbærmanden«). Han drev ogsaa en udstrakt foredragsvirksomhed. Jo ældre T H blev, des vanskeligere var det at drive skolen (»I Abild havde de ikke brug for mig som præst«). Saa fik han opfordring til at blive frimenighedspræst i Torsted i Thy. Kort efter kom de til ogsaa fra Hundborg. Men p gr a T Hs politiske virke i Dansk Samling og 9. april-bevægelsen, kunne de ikke blive enige i Thy. Saa blev T H præst for kredsen i Hundborg i 1960 i en alder af 60 aar (Kr Dbl 26. marts 60).

Pastor Bille tilføjer: Det kan ikke siges, at A mgh var præget af IM. Det passer kun for sognepræstens vedkommende. De smaa IM smf udgjorde kun et mindretal 1933, og det gjaldt endnu højere i 1960. Sognet er gammelkirkeligt præget. Trier Hansen begyndte ogsaa en lille friskole her. Højskolen var halvt arbejdsskole, idet eleverne skulle tjene til opholdet ved at arbejde paa gaardene den halve dag. Trier H og pastor Bille var meget forskellige i kirkelig indstilling, og i de første aar var der nogle brydninger. Men de kom til at respektere hinanden og skiltes som venner.

Kaj Munk kom flere gange til Abild. Han har forfattet inskriptionen paa genforeningsstenen, og han har selv afsløret den. Han talte flere gange her. Ringkøbing amt havde fadderskab for A sogn.

Blandt *lægfolk* nævnes fra de senere aar bl a:

IM: Gdjr *Hans Sørensen,* † 35, gdjr *Søren Eskildsen,* † 62, *N. Lorenzen Schmidt,* † 51, Nr Abild, *A. Lorenzen Andersen,* Sølsted, † 50,

Jørgen Sørensen, † 60, Sølsted, gdjr *P. W. Jørgensen* (tysk IM), † 68.

I menighedsraadet sad bl a sogneraadsform *Peter Friis* (kirkeværge) * 84, † 68, fhv amtsforst *Peter H. Andersen,* † 41, mejeribest *Johs. Fabricius* (kirkekasserer). *Hans Andersen* (* 1886 Kongsbjerg A, sogn) er en af de kendte nationale forkæmpere. Han var paa Hejls efterskole og Dalum landbrugsskole, overtog 1913 fædrenegaarden. Ungdommen var i disse aar flere steder meget vaagen, og A blev draget med. Deltog i verdenskrigen 1915 flg, blev taget til fange af englænderne 1918. 1919 kommuneforstander i Høgslund, 1920 amtsforstander, sognefoged, ledede ungdomsf og blev 1927 fmd for Landeværnet. Netop paa denne egn trængtes til en vaagen, dygtig leder i den da der begyndte kamp om jorden. Sindigt, forsigtigt og myndigt ledede han arbejdet, der væsentligt samlede sig om at oprette ny danske landmandshjem. 1933 var han med i kredsen, der dannede det danske samfund i Grænseomraadet, fmd 1940 (DBL XXVII, 19).

Skolen

Der var i tysk tid skoler i Abild, Sølsted og Vennemose, de to første steder med førstelærer. I Sølsted kunne der om sommeren være en masse børn, da mange tørvefolk slog sig ned her med deres familier. Med prøjsisk disciplin lod det sig gøre. 1920 blev Abild skole delt i en énklasset dansk og en énklasset tysk afdeling, begge i samme bygning og med samme legeplads. Den tyske lærer, *Johan Jacobsen,* fik bolig i skolen og blev tillige degn (kirkebogsfører) og organist. Til den danske lærer, *H. C. Hansen,* blev der bygget et hus i byen. I mange aar var der den ordning, at børnene ved 10-aarsalderen skiftede lærer, saa de danske børn fik en time tysk, og de tyske en time dansk. Begge lærere var solide, dygtige folk, den tyske lærer var loyal, hans hustru udpræget dansk (hun var fra Brøns). Efterhaanden kom der ny skoleformer. Forpagter *Erik Appel* paa domænegaarden Ellehus i Højst sogn fik oprettet en lille privatskole, først paa gaarden, senere i en ny bygning, Ellehus paa Abild sogns østgrænse. Statshusmændene paa den udstykkede Ellehus boede ogsaa i Abild sogn. De sendte deres børn til privatskolen i stedet for til Vennemose skole. I efteraaret 1933 kom saa *Trier Hansen* til Abild og han oprettede en privatskole (friskole), der var i gang til han rejste 1960. Under nazismen fik tyskerne oprettet en privatskole østpaa i sognet, først paa en gaard, senere i en nybygget skole. Skolen havde efterhaanden 3 lærere, den sidste tyske lærer var en tiltalende og rolig mand. Efter 1945 blev denne skoleform selvfølgeligt ophævet, og de børn, der ikke blev overført til dansk skole, blev sendt til tysk skole i Tønder. Noget lignende gik det med den tyske kommunale skoleafdeling i Abild. I sommeren 1945 blev den lukket, og den aabnedes først i 1946 med et meget mindre antal elever end før. Ogsaa her blev saa nogle børn overført til den danske skoleafd, resten sendtes til Tønder. Den tyske lærer, degn *Joh. Jacobsen,* døde 1946. Den danske afd i Abild blev udvidet 1940. 1958 blev *Hans Hjort Petersen* førstelærer. I nogle aar var lærer *Lønberg* andenlærer, virksom i FDF, men FDF gik i stykker 1950. Faa aar efter blev lærer *Clausen* andenlærer, han fik oprettet grønne spejdere, som fik tilslutning fra hele sognet. Clausen vedblev som leder, ogsaa efter at han var flyttet til Ellum i nabosognet. Han var menighedsraadets kasserer, var en drivende kraft i aftenhøjskolen. – Lærer *Vald. Sørensen* * 98 var i over 40 aar lærer i Sølsted, fra 1961 ved centralskolen.

1961 blev der oprettet Centralskole for hele sognet, med *H. Hjort Petersen* som leder.

Krigen 1914—18. Pastor Bille skriver: Da jeg kom til Abild, var de yngste »veteraner« fra Verdenskrigen omkring 30 aar, de ældste ca 65. De fleste ville nok tale om deres krigsoplevelser, men jeg var den fremmede, den rigsdanske, som var kommet nordfra og »havde været uden for det hele.« Af egentlige krigsbegivenheder kan kun nævnes 2 engelske flyverangreb paa »æ flywhalle« (Tyskerne havde opført to store haller til Zeppelinere 3 km nord for Tønder i A sogn. De blev bombarderet 23. maj 16 og 19. juli 18 af engelske flyvere, som beskadigede den ene). De er nu fjernet, og arealet benyttes til militær øvelsesplads). Flere fra A kom i fangelejre, mest i Feldham-lejren i England. Der var en del krigsinvalider (en blind, flere havde mistet arme eller ben) der var en afd af DSK (Danske sønderjyske krigsdeltagere). De mødte med faner ved kirken, naar en gammel kammerat skulde begraves. 35 fra sognet faldt. Jeg mindes en gammel morlil, som tog sin søns billede ned fra væggen strøg det med kærtegn, og fortalte om, hvor god han var. Et sted faldt 2 brødre paa én gang.

Nazismen 1933—39: Medens 20'erne var en afspændingens tid nationalt set, kom spændingen for alvor frem i 30'erne. Ved Hitlers magtovertagelse 30. jan 1933 var mange begejstrede, ogsaa folk, af hvem man ikke skulde have ventet det. Selskabeligt blev det efterhaanden tit saadan, at man holdt sig hver for sig. Desværre gjorde denne splittelse sig ogsaa i nogen grad gældende i kirkelig henseende, men én ting maa siges, baade for tiden 1933—40 og 1940—45, at der næsten ikke var nogen, der gik over fra dansk til tysk. Der var en del tysksindede, ikke mindst blandt de unge, der lod sig rive med, gik i »Heimwehr« og enkelte meldte sig til fronten. Men der var ogsaa eksempler paa det modsatte: rolige, lidt ældre »gammeltyske« eller »kejsertyske« gik mere og mere fra det tyske, efterhaanden som Hitler viste sit sande ansigt. Stemmetallene viste tysk nedgang.

Krigen 1939—45 og besættelsen. Allerede krigens udbrud bragte stor spænding i det nationale, men den blev meget stærkere efter 9. april 1940. Selv var jeg i Tønder (videre kunde man ikke komme den dag), men tidligt om morgenen kom en dansk grænsegendarm ind i præstegaarden for at telefonere. Snart efter kom de tyske soldater ad hovedvejen gennem Abild i hælene paa de danske soldater. Der blev skudt lige nord for byen, og navnlig blev der skudt i Sølsted, 4 km nord for A. En ung kone, der var ude i stalden blev ramt og alvorligt saaret. Hen imod krigens slutning fik sognet indkvartering, og der var en vagtpost i en barak paa Sølsted Hede. I marts 1945 fik skolerne indkvartering af saarede, der kom fra lazaretter. Da præstegaarden havde folk fra Tønder seminarium indkvarteret, slap den for indkvartering. I begyndelsen af 1942 blev en (engelsk?) bombe tabt ved et nyt husmandssted paa Gærup-vejen, Huset led skade, men beboerne reddede sig. 19. aug 42 fløj en tysk maskine, aabenbart beskadiget, lavt hen over A, den styrtede ned ved et mosehul paa Vestermarken, og 3 tyske flyvere omkom. (Aviserne meddelte forkert, at maskinen var engelsk). Mange vaagne nætter maatte tilbringes, naar flyverne summede hen over sognet. Og der kunde være skudveksling mellem tyske og eng-amerikanske flyvere. Til tider saas store brande sydpaa efter luftangreb. 4. maj 1945 hørtes om formidabel stærk skydning mod syd, ikke i luften alene, men ogsaa kanoner velsagtens. Efter kapitulationen var der stærk færdsel ad landevejen til grænsen. En afdeling tyske soldater overnattede en nat i præstegaardens store lade. Det gentog sig, og som regel var de flinke. Kun nogle søkadetter var ubehagelige. »De havde endnu ikke tabt krigen!« En aften kom en soldat over i præstegaarden fra laden. Det var

en ung organist fra Berlin. Han var saa bedrøvet over, at han intet vidste om sin families skæbne i Berlin. Han fik at vide, at det var tyskerne, der begyndte at bombardere England, hvortil han svarede, at nu kom straffen. Han vilde gerne prøve A kirkes orgel. Det fik han selvfølgelig lov til, og en lille flok soldater samledes saa i kirken, ogsaa katolikker, som først gik op til alteret og knælede. Den unge organist satte sig ved orgelet og sagde ned til kammeraterne: »Nun wollen wir singen: »Nun danket alle Gott«... weil uns den Frieden von Gott gegeben ist«. Derefter blev sunget danske og tyske salmer...

Efter besættelsestiden fulgte »Faarhus-tiden«, hvor man hos enkelte kunde mærke en vis uvilje mod de danske embedsmænd (sognepræsten). Men i løbet af et par aar kom der normale forhold, efter at Faarhusfangerne var kommet hjem. Fra begge sider følte de fleste, at det var godt at mødes igen.

1927 oplyses: Kkg 10 pct, lille IM smf, ungdomsf, fh, tysk konfirmandunderv om vinteren. 1935: Kkg 5 pct, nationale modsætn ogsaa kirkeligt, tysk konf underv v pastor Nissen, fh Brede, de nationale modsætn skærpet de sidste aar, dsk højskole, tysk privatsk 2 danske og en tysk ungdomsf, 3 fh, hvoraf de to egtl er kroer, 3 IM smf, mh. 1943: Kkg 4–5 pct, ikke megen kirkelig interesse, det nationalt-politiske dominerer, spænding ml dsk og tysk, voksende nationale modsætninger. I A er skolen delt i en 2klasset dsk afd og en 1 klasset tysk. Tysk privatsk i østsognet. Særskilt dsk sk opf 1942, 15 tyske gudstj aarl v pastor Braren. Dsk gr ungdomssk, voksende gr bevægelse i tilslutn hertil. Tysk ungdomsf, 3 krosale bruges som fh. 3 IM smf, 162 tyske stemmer. 1939–1955: Kkg 5 pct, alm folkekirk forhold, lidt gr bevægelse de senere aar omkr »Landbohjem«, 20–25 pct tyske, 12 tyske gudstj aarligt. Mdl mghmøde og mdl ungdomsm i pgd, gr ungdomssk m frisk, 2 smaa IM smf, 2 sdsk, flere foreninger.

1963 skrives: Kkg 5 pct, alm folkekirk forhold, lidt IM fra tidligere tid, lidt gr bevægelse omkr »Landbohjem«, 20 pct tyske, 12 tyske gudstj aarligt, mdl ungdomsm og mghsm i pgd, møder for ældre, 2 smaa IM smf, DMS, flere foreninger.

Abild kirke (Sct Nicolaus) er hvidkalket og tegltækt. Den er desværre ikke synlig ud over sognet, dertil er taarnet for lavt, og spir er der ikke. Koret er romansk, senere forlænget, gotisk skib og taarn og vaabenhus (nu sakristi) ved korets sydside fra 1709. Kun lidt ses af den oprindelige bygning fra ca 1200 (af tegl). Korforlængelsen mod øst har to høje, slanke rundbuevinduer. Endnu i middelalderen er der vest i koret indbygget en korbuelignende, spidsbuet arkade. Det lille buede lave taarn har sadeltag og gavle i øst-vest. Taarnrummet er snævert, har fladt loft og rundbue til skibet. Det indrettedes 1886 til vaabenhus med dør i sydsiden og det tidligere vaabenhus blev sakristi. 1707—09 blev skibet, der var brøstfældigt, ombygget af tegl med karnisgesims og fladbuede vinduer mod syd. Mindetavle om ombygningen. Paa skibets sydside en solskive af eg. Bjælkeloft. Altertavlen er en sengotisk skabstavle fra ca 1500 med naadestol, i midterfeltet Maria med barnet og Sct Nicolai, sidefelterne er i to etager med apostlene. Kalk fra 1680, to par stager fra ca 1675 og 1688. Processionskrucifix fra ca 1475. Romansk granitfont med spiralfrise paa kummen over krydsende rundbuer. Fontehimlen (stor) har Kristi daab foroven, fra 1692. Nogle figurer er fjernet til Tønder musæum, (fra en krucifixgruppe). Prædikestol fra 1585, omdannet og reduceret, var 1886—1920 i Kiel musæum, derefter indtil 1931 i Tønder musæum. Stolestader, blaamalede, fra 1931. Dør (fra præstestol) fra 1618 i sakristiet. Pulpitur paa nordvæggen fra 1709, forlænget 1886 til orgelpulpitur i vest. Orgel fra 1873. Den ene nummertavle fra 1721. Genforeningsklokke fra 1920. Den gamle klokke fra 1574 med plattysk indskrift blev desværre omsmeltet under verdenskrigen. Den ny klokke faar indskriften: »Jeg ringer bod for alle savn om freden og frelsen i Jesu Navn.« Ligsten og gravsten. Nyt gulv. 250 siddepladser.

Danm kirker XXI, Tønder a, s 1541—52.

Folketal. 1860: 1163; 1910: 1020; 1925: 1052; 1965: 1240.

Altergæster: (dsk); 1922: 208; 1934: 450; 1942: 300; 1954: 292; 1962: 425; 1966: 500.

Menighedsraad: 1922: 2 IM, 3 dsk, 3 tyske, 1934: 5 dsk, 2 ty, (2 IM, 5 u p), 1942: do, 1953: 6 dsk, 1 ty (1 IM, 6 u p), 1961: do, 1965: 1 IM, 6 u p (1 tysk). Valg. (Valgdeltagelse 46 pct).

Sognepræst

Indtægt. 1907: 4362 rm, 1920 2 kl, 1958: 12 kl, ny pgd opf 1965, pgd havde 1922: 90 ha nu 45 ha.

11. 1841–64: **Georg Friedrich Jessen,** fl t Nordborg, se Ulkebøl.

12. 1865–78 (sp Rømø 26. jan 61): **Nicolai Thomas Johannes Jespersen,** * 11. aug 16 Dejbjerg. Forældre: Sp i Nebsager-B Hans J, † 44 og Karen Christiane Borch. Stud priv 38, c okt 44 (nc), hjpr Gamtofte 55, folketingsmd Bjerrekredsen 55, hjpr V Skerninge-U 57, † 21. maj 78. ~ 5. dec 56 Nicoline Jensen, * 7. jan 30 Borup v Randers, † 19. juni 01. For ældre: Ldmd Jens Severin Nicolaysen J og Anna Cathrine Jensen.

13. 1879–87 (diakon Tønder 75): **Georg Friedrich Scheel,** * 1. juli 47 Flensborg. Forældre: Søkapt Nicolaus Joachim Heinrich S og Caroline Christine Jensen. Stud ?? c 74(2) † 16. okt 87. ~ 27. april 75 Anne Christine Petersen * paa Højgaard, Stenderup s. Faderen: Stænderdeputeret A. Petersen. Søn: Prof theol Otto S, Kiel.

14. 1888–95: **Jes Petersen,** fl t Oksenvad-Jels, se der.

15. 1895–98: **Hans Detlef Bracker,** * 4. febr 69 Aabenraa. Forældre: Skomager Johann Dethlef B og Anna Christine Grøngaard. Stud Haderslev 89, c 93(1), hjælpepræst Rødding-S 94, missionsinspektør Breklum 98, dr theol 23, sp Medelby v Flensborg 28–33, flyttede efter sin afsked til Altona, hvor han boede under krigens bombardementer, flyttede saa til Melstedt v Husum.

16. 1899–1921: **Claus Rickers,** * 1. maj 70 Hollingsted, Slesvig. Faderen: Landmand Claus R og Catherine Cohrt. † 2. okt 21. ~ 17. jan 99 Frieda Auguste von Hofe, * 20. april 74 Arnis, † 9. juli 53. Forældre: Lærer Johann Friedrich von H og Friedericke Dorothea Petersen.

17. 13. marts 1922–16. juni 31 (sekretær KFUMs krigsfangehjælp i Tyskland 17, do Danm kr Studenterfbd 20): **Halfdan Raunsøe Høgsbro,** fl t sp Sønderborg, se biskopper, Lolland-F.

18. 6. okt 1931–30. april 61: **Lars Rikard Bille,** * 19. aug 92 Bidsinge, Stege landsogn. Forældre: Gdjr Hans Peter B og Ellen Margrethe Jensen. Stud Døckers kurs 13, c 20-1 (1), realskolel Holte 20, do Svendborg 25, afsk 30. april 61. ~ 20. jan 22 Elisabeth Bruun, * 5. aug 98 Hasle. Faderen: Sp Christians k, Kbhvn † 14, se der. – Hustrus broder: Hesselager.

Kredsfmd DMS 37—44, medl IMs udv f Tønder provsti 33, herredsrepr Kirkesagens venner 38, alt t 61.

19. 25. aug 1961–24. maj 67 (hjpr Den dsk mgh Aabenraa 59): **Johannes Enggaard Stidsen,** * 28. maj 34 Vinding, Vejle a. Forældre: Indremiss Peter S og Susanne Jensen. Stud Struer 52, c 59-1 (1–104). ~ 18. maj 57 Else Lund, * 8. dec 31 Gaverslund. Forældre: Husmd Søren Peter L og Mette Juliane Jensen. – Broder: sp dsk menigh Aabenraa, søstre ~ Aaberg-Jørgensen, rkp Herlufsholm og Jacobsen, rkp Grøndalslund. Flyttet til kkp Fredens k, Odense 24. maj 67.

BM KFUM og Ks kredsbest 61. Fmd Børne- og plejehjemsf f Sønderjylland.

20. 22. nov 1967 (sp Branderup 31. dec 63): **Axel Richard Granum-Jensen,** * 10. dec 08 Vejle. Forældre: Murer Jens Nielsen Jensen og Marie Hansen Tromborg. Stud Vejle 27, c 33-2 (hII),. Hjpr Esajas k, Kbhvn 26. febr 34, kkp Apostel k, Kbhvn 1. dec 37, rkp Den dsk mgh, Sønderborg 31. okt 40, sp Christians k, Sønderborg 20. marts 57. ~ 22. juli 34 Eva Jørgensen, * 24. marts 10 Thyregod. Forældre: Lærer Karl J og Gudrun Rasmussen. – Broder: Hylke.

Kredsfmd KFUM og K 41—50, BM Blaa kors hovedbest 46, medl centralkomiteen for Internationalt Blaa kors 55.

Litt: W. Christiansen: Præstegaardsbolet i A under præsteslægten Friis, Sdj mdskr 1937, 205 f Khst saml 6. r I, 476 Hejselbjerg P s 61 f, skriftlige optegn i arkivet fra præsterne Bracker, Rickers, Høgsbro, medd fra præsterne Bille og Stidsen. K og S 1953, 4 f.

VISBY

Visby sogn, 1991 ha, er lavtliggende og fladt, højest mod øst (Kohøje 21 m), falder jævnt mod nord og vest. Grænsen til Brede sogn mod nord er en bred lavning. Kærnen i sognet er den nordvestlige del af Møgeltønder bakkeø, med 2 flade kupler. Lavningerne er folketomme. Sandmuldet jord, men ogsaa gode, lermuldede jorder. Sejersbæklavningen mod vest gaar mod nord over i moser, mod syd i marskenge, som før afvandingen ofte led under oversvømmelser. – Hovedbyen er Visby m skole fra 1959, bibl, fh fra 1894 i gl tinghus (Sdj aarb 1912, 61 f) lystanlægget pastor Møllers park (han er begravet her). Øster gammelby er nok saa karakteristisk, udpr samlet bebyggelse, et særpræget vestslesvigsk gammelt bondesamfund med stærkt indbyrdes fællesskab. Trods fælles skole med V havde byen sin særlige dialekt (Vysby, ikke Visby, 1278 kaldes byen Wysteby). Nørby. Bebyggelser: Mollerup, Visby mark, dele af Gærup.

Oldtidsminder. Enkelte gravhøje er ødelagt, et par er tilbage, men man har fundet flinteredskaber og urnegrave, der vidner om tidlig bebyggelse.

Fra gammel tid har godset **Trøjborg,** der havde jord i flere sogne, præget sognet. Gaarden har nu 377 ha. Den nævnes 1347 som hertug Valdemars slot, har været ejet af dronning Margrethe, Ribe bispestol (pantsat dertil), her har lensmændene boet, fra 1566 ejet af feltherren **Daniel Rantzau,** efter hvis død 1569 **Peter Rantzau** tiltraadte forleningen, og 1580 opførte han T slot, et af Sønderjyllands smukkeste. Kirken blev ombygget og udvidet af R. Senere var der strid mellem arvingerne, godset var i forskellige slægters eje (Buchwald, Moltke, von Plessen og til sidst amtmand **Nedergaard,** som 1851 solgte det til den kendte folkeleder, **Knud Lausten Knudsen,** der samtidigt købte Visby Hedegaard. 1906 solgte **Knud Knudsens** søn, Hans K til **Boy Højer** fra Tornumgd, fra 1927—52 dansk statsdomæne.

1962 købt af A/S **Chr. Olsens** frøavl, nu 120 ha. Det storslaaede slotsanlæg omgivet af dobbelte voldgrave, var firfløjet, 32 gange 32 m, i 2 etager med delvis hvælvede kældre, 4 trappetaarne med kobberspir, smuk portal, anselig riddersal og et kapel. Efterhaanden forfaldt det, og det blev revet ned 1854. Væsentlige dele af kælderen og sydfløjens ydermur staar tilbage. Ruinen med omgivelser er søgt turiststed. **Visby hedegaard** hørte til Trøjborg og solgtes sammen med denne til Knud Knudsen 1851. De to gaarde forblev sammen, indtil godset deltes mellem Knudsens sønner. V Hedegaard tilfaldt **Kresten Knudsen,** (* 1836, † 1922) kendt som opdrætter af korthornskvæg.

Visby Hedegaard, 184 ha, blev udparcelleret med 750 td ld af amtmand de Neergaard, Trøjborg omkr 1840, og et stort brændevinsbrænderi opførtes 1847, sm m Trøjborg solgtes den til Kn. Knudsen, se ovf, 1866 overgik den til sønnen, Kr. Knudsen. Svigersønnen Niels *Skrumsager* havde den fra 1922 til sin død 1946. 1958 solgtes den til *E. Seidelin.* Gaarden ligger kønt i en lille lund, anselig hovedbygning i én etage med høje kamtakkede gavle, anselig trefløjet ladegaard.

Visby Nørmark udskiltes 1860 fra V Hedegaard, 200 td l, har været ejet af den kendte nationale foregangsmand *Fr. Høyberg,* † 1919, og *Niels J. Gotthardsen,* senere forsikringsinspektør.

Befolkningsmæssigt har V sogn sit eget præg. Sociale, kulturelle og kirkelige skillelinier har gaaet gn sognet, hvilket hang sm m den historiske udvikling. Visby er et enklavesogn, og befolkningen er dansk. Indtil 1864 hørte det til kongeriget og havde tingsted i Viborg i modsætning til de andre sogne, der havde tingsted i Gottorp. Gærup, hvoraf en del er i V sogn, hørte til 2 tingsteder. Størstedelen af sognet laa hen i græsmarker indtil efter genforeningen (en nordjysk landmand sagde: Her kan man dyrke sin jord ved at ryge sin pibe og gaa med sin stok!) Senere er driften lagt om med kornmarker osv. Landskabet er noget ensformigt, kun ved Trøjborg er der større træbeplantninger. Trøjborg er en af sognets bedste gaarde, med dyb sandmuldet jord. Kun lidt plantage.

Under den tyske administration var sognet delt i 3 kommuner: Visby, Ø Gammelby, Mollerup.

Afstemninger: 1920: 415 dsk (83 tilrejs), 48 ty (33 tilrejs). 1926: 153 dsk, 7 ty, 99 soc. 1964: 352 dsk, 4 ty.

Af den ældre præstehistorie

Lærer *T. Feddersen Jensen* og *Fr.Høyberg* er sognets historikere:

Visby sogn har en interessant historie. Trøjborg har præget, og baade pietisme og grundtvigianisme har sat sine spor i dette rent danske sogn. Man ved ikke, hvem der var den første luth sp, men 1590–98 var mag *Andreas Jacobsen* sp her, han flyttede til Skærbæk, derefter: *Ebbe Laugesen* (1599–1616) af Ødis. Han blev afsat. – *Lauge Andersen Wedel*

(1617–29), søn af Anders Sørensen W, havde studeret i Sorø, Leipzig og Wittenberg, flyttede herfra til rkp Ribe dk, senere sp Sct Catharinæ k, Ribe. Hans sønner blev sp i Vilslev-H, Andst-G, Ravsted, Nustrup, rkp Ribe dk, og Brøns. En række betydelige præster nedstammer fra ham (stamt 94). *Hans Rasmussen* (1630–55) efterfulgtes af provst *Fred. Johs. Koch* (1655–96), der havde studeret i Rostock og Kbhvn, var gift med en dt af biskop *Peder J. Kraglund,* en søn blev sp i Haderup. *Bagge Friis* (1696–1701) døde 1701, var gift med en dt af biskop Chr. Lodberg, Ribe, fader til prof Chr. Lodberg Friis. – Provst *Jens Gregersen* (1701–54) af Døstrup, omtales som »et skinnende og brændende lys i sin mgh, et mønster af en retsindig præst« (W III, 595).

Brødremgh havde paa denne tid indgang i flere hjem. Kromanden, *Chr. Jensen,* »i hvis hjem der ikke fandtes svir og drik, men bøn og lovsang«, var én af de førende. Pastor *Gregersen* var sikkert pietist, han var gift med Trøjborgs godsforvalter *Clausens* datter, en søster til H. A. Brorsons moder. Slægten *Clausen,* der i 3 slægtled var godsforvaltere paa Trøjborg, var pietister. Brorson var paa den tid præst i Tønder og er sikkert kommet ofte i Visby pgd. (Ribe bispesæde s 162).

Provst *Johan Hieronymus Clausen* (1754–78) var født paa Trøjborg, søn af amtsforv C, var fætter og svoger til H. A. Brorson, omtales af Frost i Ribe st s 92 som »en trofast mand i sine embedspligter efter legemskræfternes beskaffenhed«. Han kom hertil fra Mjolden, hvor han havde været sp siden 1737, han blev kaldet hertil af slotsherren paa Trøjborg. Han skriver, at han »tidligere havde trællet under loven, var stadigt fuld af angst og uro, men han førtes hen til Guds børns salige frihed i Jesus Kristus«. Han kom til at betyde meget i V sogn. Der blev en kreds af vakte, og fra nabosogne kom flere til. En god støtte havde han i degnen – fader og søn, der begge hed *Johannes Johannsen,* var lærere her i 80 aar, pietismens varme fortalere. Den pietistiske kreds prægede kirkelivet, blev senere herrnhutisk paavirket, havde ofte besøg af udsendinge fra Christiansfeld. Efter *Andreas Fr. Schamvogel* (1778–1807) og *Nic. Boyesen* (1807–08, fl t Højrup) og *Chr. A Posselt* (1808–12) af Bjolderup, ejede Søndergaard og Kogsbøl i Emmerlev, tog afsked og døde 1831 i Aabenraa, – kom *Dan. Jac. Matthiesen* (1813–22), der flyttede til Øse-N. Han var købmandssøn fra Fredericia. Et vidnesbyrd om styrken af troslivet i den pietistiske kreds er, at den unge præst og hans hustru under paavirkning af samfundet oplevede en omvendelse. »Mellem gamle og syge fandt han sig selv og sin frelser. En søndag fortalte han sin mgh, lige ud, hvad der var foregaaet med ham: Hans gamle menneskes selvlavede kristendom var gaaet fallit, og Jesu død paa korset var hans frelse og lykke.« (J. Br, 26). Fra at være rationalist blev han en forkynder af Guds naade, og kirken fyldtes.

Pastor *Jürgen Simon Jessen* (1822–34) var bondesøn fra Vedsted ved Haderslev, kom hertil fra Dagebøl og flyttede til sit fødesogn, Vedsted. Pastorinde Jessen blev kendt som digterinde under navnet *Anna Christiane Ludvigsen.* Hun var født 1794 i Aabenraa, datter af sp i Brede *Johann Lautrup* († 45). Fra Aabenraa mindedes hun med tak, at den berømte religiøse digter *Lavater* havde velsignet hende som ganske lille: »Den lille sangens gnist, som bor i mig, o Lavater, blev vakt til live af dig!« skrev hun senere. Hendes opladte sind fandt tidligt udtryk i velskrevne breve og stemningsfyldte digte. Hun blev gift med pastor *Jürgen Jessen* 1819. Efter hans død 1842 giftede hun sig 1844 med avlskarl, senere gdjr *Lorenz Ludvigsen* († 64) Døstrup. Fra 1840 udgav hun under mærket »Anna« i »Dannevirke« og i »Gæa« digte med oplevelser fra naturen, menneskelivet, hjemstavnen og dens fortid. Disse vers vakte opmærksomhed og hun blev æret som en kvindelig skjald i en kamptid. Pastor J var ulykkelig, og samlivet med denne ulykkelige præst gav hendes sange en stærk tone af alvorsfuld fortrøstning. Efter mandens død levede hun et lykkeligt ægteskab som bondekone. Hun digtede stadigt. 1852 udkom i Flensborg to bd digte med titlen »Markblomster«. Af hele sit hjerte var hun med i danskhedens kamp. Sine sidste aar levede hun i Tinglev.

Sdj aarb 1893, 191—252, Haandb i nordslesv spm's hist, 1901, 593 f Slesvigsk søndagsbl 30. 1. 1926, DBL XIV, 505. (H. F. Petersen). Sønderj M.

Pastor *Chr. Mandix Schou* (1834–43) var født paa Idagaard ved Slagelse, en god dansk mand, og dygtig teolog. Han er en af de faa præster, der opgav sit præsteembede, fordi han følte, at han var kommet paa en forkert hylde. Af samvittighedsgrunde bad han 1843 om civil ansættelse. Biskoppen skrev: »Visselig er det en gejstlig embedsmands pligt at søge at blive entlediget fra sit embede, naar han efter nøje overlæg ikke tror at kunne med tro og overbevisning røgte sit kald, som netop kræver kristelig tro. Men naar en saadan mand ikke længere staar ene, men har kone og børn, maa staten ogsaa søge at skaffe den mand, som ikke letsindigt, men tvungent af sin samvittighed, erklærer, at han ej bør virke i kirkens tjeneste, en anden passende post for ikke at friste ham over evne. Det er til kirkens skade, naar det himmelske livsbrød skal uddeles af mænd, der ærligen erklærer, at de kun vedbliver med saadan uddeling, fordi de ikke vide, hvorfra de ellers skulle tage det jordiske brød for sig og sine.« (CP, 250). CP tilføjer, at han »agter Schou og mener, at der har været slesvigske præster, i snesevis, som burde have gjort, hvad sp i Visby gjorde«. Det var skrupler ang nadveren, som fik S til at opgive sit embede. Han blev branddirektør i Assens amt, senere i Frederiksborg amt og døde 1857.

Naar professor *Lindhardt* skriver, at der ikke er nogen præst, der har sat sit embede ind for sin samvittigheds skyld siden Eskilds dage, bortset fra en biskop i Aarhus, da passer det ikke. Han glemmer *Schou* i Visby, *Østergaard,* Torstrup og provst *Olsen,* Lynge (se her s 387).

Hans Broge Berg (1843–57) var grundtvigsk, en god dansk mand, født i Grenaa, han kom hertil fra Sejling-S og flyttede til Torup. Han var missionsinteresseret, havde redigeret *Bone Falk Rønnes* »Ny Dsk Religionsblad«, udg 46: Salmesyn og Søndagsrim med frihed, og optrykte sin tale over *B. F. Rønne.*

I Nord Kirketid skrev han om ritualer, om tvangsdaab og døbetvang, en præd af ham er optaget i Fengers og Birkedals »Vidnesbyrd fra Herrens hus«, han skrev digte i »Dannevirke« og Victor Blochs: »Christeligt folkeblad« udg 46: Salmesyn og Søndagsrim med 70 salmer til aarets helligdage, skrev djærve folkelige sange, fædrelandssange og salmer. Med ham kom det gr syn til Visby. Den gr bevægelse i Mjolden (ved præsterne *Sass* og *Hagen*) mærkedes ogsaa i Visby. Hertil kom huslæreren paa Trøjborg, *Sigfred Ley*, 1852–72, se ndf, stærkt gr og efter ham *Vilhelm Hansen*, der blev provst i Nykøbing Mors, ogsaa han betød meget her. – De store begivenheder i disse aar var krigen 1848–50, og alt, hvad den førte med sig, og lokalt, at storbonden *Knud Knudsen* 1851 købte Trøjborg. Han havde haft Kr. Kold til lærer, var gr, kendt for i 1848 at have besat Tønder med en bondehær, og kendt som en af »Klosterpolitikkens« bærere (se ndf). De pietistiske strømninger ebbede ud.

Pastor *G. F. Eyermann* (1857–67) blev 1858 gift med Maria Berg, datter af forgængeren i embedet: *Hans Broge Berg*. En søn blev sp i Vigerslev, Fyn, og dennes enke fortæller:

I 1864 brød krigen ud, der sluttede med Wienerfreden 30. okt 1864 og »Civilkommissionen« – det var den prøjsiske friherre *von Zedlitz* og den østerrigske grev *Revertera* – styrede Sønderjylland i de følgende aar. »Civilkommissionen« paabød, at der lørdag aften den 3. dec 1864 skulle ringes med kirkeklokkerne en time, og at der ligeledes skulle ringes med klokkerne en time før gudstjenesten søndag den 4., og ved gudstjenesten skulle der holdes takkebøn for freden. Pastor *Eyermann*, som ikke mente, at der var noget at takke for, forbød klokkeringningen, og om søndagen takkede han ikke, men holdt sin prædiken efter dagens tekst, – hvorover saavel myndighederne som egnens tyskere var meget fornærmede.

Visby laa i den kongerigske enklave, som tyskerne fik i afstaaelse for Ærø og de 8 sogne ved Kolding, og først i december 1864 valgte enklavens præster pastor G. F. Eyermann til som deres repræsentant at rejse til København for at spørge kongen, hvorledes de skulle forholde sig til de krav, som Civilkommissionen stillede om at aflægge lydighedsløfte. I kongens fravær bød kultusministeren, kammerherre *Heltzen*, præsterne aflægge det forlangte løfte, »eftersom det kun er en midlertidig ordning«, og det gjorde de saa.

Ved pragerfreden maatte østerrigerne afgive deres »ret« til Sønderjylland til prøjserne, det var i 1866. Den 2. febr 1867 overtog prøjserne Sønderjylland, og kejser Wilhelm krævede faa dage efter, at de sønderjydske præster skulle aflægge ed til ham og bede for ham i kirkerne, hvilket mange af dem nægtede, hvorfor de straks blev suspenderede. Eyermann nægtede at aflægge ed, og d. 20. maj 1867 fik edsnægterne deres afsked med paabud om straks at rykke ud af deres præstegaarde. Præsterne havde imidlertid visse lønkrav paa den nye regering, og derfor blev pastor *Eyermann* foreløbig boende i præstegaarden, men uden løn. Den danske regering havde lovet at hjælpe de edsnægtende præster økonomisk, men først midt i 1868 fik Eyermann tildelt 818 rigsdaler, næppe halvdelen af embedets sædvanlige aarsindtægt. Han maatte udrede 500 rdl som sin del af krigskontributionerne, men først efter hans død fik hans enke 154 rdl 3 mk og 14 skilling i erstatning. Den danske regering havde ogsaa lovet, at de sønderjydske præster skulle komme i betragtning først ved besættelsen af præsteembeder i kongeriget, men pastor Eyermann søgte ca 30 embeder, inden han fik et.

Allerede i april 1867 havde efterfølgeren, den tysksindede holstener pastor *Seeger*, som nu var konstitueret i embedet, bedt om at maatte faa logi og kost i præstegaarden, hvilket ikke godt kunne nægtes. Senere overtog han gaarden, og familien Eyermann lejede sig ind i Visby Møllegaard.

Alt dette: Sorgen over det tabte land, økonomiske besværligheder, tyskernes chikanerier, samt de idelige skuffelser med at faa nyt embede, tog meget haardt paa den stærke mand. Allerede i 1867 var han i København for at søge lægehjælp hos sin ungdomsven, professor *Drachmann* (digterens fader). Endelig lysnede det, thi den 26. maj 1869 blev han udnævnt til sognepræst i Torsager-Bregnet, men i det første aar, naadensaaret, skulle forgængeren have en del af embedets indtægter. Helbredet blev imidlertid ikke bedre, og i ca 3 aar maatte han holde hjælpepræst. Dette, samt sygdommen med de mange rejser og ophold paa professor *Drachmanns* klinik hjalp ikke paa økonomien.

Først i oktober 1872 fik han »et hjerneslag« (hjerneblødning) og den 16. juli 1873 døde han fra sin 39-aarige enke og 4 børn. Pastor Eyermann »var en Herrens tjener, ej alene af navn, men i gerning og sandhed. Kærlig mod de ringe og fattige, elsket og afholdt af dem, – de undertrykte og svages talsmand og forsvarer, – en mildt dømmende, kærlig og trofast sjæl. Djærvhed, mildhed og trofasthed lyste ud af hans milde aasyn. Hvor det gjaldt sandhed og ret, veg han ikke en tomme, og han var en hader af falskhed, løgn og smiger.« (F. Walther).

Et kig ind i det gamle Visby faar vi ved at læse følgende levnedstegning, forfattet af Visby sogns præst 1867—1908, Seeger.

Niels Peter Jacobsen.

søn af gaardmand og snedker Jacob Nielsen, er født 7. januar 1807 paa en halvgaard, som laa øst for kirkegaarden. Her voksede han op med sine fem søstre og blev tidligt sat til svært arbejde paa sin fars og Trøjborgs mark. Han maatte ogsaa malke køer og tage sig af andet husligt arbejde, fordi hans søstre saa lidt som muligt maatte forstyrres i deres arbejde med at kniple. De var meget flittige og lyset fra deres kammer var det sidste i byen, der blev slukket. Naar de havde afleveret deres arbejde til kniplingshandler Fedder Mathiesen i Visby og modtaget betaling for det, kunde det ske, at drengen blev sendt til møllen efter mel, saa de igen kunde faa brød i huset. Det var fattige tider. Efter sin konfirmation kom Niels Peter i hjulmagerlære. Hans far var ogsaa baade landmand og snedker. Da Niels Peter vilde begynde som mester, gav Bendix Holst paa Trøjborg, der gerne vilde støtte stræbsomme og solide unge mennesker, ham fem hundrede gl mark. Hans godsforvalter Winekilde, hos hvem Niels Peters søster Birthe Marie tjente, viste sig ogsaa venligsindet overfor faderen ved at skænke ham to hundrede mark, da hans lade var blæst ned, et tegn paa, at den fattige familie var agtet.

Den unge mand købte for sine penge træ til at

begynde haandværket med og fik værksted i baggaarden i sine forældres hjem. Her havde de deres bolig. Kniplingshandler Fedder Mathiesen boede i forhuset.

Niels Peter blev ikke ved sit haandværk, men gav sig til at drive købmandshandel. Han købte et hus vest i byen, hvor der før var drevet handel, og giftede sig med Fedder Mathiesens husholderske. Han drev ogsaa handel med kniplinger, først lejlighedsvis, senere mere omfattende, og tjente mange penge. Ved samme tid blev hans fem søstre gift med ansete folk, Birthe Marie med gaardejer Anders Nielsen i Gammelby. Efter faderens død 1845 overtog en svoger til Niels Peter hans hus og gaard, men solgte den 1851 til herredsfoged Thorup, der købte gaarden fri fra Trøjborg og byggede det statelige hus, som staar endnu. Efter fire aars forløb rejste herredsfogeden til København, og Niels Peter Jacobsen var nu saa rig, at han kunde købe det nye hus og med dette sin fædregaard. 1859 flyttede Niels Peter ind i sin gaard, hvorfra han drev handel med alle de ting, der er brug for paa landet, kolonial- og manufaktur og jernvarer, foruden handelen med kniplinger. Forretningen blomstrede, og velstanden tiltog. Snart var han paa grund af sin paalidelighed og forretningsdygtighed kendt i hele egnen og agtet og æret i Tønder og Flensborg. Han var altid virksom, altid tilfreds, lod sig ikke kyse af vanskeligheder og blev ikke forstemt af lidt tab. Hans bedste glæde var at være sammen med nogle venner, som han om aftenen i al fredsommelighed kunde udveksle tanker med.

Niels P. Jacobsens anseelse og kredit var stor nok til at han paa egen haand med tilslutning af ni mand i sognet kunde oprette »Spare- og Laanekassen for Visby Sogn og Omegn«, og ved den er Niels Peter Jacobsen blevet en velgører for mange. Han er en af sognets legatstiftere og æres som saadan.

Den 19. april 1883 sov han stille ind i Herren. Et stort følge viste ham under hjertelig deltagelse den sidste ære. Foran kisten blev der baaret to alterlys med omvundne flor og to lysestager. De henstod længe til hans ære paa alteret. Med bøn og velsignelse blev han jordfæstet, og sognet ærede ved den store deltagelse sin mangeaarige kirkeældste.

Tiden 1867–1920

Nu blev kaarene anderledes. Pastor *Gustav Seeger* (1867–1908) var her i over 40 aar. Han var tysk, en nobel, stilfærdig mand, der aldrig lærte at tale ordentligt dansk; ved sin ubehjælpsomme, tørre, rationalistiske forkyndelse evnede han ikke at samle folk, samtidig med, at han gjorde, hvad han kunne for at holde andre forkyndere fra sognet. Amtmd, godsejer *Neergaard,* Trøjborg havde anlagt et brændevinsbrænderi, arbejdere strømmede til. Her var rigeligt med brændevin. Arbejderne boede i smaa huse (»Kineserlandet«) og udgjorde et proletariat, som gav en del af sognet sit eget præg, og her var stor fattigdom. Pastor *G. Seeger* skrev 1870 om børn, der gik i pjalter og blev sendt ud paa tiggeri. Ogsaa konerne gik rundt og tiggede. Brændevinsdrikkeriet var en skændsel for sognet. Efter 20 aars forløb blev brænderiet nedlagt. Men i disse aar skærpedes modsætningen mellem »store« og »smaa« i sognet. *Knud Knudsen* kom til at betyde meget for at jævne ud (bl a ved at sælge fæstegodset billigt), og ved sin kulturelle og aandelige indsats. Der blev en grundtvigsk kreds, som frimenighedspræst *Thade Petersen,* Haderslev, betjente 1893–95, derefter tog frimghpræst *L. B. Poulsen,* Bovlund herud, og fra 1897 var *J. L. Jørgensen,* Skærbæk, fast prædikant her. Indtil han blev ordineret som frimenighedspræst, forrettede *L. B. Poulsen* de kirkelige handlinger. Gdjr *Fr. Høyberg* indrettede 1906 den gamle tingsal til kirkeligt brug. Frimenighedskredsen talte da omkr 35 familier (De dsk fri- og valgmgh, 1944, s 250, 251). *H. Jefsen-Christensen* skriver om pastor *Seeger* (Visby sognekrønike, v P. Feddersen-Jensen): »Gamle pastor *Seeger* havde den allerbedste vilje til at være noget for mgh i Visby, trods sit gebrokne sprog og sit tyske hjerte, men hans uddannelse, alt det fremmede i hans sind, tanke og sprog gjorde opgaven umulig for ham. Hans gavmildhed, hans vennesælhed var uomtvistelig, men hans aandelige forudsætninger var for fremmedartede til, at arbejdet kunne lykkes for ham i en dansk menighed.«

Det var med stor forventning man modtog hans efterfølger, *Niels Møller* (1908–22). Han var 27 aar, søn af en dansksindet bonde i Bevtoft, men hans gerning i Visby blev ikke blot en skuffelse, men en tragedie, ja en forargelse. I begyndelsen fyldtes kirken, men det varede ikke længe, før skuffelserne kom. Det er vanskeligt at karakterisere hans aandelige stilling, og det lod heller ikke til, at han var teologisk interesseret. Derimod var han paa adskillige omraader praktisk dygtig og havde mange færdigheder. Hans hovedinteresse var vist havebrug. Han erhvervede sig 4 td ld i udkanten af byen, og her paa den barske vestkyst, hvor man den gang mente, at der ikke kunne gro træer, fremtryllede han en smuk park med sjældne træer, her var et rigt fugleliv. Ogsaa som haandværker var han dygtig. Uden fremmed hjælp byggede han et beskedent træhus i sin have, solidt nok til bolig for ham og hans hustru. Han reparerede apparater, vævede strømper og undertøj. Bøger gav han sig ikke af med. (Det havde han »faaet nok af paa universitetet«, sagde han). Han og hans hustru kom aldrig i virkelig forbindelse med sognets folk. De nøjedes sig for sig selv, og havde vist nok i sig selv. De var barnløse (»Børn vil forstyrre vor lykke!«). Der kom aldrig nogen hos dem uden at have et bestemt ærinde, og da ikke længere end til forstuen, sjældent i kontoret. Præstens var ikke folkesky, men mærkelige. Det viste sig i deres klædedragt, hun var altid klædt i hvidt, nogle ret fantastiske kjoler, som hun selv gav tegning til. Hans festdragt var en jaket med en slags aaben Byronkrave, knæbenklæder, som endte i en krans af hvide blonder, og som ved knæene var omgivet af guldgalloner, dertil hvide strømper og højhælede knapsko ligesom damesko. Første gang de viste sig i dette skrud var ved et bryllup i Øster Gammelby. Da de nærmede sig bryllupsgaarden, og præsten havde overfrakke paa, saa kun de hvidklædte ben var synlige, kom en pige løbende ind til de allerede ankomne gæster og raabte: »No kommer æ præstes, aa han ha' glemt aa ta' æ bowser aa!« I samme dragt optraadte de ved visitter hos nabopræster, og engang blev der opløb i Tønder, hvor politiet maatte tage sig af dem...

Det er forstaaeligt, at sognets folk forargedes eller tabte respekten for deres præst, skønt ærbødigheden for embedet sad dybt i sindene. Hertil kom, at M ret ofte fremsatte sine formaninger og bebrejdelser paa en underlig maade. (I dette sogn, hvor faktisk ingen børn blev født uden for ægteskab, skete det, at en pige fra et godt, gammeldags-troende hjem blev gravid. Sorgen var stor, og da hun

blev gift med barnets fader, begyndte præsten sin tale saaledes: »Du brudgom har forført din brud! Og du, brud, har ladet dig forføre!«) Kirkegangen tog mere og mere af, trods henvendelser fra absolut venlig side fortsatte præsteparret deres aparte liv. Til sidst klagede kirkeforstanderskabet til myndighederne, som fandt klagerne berettigede og det blev besluttet at tvangsforflytte M til Notmark, men provst *Valentiner,* Sønderborg, fik forflyttelsen forhindret. De triste forhold fortsatte, mange sluttede sig til frimenigheden, men det er karakteristisk for vestslesvigernes sognebundethed, at de, selvom de gerne deltog i frimenighedsgudstjeneste, stadigt gik til alters i deres gamle kirke.

Pastor *Møller* var »saa forskruet, at hans liv og færd blev skandalestof over hele egnen«. Provst *Erik Christensen* skriver: »Man ville mindst af alt tænke, at de var præstefolk. Derudover var der vist ikke noget at sige dem paa. Men der var en stor del af befolkningen, som gerne ville have en præst, der paa anderledes virksom maade ville og kunne tage præstegerningen op. Paa den anden side var der en del, ikke mindst smaafolk, som var bange for at gøre deres præst brødløs. Maaske var deres holdning ogsaa til en vis grad præget af modsætningen til de førende personer og til frimenigheden. Forholdet var ihvertfald af en saadan art, at det ikke var let at gribe direkte ind. Ordningen blev derfor udskudt, til den forestaaende afstemning om præsternes forbliven kunne finde sted.« (Fra min virks i Tønder, 1939, 27 f).

Tiden 1920 flg.

Saa kom genforeningen 1920. Menighederne kunne selv afgøre, om de ville beholde deres gamle præst, og af hensyn til præsterne blev det ordnet saaledes, at spm ved afstemningen lød: »Ønsker De nyvalg?« Derpaa skulle man svare ja eller nej. Dette spørgsmaal delte beboerne i to partier, og desværre blev ogsaa de betegnet som de »store« og de »smaa«. De første ønskede ikke at beholde pastor Møller. De mere aabenmundede blandt de »smaa« sagde, at de var ligeglade, men de ville ihvertfald ikke stemme med de »Store«. For andre var respekten for embedet eller betænkelighed ved at gøre præsten brødløs afgørende. 20. dec 1920 holdtes afstemningen. Stemmerne stod lige: 146 ja, 146 nej. Paa det grundlag og p gr a forholdene i sognet ville myndighederne ikke bekræfte M i embedet. Afgørelsen trak ud, og først 1922 lykkedes det at faa en ordning. Æren herfor tilkommer især provst *Erik Christensen,* Tønder, som ved sin redelighed og forhandlingsevne nød stor tillid. Pastor M gik med til at lade sig afskedige imod at hans retmæssige pension blev forhøjet, saa han kunne leve af den i stor beskedenhed. Det var rimeligvis en befrielse for ham at slippe præstegerningen og flytte ind i sit lille træhus i den store have. Her levede han i ensomhed med sin syge kone (TB). Han passede hende omhyggeligt, de besøgte ingen, og de kom aldrig i kirken. Efter 1½ aar døde hun og blev begravet i haven uden myndighedernes tilladelse. Senere indrettedes gravstedet efter gældende regler. Derefter levede pastor M i 7 aar ganske alene i sit hus. Enkelte gange kom han hen og drak kaffe i pgd, men talte kun om sin have og om radiomekanik. Kort før sin død gav han pastor *Martin Hansen* et brev, der først maatte aabnes efter hans død. M døde snart efter (kræft i halsen, der bredte sig til mundhulen og kinderne) paa Tønder sygehus. Han bar sin sygdom meget taalmodigt. Provst *Erik Christensen,* som han satte stor pris paa, besøgte ham. En foraarsdag 1931 blev M begravet i sin have ved sin hustrus side. En tragisk præsteskæbne var endt. I det efterladte brev testamenterede han hus og have til sognet som park. Haven blev et yndet tilflugtssted for beboerne. Brevet indeholdt ogsaa en af ham selv skrevet tale, der skulle holdes ved hans begravelse, men pastor *Martin Hansen* fandt det efter nogen overvejelse bedst ikke at oplæse den.

Pastor *Martin Hansen* (1922–30) var gn sin nære ven, pastor *Conrad Hvidt,* Ballum, kommet i forbindelse med provst *Erik Christensen,* som var interesseret i at faa *Martin Hansen* til Visby. 7. maj 1922 holdt Martin Hansen som da var sekretær i KFUM i Haderslev, en prædiken i Visby kirke (Jh. 14, 1f), men han var da ikke klar over om han ville søge embedet. Forholdene i sognet var noget oprevne, kirken var i meget daarlig forfatning, præstegaarden var nærmest ubeboelig. Pastor *Møller* havde foruden soveværelset kun benyttet eet værelse, de øvrige 7 værelser var helt forfaldne. I havestuen var opstillet et springvand, som havde ødelagt gulvet, i andre stuer voksede ukrudt og vedbend ind gennem murene. Overalt var der svamp. Og i sognet var der bitter strid, om man skulle restaurere den i sig selv smukke gamle præstegaard eller bygge en ny.

Branddirektør *Thomas Hansen,* som var fremtrædende i frimenigheden, var den første fra sognet, som henvendte sig til *Martin Hansen.* Thomas H opsøgte Martin H i Haderslev og meddelte ham, at de, der paa gr a den kirkelige nødstilstand i sognet havde sluttet sig til frimgh, og de, der af principielle grunde havde sluttet sig dertil, gerne ønskede *Martin H* til sp. Men af hensyn til de andre kredse i sognet maatte man gaa forsigtigt frem, for at man ikke skulle faa det indtryk, at frimenighedsfolkene ville bestemme over sognemgh. *Martin Hansen* meddelte saa provst *Erik Christensen,* at saafremt et dertil indkaldt menighedsmøde udtalte et tydeligt ønske om at faa ham til sp, ville han tage det som tegn paa, at han skulle til Visby. Ved menighedsmødet 13. juli 1922 stemte af 140 kun 4 imod. Derefter blev *Martin Hansen* udnævnt. 3 dage efter blev Martin Hansen viet til lærerinde ved statsskolen i Haderslev, frk *Toni Tonnesen,* dt af IMs fmd i Sønderjylland, pastor *H. Tonnesen,* Hoptrup. Og i okt 1922 blev han indsat her. Som udtryk for, at partierne i sognet var blevet forsonede i hvertfald hvad præstespm angik, indbød menighedsraadet til fælles velkomstmiddag i *Thomas Hansens* lejlighed i tinghuset.

Ikke blot krigen, men ogsaa manglende interesse var aarsager til kirkebygningens og præstegaardens forfald. Den ny præst maatte flytte ind i en lille kvistlejlighed hos kbmd

Tingleffs enke, medens præstegaarden blev hovedrestaureret, og den gamle præstegaard i smuk, vestslesvigsk stil blev fint restaureret og moderniseret, ja den fik endog centralvarme, hvad der den gang var noget sjældent paa disse egne. Ogsaa haven blev omlagt og meget smuk. Kirkens restaurering var et stort problem, nu da der var kostet saa meget paa præstegaarden. Sognet var jo kun lille og pengefattigt. Kirkens store blytag var ganske utæt, og det regnede ned under gudstjenesten, gulvet var fyldt med huller, stolestaderne ramponerede, flere af dem uden rygstød. Ellers var meget af inventaret værdifuldt, men forfaldent. 1925 blev hele taget fjernet, alle spær og blyplader maatte fornyes. Indvendigt blev de stolestader, der gik helt op til alteret, ryddet væk, den gamle døbefont, som var faldet sammen, altret osv restaureredes, og der blev indlagt elektrisk lys. Selvom der stadigt manglede maling, blev Visby kirke smuk og hyggelig.

Ved gudstjenesterne ønskede man ikke det sønderjyske ritual, men det kongerigske. Man beholdt klingbøjtlen. Pastor *Martin Hansen* og hustru tog flittigt fat. Da de gerne ville gøre befolkningen kendt med dansk kirkeliv, slog de sig sammen med nabopræster om at holde kirkelige *foredragsrækker* med kendte ordførere, og i Visby kirke holdtes hver maaned i vinteren 1923/24 flg foredrag: Pastor *P. Severinsen:* De gudelige forsamlinger, stiftsprovst *S. M. Westergaard:* Grundtvigs liv og gerning, dr *L. J. Koch:* Biskop J. P. Mynster og den højkirkelige bevægelse, biskop *Oluf Olesen:* Vilhelm Beck og IM. – Den næste vinter fortsattes med: biskop *Vald. Ammundsen:* Kristendommen og den enkelte. Provst *Johs. Nordentoft:* Krd og hjemmet, seminarieforstander *E. Albeck:* Krd og skolen, pastor *Knud Hee Andersen:* Krd og de unge osv. Provst *Schülein* tog egentlig initiativet til disse møder paa egnen. Og de var meget godt besøgt, selvom der jo blev holdt andre møder ved siden af. De nye præster var ivrige efter at give befolkningen det bedste, der kunne fremskaffes, og befolkningen var meget modtagelig for, hvad der kom nordfra. Det er rigtigt, hvad der staar i Visby sognekrønike: »Naar man tænker paa, at der samtidigt med disse møder blev holdt velbesøgte møder af foredragsforeningen i fh, ogsaa med betydelige danske ordførere, maa det indrømmes, at der i aarene efter genforeningen blev givet folk rig lejlighed til god oplysning og opbyggelse.«

I øvrigt arbejdede den ny præst (som præster i de andre sogne), med husbesøg, menighedsmøder, bibeltimer, ungdomsmøder, gamlemøder YM møder osv.

Ikke mindst i de første aar mærkedes spændingen mellem de »store« og de »smaa«. Det kneb med gensidig forstaaelse. Pastor *Martin Hansen* skriver:

I almindelighed var den kirketro befolkning i Sønderjylland ikke saa retningspræget som nord for Kongeaaen. Af den gamle vestslesvigske pietisme fandtes der næppe spor, skønt den har haft sin betydning for sognet, især gn slægten *Clausen.* Omkr 1920 var der intet tilbage af dette liv, men nogle faa familier, der tilhørte IM eller Lt Mf, stilfærdige folk, der ikke gjorde sig meget gældende. Lettere at faa øje paa var livet i frimenigheden, hvor pastor *Jørgensen* gjorde tjeneste, ca 40 familier sluttede sig til frimgh, delvis p gr a de særlige forhold i sognemgh. Og saa var der en del, der ikke sluttede sig til nogen retning.

Det var særligt familierne paa de større gaarde, der støttede frimenigheden: *Knudsens* paa Trøjborg og Visby hedegaard, *Høybergs* og *Gotthardsens* paa Nørremark o fl. Dette skabte skel, der faldt sm m de sociale skel. Den ved brænderiet opstaaede arbejderbefolkning skabte en temmeligt talstærk kommunistisk bevægelse, hvis medlemmer dog senere fandt ind i de danske partier, men de spillede dog en rolle i genforeningstiden, ogsaa kirkeligt, idet de holdt paa pastor *Møller,* vel mest fordi de andre ønskede en anden præst.

Spørgsmaalet var nu: Hvad ville frimenigheden? Landstingsmd *H. Jefsen Christensen,* Hvidding (hans fødegaard laa i Visby), øvede vist indflydelse paa afgørelsen. Ihvertfald besluttede hans familie i Visby at slutte sig til sognemgh igen, idet man ræsonnerede som saa: I den tyske tid var frimgh en nødvendighed og en god nødhjælp, men nu under danske forhold kunne man slutte op om den ny danske præst. 5 familier fortsatte dog i frimenigheden, dels af principielle grunde, dels af trofasthed mod pastor *J. L. Jørgensen.* Der blev holdt gudstj af pastor J hveranden søndag i den første tid, senere 4 gange aarligt, saa hørte det op.

Trods de trange kaar for dansk kirkeliv i den lange tid siden 1864, var der stadigt en del gammeldags fromhed. Paavirkningen fra Christiansfeld kunne spores. Luthersk mf havde ogsaa faaet indpas, og frimenigheden havde vakt interesse for dansk gudstjeneste og salmesang. For den første danske sp blev det paa mange maader et pionerarbejde under splittede forhold, som nu skulle vokse sammen i én fælles dansk menighed. Rige aar for en ung præst! Pastor *Martin Hansen* skriver videre: »Det danske demokrati var noget nyt. Man var ikke vant til virkeligt folkestyre. Ved et valg (sogneraad eller skolekommission?) var man enig om at vælge 3 fra de »store«, 2 fra de »smaa«, men da de enkelte medlemmer skulle udpeges, lod man det ske ved simpel stemmeflerhed. Alle stemte altsaa, men det betød jo, at flertallet ogsaa kunne bestemme om mindretallets repræsentanter. Der opstod nogen uro, og pastor *Hansen* bemærkede, at denne stemmemetode ikke var god. Stemningen var imidlertid blevet saa ophidset, at mødet maatte opløses. Dagen efter kom repræsentanter for de »smaa« og bad pastor *Hansen* være deres spidskandidat paa deres liste. Det ville han ikke, og konflikten afvikledes uden bitterhed, fru pastorinde *Hansen,* som havde været lærerinde ved Haderslev statsskole, blev ret hurtigt indvalgt i skolekommissionen.

Spændingen aftog ogsaa, da præstegaarden og dele af Trøjborg og Visby hedegaard blev udstykket og der blev sørget for en bedre jordfordeling, saa der fremstod en række solide husmænd. Branddirektør *Th. Hansen* gjorde her et udmærket arbejde, og forholdene blev efterhaanden som i et almindeligt landsogn.

Befolkningen var solid, taalte ikke gerne af-

vigelser fra gl skik og moral. Kirken var det centrale sted. Her var alle lige berettigede (præsten var velkommen i alle hjem, ogsaa hos folk, der ikke gik i kirke). Sammenlignet med østkysten var befolkningen her tung og faamælt, men afgjort med et stille lune. Kunne der end ikke samles saa mange til gudstjenester og møder her, hvor der heller ikke var saa mange at tage af som øst paa, saa var der dog mere kristendom i luften. Ofte blev sp hentet til hjemmeberettelser, og det skulle være deres *egen* præst. (Da et ungt ægtepar, som nylig var flyttet til sognet, omkom ved en ulykke, sendtes der bud efter pastor Hansen, som holdt ferie langt borte, skønt der var en udmærket nabopræst. Man ville have sognets *egen* præst!) Det var anderledes paa Als, hvor det var godt blot der var en præst til at fungere.

Ofte var vestslesvigerne noget betænkelige, naar der skulle begyndes noget nyt...« »Det kan vist ett blyw te nowet!« Eller de sagde intet, men kom bagefter enkeltvis for at udtrykke deres betænkeligheder. Fik de saa begyndt, sled de trofast og ansvarsbevidst. Alsingerne sagde derimod straks: »Det kan vi sagtens,« og gik saa i gang med liv og lyst.

I de første aar eksisterede sogne- og frimenighed side om side. Pastor *Jørgensen,* Skærbæk, holdt gudstjeneste her. Der var gudstjeneste i sognekirken kl 9,30, og i frimenighedssalen (2 min fra sognekirken) kl 10. Det fik nabopræster til at tro, at der var konkurrence og kløfter. Det var langt fra tilfældet. Naar sp havde ferie, holdt pastor *Jørgensen* gudstjeneste i sognekirken, og da sognekirken blev restaureret, tilbød frimgh sp at benytte frimghssalen.

Der havde altsaa fundet en ret betydelig gr paavirkning sted. Derimod havde *IM* ikke betydet noget videre, men der var nogle familier, som sluttede sig til *Lt Mf* i Ø Gammelby. Der havde ogsaa været lidt baptisme og adventisme. Lt Mf var venlig mod folkekirken, men ikke uden kritik. Pastor *Hansen* deltog ofte i Lt Mfs bibelsamtaler om vinteren, og en af de ledende opfordrede sp til at holde maanedlige møder i hans hjem. Denne mand gik saa rundt og indbød til disse møder. Han blev senere menighedsraadsmedlem. Og Lt Mf blev her mere og mere kirkelig. Fra gr side blev det betydet pastor *Hansen,* at han helst ikke skulle gaa til Lt Mf møder, ligesom Lt Mf fraraadede H at gaa til møder i fh. Men H blev ved med at komme begge steder, uden at det skilte ham fra nogen i de to lejre.

De skillelinier, som havde delt sognet, og som nu svækkedes og forsvandt, var i virkeligheden ikke menneskeligt begrundede. Det var en temmelig ensartet befolkning med samme nøjsomme levemaade og samme karaktertræk, men der var selvfølgelig stadigt forskelle mellem bønder og arbejdere.

Der var ikke faa originale skikkelser i det lille sogn, og der var adskillige med større udsyn.

Gdjr *N. J. Gotthardsen,* Nørmark gjorde et nidkært arbejde under fremmedherredømmet, især gn ungdomsforeningen. Han var i den kreds af unge, som tidligt traadte i opposition til *H. P. Hanssen,* hvis aktier i det hele ikke stod højt i Vesteregnen, hvor »Flensborg avis« var lokalblad. Red *Jens Jessens* broder, *Peter Jessen* var lærer i Daler, og hans indflydelse sporedes langt. *N. J. Gotthardsen* var hans elev. Baade i afstemningstiden og senere hævdede *Gotthardsen,* at en befolkningsdel aldrig burde stilles i den situation, at den skulle stemme sig hjem til sit moderland. Dér hørte de til. Han kæmpede for dette synspunkt, men vandt ikke gehør. – Branddirektør *Thomas Hansen* var i dobbelt forstand et lyst hoved, lyshaaret, optimist, idealist, kommet af smaa kaar, havde forstaaelse for socialnød, gjorde et stort arbejde ved jordfordelingen i sognet. Paa Trøjborg sad *Boy Høyer,* en solid dansk mand med en indtagende og interessant hustru. Han var en dygtig landmand, men det var vanskelige tider. Han havde en udmærket kvægbesætning, men mund- og klovesyge, vanskelige høstaar med oversvømmelser og kautionsforpligtelser, rokkede hans økonomi. Faa aar efter maatte han lade staten overtage gaarden (vist for en god betaling), og ved afskedsfesten samledes mange af egnens førende folk. Det var vemodigt, at den historiske gaard skulle gaa over i offentligt eje fra private hænder. En epoke var slut.

27. juni 1923 døde paa Visby hedegaard *Kr. Knudsens* enke, den sidste af det gamle slægtled, som var førende i den tyske tid og stod fast mod bølgerne sydfra. Hendes søster var gift med den forn gode danske mand, *Fr. Høyberg,* men en anden søster var gift med den meget tysksindede ejer af herregaarden *Søndergaarde* i Nr Sejerslev i nabosognet, Emmerlev. Kr. Knudsens svigersøn, *Niels Skrumsager* var udgaaet fra Rødding frimgh. Han deltog ofte i gudstj i sognekirken, var altid rede til paa en ganske selvfølgelig maade at vedkende sig sin kristentro. Han var en rank mand, der fandt, at det værste for bønderne ikke var det økonomiske, men at man i disse tider »karaktermæssigt kunne blive flosset i kanten«.

Den mand, som maaske nød mest almindelig tillid fra *alle* sider i sognet, var gdjr *Thomas Hansen,* Ø Gammelby. Skønt han selv hørte til de »store«, ogsaa politisk, havde han de »smaas« ubegrænsede tillid. Man vidste, at han i sjælden grad tænkte paa alles vel. Alle sognets sager laa ham paa hjerte. Ingen gik forgæves til ham. Han var en god vestslesvigsk bondetype, rodfæstet i egnens traditioner og slægtens kirke. Hans kæreste gerning var vist den, han udførte som næstfmd i Nordslesvigs menighedsraadsforening. Han døde tidligt, ca 40 aar, 1932. En broder til landstingsmd, *H. Jefsen Christensen, Alfred Christensen,* boede i sognet, ivrig i ungdomsarbejde, foredragsf og politik. – Sognefoged *Knud Møller,* født og opvokset i sognet, en typisk vestjyde, høj, tynd, faamælt, betød ogsaa meget.

En ejendommelig skikkelse var den gamle degn, *Schmidt.* Han var ca 80 aar i 1922, fmd for menighedsraadet, fuld af vitalitet, uddannet paa dansk paa Tønder sem før 1864, virkede alligevel her som tysk lærer, skønt han aldrig blev stiv i det tyske. Som ung var han ivrig jæger. Hans gamle elever omtalte ham godt. Tidligt søgte han afsked p gr a svaghed,

godt 50 aar, men han blev over 90. Hans kæreste syssel var arbejdet med sognets sparekasseregnskaber. Han kendte alle sognets prioritetsforhold, var tilbøjelig til at vurdere folk derefter, en bundhæderlig mand. Han boede lige ved præstegaarden og fik hver uge besøg af præsten.

Tilknytningen til kirken var mere eller mindre stærk, men intet hjem var lukket for præsten. Der var trods alt en følelse af, at vi alle hørte sammen, og kirken var det hellige sted, som alle havde del i. Det var en befolkning, som det ikke var saa let at skilles fra, naar man først havde levet sig sammen med den.«

Pastor *E. Høgel* (1932–40) flyttede til Burkal. Han har i Ribe st aarb 1938 skildret kirkens restauration. Han skriver 1939, at Visby er præget af, at her har været samlingssted for en dsk frimenighed (nu opløst). Der er en mængde kulturelt forsamlingshusarbejde, ungdomsm og YM møder i pgd. Kkg 8 pct. I disse aar blev kirkegaarden reguleret, og kirken blev grundigt restaureret, stor offervilje hertil i sognet.

Pastor *Niels Søe* (1941–48) flyttede til Kbhvn. Han skriver 1947: Bef er venlig, men kun lidet kirkelig. Bibellæsn 2 steder, lille Lt Mf, ungdoms- og foredragsf, kirkeblad, kun lidt retningsvæsen, enk IM og gr, Kkg 6 pct.

Pastor *Bent T. Rasmussen* (1948–65) skriver 1963: Rolige forhold (for rolige?), Pathankreds, præget af, at V har været samlingssted for en dsk frimgh i tysk tid (nu opløst), lidt IM, lidt Lt Mf, grundtv ungdoms- og foredragsf (280), M spejdere, sdsk, kun lidt retningsvæsen, pinsemission m sal og sdsk. Kkg 2,8 pct. De i pastor *Søes* tid paabegyndte »adventsgudstjenester« blev i disse aar fortsat og udbygget, fire aftengudstjenester i begyndelsen af december med fremmede talere, et foretagende, som har kunnet glæde sig ved en deltagelse paa en 80–90 mennesker pr aften.

Pastor *Uffe Bjerre* har virket her siden 1966.

Om den kulturelle udvikling. Trods forskelle og fremvoksende splittethed kan der dog ogsaa tales om et udpræget kulturliv.

I aarene 1851–79 var Visby tingsted for enklaverne. Der blev bygget tingsted og herredsfogedbolig. Da amtsretten flyttedes til Løgumkloster, blev disse to anselige bygninger ledige, og frk *Lindberg,* som tidligere havde haft dansk privatskole i andre vestslesvigske byer, flyttede ind i herredsfogedboligen, som hun indrettede til skole for unge piger, der skulle uddannes til dansk skolevirksomhed i Sønderjylland. Hun gjorde et godt arbejde, samlede unge piger til sykursus, sang, historie osv, men hendes arbejde standsede brat, da tyskerne 1884 udviste hende med 8 dages varsel. Hun var datter af dr *J. C. Lindberg,* Grundtvigs forkæmper.

Hvad der var begyndt spredt, blev fortsat, og det var især trekløveret, *Hans og Kr. Knudsen* og den sidstes svoger, *Frederik Høyberg,* Nørmark, som var de bærende. *Fr. Høyberg* var en sjælden igangsætter, hans kønne gaard med den smukke have havde daarlig jord. Han fik ikke meget ud af ejendommen, skønt han havde brug for midler til alle de foretagender, som hans opfindsomme hjerne satte i gang. Han var ualmindeligt uegennyttig og selvopofrende, fuld af initiativ og idealisme, han saa ikke efter, om noget kunne betale sig, naar blot det var gavnligt for befolkningens liv. Særligt var han optaget af andelstanken og fik oprettet en brugsforening allerede 1870. Han var foregangsmand paa landbrugets omraade, kendte alle mulige teorier, og folk fik gavn af dem. Men selv magtede han ikke altid at omsætte dem i praksis. Det kunne svogeren, *Kr. Knudsen,* bedre. Ikke mindst i arbejdet for *forsamlingshuset* og *frimenigheden* fik *Høyberg* trofast støtte af brødrene Knudsen. Det ledige tinghus i Visby blev købt af en kreds af danske fra Visby og Daler sogne. Der blev holdt frimenighedsgudstjeneste, ledet af pastor *L. B. Poulsen,* Bovlund, indtil arbejdet blev overtaget af pastor *Jørgensen,* Skærbæk. Snart kom arbejdet i forsamlingshuset til, idet man foruden kirkesal indrettede en stor forsamlingssal i tinghuset, og nu voksede et frugtbart mødeliv frem med foredrag, oplæsning, sangaftner og gymnastik. Det betød meget, at folkene fra de store gaarde ikke holdt sig tilbage, men gik i spidsen og mødtes regelmæssigt med sognets folk. Men de, der regnede sig for »smaafolk«, naaede man ikke. Pastor Martin Hansen skriver:

»Ved aarhundredskiftet var der ved at vokse en ungdomsflok frem, som havde været paa danske højskoler, og de førte dette liv med sig hertil. Nye føreremner dukkede frem, f eks *Hans Jefsen Christensen* (senere landstingsmd), hans svoger, *N. J. Gotthardsen,* som overtog Nørmark, og som gjorde et stort ungdomsarbejde, branddirektør *Thomas Hansen* m fl, hvis arbejde kom til at præge sognet paa mange maader, men det formaaede ikke at slette det sociale skel i sognet. Der var stadigt forskel mellem de større jordbesiddere og de »smaa«.

Der var dog ét, der forenede alle: De var *alle danske!* Det var en gl arv, for en del uddybet gn det folkelige og kirkelige arbejde i kirkesal og fh. Medens de nationale møder i Ulkebøl paa Als (som ogsaa havde stor tilslutning) mere var præget af det rent politiske og kunne udvikle sig til en slags hurra-patriotisme, var møderne paa Vestkysten præget af det folkeligt-kulturelle. Ved folketingsvalget 1920 var der 3 tyske st, 223 danske, af de sidste var 40 soc (vokset til 99 i 1926), et ret stort antal soc i et lille sønderjydsk sogn. Den danske befolknings frisind viste sig bl a derved, at man efter genforeningen til sogneraadsfmd valgte ... en *tysker,* nemlig den tidligere tyske kommuneforstander. Han var født i Sachsen, en lille, korpulent mand, velbegavet, med megen mutterwitz... Som ung var han kommet hertil, havde giftet sig med en udmærket dansk pige og slaaet sig ned som møller i Visby. Han levede sig godt sammen med befolkningen, der satte pris paa hans sunde dømmekraft og retfærdighedssans. Det havde været naturligt, at han blev tysk kommuneforstander, men nu valgte man ham gerne til sogneraadsformand. Naar der skulle holdes større danske møder, og han fra myndighederne fik ordre til at opløse mødet, evt arrestere ledere eller taler, sendte han bud til mødets arrangør: »Om en time kommer jeg og opløser

mødet!« saa kunne man ordne sig paa anden maade, ændre mødets karakter og træffe sine forholdsregler.

Var man enig om at være danske, saa trak tiden omkring genforeningen de indrepolitiske skel skarpere op. Den af tyskerne tabte krig førte mange brud og megen opløsnng med sig. De radikale spartakister i Berlin, de kommunistiske matroser i Kiel, ja disse bevægelser naaede ogsaa det lille Visby sogn, hvor de fængede i den under krigen forarmede arbejderstand, og de smaa jordbesiddere. (?? de samledes og fordelte de store gaarde mellem sig). Sindene blev oprevne, tonen blev grov og bitter. Dette var dog kun et overgangsfænomen, skellene uddybedes og kom ogsaa til at spille en rolle ved præstevalget 1922. Da man til sidst fandt sammen i dette spm, jævnedes modsætningerne noget, og hver gruppe fandt sin plads i de danske partier, flest hos venstre.«

Blandt *betydende personligheder* skal nævnes:

Knud Lausten Knudsen (* 1806, † 66), broder til Jakob Knudsens fader, gæstgiver og kreaturhdlr. *Chr. Knudsen,* Ribe, *Knud K* gik en tid i skole i Husum for at lære tysk. Tidligt hjalp han sin fader i kreaturhandelen, og paa en af sine handelsrejser lærte han sin tilkommende hustru, *Gyde Marie Ocksen* (* 1806, gaardmandsdt fra Mjolden, † 84) at kende. Hun var eneste barn af en af Vesteregnens rigeste bønder og arvede efter sin fader efter sigende 6 gode marskgaarde og en »tønde guld« (100.000 rdl). K var kun 19 aar, da han giftede sig og tog bolig i Forballum, hvor han 1830 lod opføre en meget smuk marskgaard. Det var til hans og naboens (Niels Andersen Hansen) hjem, *Kr. Kold* kom som huslærer 1838. Gn Kold førtes Knud Knudsen i forbindelse med *Grundtvigs* kirkelige og folkelige tanker, og han sluttede sig af fuldt hjerte til det ny røre. Det var i hans kreds, højskoletanken først rejstes i Sdj, (1841), og han var medvirkende ved Rødding højskoles oprettelse, havde en tid paa den slesvigske forenings vegne skøde paa dens ejendom og var senere medlem af dens bestyrelse. 1848, da Vesteregnens befolkning væbnede sig til værn mod fjendtlige indfald, besatte K Tønder med sin »bondehær«. Som boende i en af enklaverne, kunne han blive dansk landstingsmand (1849–51). Det blev en stor omvæltning for ham selv og for Visby sogn, da han af amtmand *Neergaards* bo købte godset *Trøjborg* med tilhørende fæstegods (1050 td hartkorn). Med ham rykkede bonden ind paa borgen. Han ville fortsat leve som bonde, kaldte sig stadigt gaardejer og afslog 1851 en kammerraadtitel. Han ville ikke bo paa slottet, som han tilbød den danske stat som gave, hvis den ville indrette et dansk seminarium der. Men staten afslog at modtage gaven, hvorefter K lod slottet rive ned. Fæstegodset solgte han til selveje paa meget lempelige vilkaar. I tiden mellem krigene var han den førende skikkelse i Vesteregnens aandelige liv. Først i 1860'erne var han med til at rejse »Klosterbrødrenes« kritik af den danske sprogpolitik i Mellemslesvig ved mødet i Løgumkloster 1861. Han blev landvæsenskommissær, deltog i store afvandingsarbejder (Rolfsø, Filsø) var medstifter af de blandede distrikters landboforening 1854, fmd 1856. Nederlaget 1864 nedbrød hans kraft. Han var »en af de ædleste og skønneste skikkelser, vor bondestand har fostret«, skrev Jens Byskov. Han tog selv bolig paa Visby hedegaard. Ved hans begravelse blev der sagt: »Han var en mærkelig mand, dansk i sind og skind, dansk i ord og handling, djærv til haand og mund, jævn og klar i tanke og tale, ligefrem og sand mod høj og lav, godgørende og hjælpsom som faa«. Paa hans gravsten i Visby staar:

»Med frihed, liv og lys i pagt
han var saa jævn og sand,
saa tro imod sit modersmaal
og mod sit fædreland.«

En søn, *Hans,* overtog Trøjborg, en anden søn, *Kresten,* overtog Visby hedegaard, der senere overtoges af Kr. Knudsens svigersøn, *Niels Skrumsager* (se iøvr ovf).

Litt: (J. Byskov: En vestslesvigsk slægt i Linvald og Sv. Dahls: Sønderjyll, 1919, I, s 165—76, Nic. Svendsen: En vestslesvigsk egn (i festskr til H. P. Hanssen, 1932—, 346—73). Højskolebl 2. maj 90, DBL XII, 612).

Hans Knudsen (* 1831, † 1917) var paa Rødding højskole, lærte landbrug i England, forpagtede Trøjborg 1851, blev ejer 1860. Han fortsatte sine forældres forbindelse med gr aandsliv, og han blev sm m broderen *Knud* paa Visby Hedegaard og *Fr. Høyberg,* Nørmark, de ledende i de kredse, der skabte foredragsforeningen og frimenigheden i Visby. Var stærkt bundet til sit hjem, hvor sansen for digtning og musik prægede. Han følte ingen drift til udadvendt arbejde. Ikke desmindre fik han som godsejer paa Trøjborg en række repræsentative hverv: blev medl af herredsraad og kredsdag, fmd for Landboforeningen, var kandidat ved rigsdagsvalgene i Tønder-Husum, var BM i Sprogforeningen og vælgerforeningen, var 1880 præsident ved 7 danske foreningers udstilling i Sønderborg. Bag dette laa et ønske paa egnen om at gøre ham kendt, saa han kunne blive Hans Krügers efterfølger i den tyske rigsdag. Dertil svarede han bestemt nej, dels havde han ikke tiltro til sine evner som taler, dels følte han sig ikke det tyske sprog mægtig, dels kunne han ikke være borte fra sit landbrug. 1906 solgte han Trøjborg og flyttede til Fredericia, senere til Kbhvn (Hans Lund, DBL, XII, 585).

Niels Skrumsager (* 1880, Københoved, Skrave s, † 1948) Visby Hedegaard var døbt Niels Hansen Nikolaj Frederik Severin Grundtvig Kloppenborg Skrumsager. Navnet viser hans barndomshjems indstilling (se Skrave). Han fik hjemmeundervisning, indtil tyskerne forbød denne form for undervisning, og han kom i tysk kommuneskole. Senere var han paa Særslev og Askov højskoler og paa Tune landbrugsskole. Efter et ophold i Sachsen overtog han Toftlundgaard i Skrave (efter en broders død). De ældre her paa egnen var mere optaget af det folkelige og kirkelige liv end af det faglige. Men de unge, som helt arvede de ældres aandelige indstilling, var tillige meget

interesseret i det landbrugsfaglige. 1907 blev S gift med Kr. Knudsens datter, *Henriette* (* 1881 paa Visby hedegaard). 1922 overtog S sin hustrus fødegaard og han drev den mønsterværdigt, blev næstfmd i det blandede distrikts landboforening. I politisk henseende stod han i grænsestriden helt paa broderen, *H. D. Kloppenborg-Skrumsagers* side og deltog i afstemningstiden i agitationsarbejdet i Mellemslesvig og paa de frisiske øer. 1920 sluttede han sig til Venstre, var en af de aktive i Flensborggruppen, bl a i kampene omkr dagbladet »Modersmaalet Dannevirke«. I 1930-erne sluttede han sig til LS-bevægelsen, men brød 1940 med Knud Bach (DBL XXII, 199).

Lærer *Sigfred Ley* (* 1806, Kbhvn, † 74 i Kbhvn) gik i Brgdssk C, hvor *Fr. Hammerich* og *L. C. Hagen* (se sp Mjolden) hørte til hans nærmeste venner. Leys fader var skrædderm, og hjemmet var præget af alvorlig herrnhutisk fromhed. Men selv blev Ley tidligt grebet af Grundtvig. Ley blev student, men tog ikke teologisk embedseksamen, var en tid lærer i Kbhvn, oversatte Rimberts »Ansgars levned«, udg Peder Laales ordsprog m m. Afgørende for ham blev det, at han 1851 rejste til Sdj, hvor han blev huslærer hos *Knud Knudsen* i Forballum og senere hos landstingsmand *Aug. Beck,* Visby. Han boede her i 20 aar. Ley havde store gaver som lærer, men han nøjedes ikke med at undervise børnene, han tog virksomt del i arbejdet for levende kristendom og danskhed i Sdj. Trods sin sære og kantede personlighed havde han gennem samtaler og foredrag stor indflydelse i Vestslesvig, var en af de førende i »Klosterpolitikken«s modstand mod den Regenburgske sprogordning. Da den fransk-tyske krig udbrød 1870, blev *Ley, Hans Krüger* og 3 andre sønderjyder slæbt bort af de prøjsiske myndigheder og sat i varetægtsfængsel i Lötzen ved den polske grænse. Efter hjemkomsten var han lærer hos den kendte bonde, *Bunde Refslund,* blev senere lærer ved Tangs seminarium og højskole i Kbhvn. 1872 skænkede venner i kongeriget ham en aarlig livrente som tak for trofast virksomhed i Sønderjylland, og sønderjyder rejste en mindesten paa hans grav. I Hist maanedsskr X, 1887 og i »Danskeren« V, VII og IX er der givet uddrag af hans dagbøger, her er ogsaa bidrag til belysning af kirkekampen 1825.

Litt: Fr. Hammerich: Et levnedsløb, 1882, 118 f, Dsk kirketid 1874, 320, Sofus Høgsbros brevveksling og dagbøger I, 1923 (ved Hans Lund), Haabets mænd, 1923, 77—81, Jac. Appel i Festskr t H. P. Hanssen, 1932, 174 f, DBL XIV, 320.

Leys efterfølger som huslærer og leder af møderne blev den unge, højt begavede cand theol *Vilhelm Hansen.* Man havde nu faaet oprettet en brugsforening, vist den første i Sdj, og i dennes bygning indrettede man en mødesal. Her holdt *Vilh. Hansen* møder 1873–78, senere blev han provst i Nykøbing, Mors.

Frederik Høyberg (* 1832, † 1919) var født i Tønder, men 1835 flyttede familien til Ribe, og her oplevede de krigen 1848–50. Fr. H blev ansat ved toldvæsenet, senere landmand. Efter 1864 var han ivrigt med i det danske nationale arbejde. Han boede i Visby og virkede lige til den 1. verdenskrig varmhjertet for den danske sag. Det skyldtes især denne fremsynede, energiske og uegennyttige gaardejer, at man lige efter 1879 kunne omdanne det gamle tinghus til forsamlingshus for Visby-Daler (nr 2 i rækken af danske fh i Sdj), og her blev et brændpunkt for danskheden i Visby sogn og omegn. Her holdt frimenigheden ogsaa sine gudstjenester. 1964 udsendte Hist smf for Sdj Fr. Høybergs erindringer gennem 80 aar, med forord af Hans Lund. Uden at være i aller forreste række kom Fr. H til at indtage en fremskudt plads i egnens nationale, økonomiske og kirkelige liv.

Lærer *P. Feddersen Jensen* (* 75 i Ballum, † 63 i Outrup) var lærer i Veerst fra 1901, i Visby fra 1920. I Veerst stod han provst *Gad* nær i det stærke grundtvigske liv. Veerst var for ham det ideale sted, som Visby ikke kunne maale sig med, hvad man i Visby tog med sindsro (»han er god nok!«). Han var en værdifuld mand, men kunne have et lidt uligevægtigt temperament, en meget dygtig lærer, anset og afholdt, en meget dygtig religionslærer. Han var sognets kyndige historiker, udgav 1946: Visby sognekrønike. Han skriver (KoS, s 95):

»at det grundtvigske røre naaede ikke, hæmmet især af fremmedherredømmet at præge sognet, og frimgh bestod kun, fordi den havde tilslutning fra nabosogne, men dens tilstedeværelse i forbindelse med møderne i fh var medvirkende til, at man ved genforeningen ikke var saa fremmed for dansk kirkeliv som i sogne, hvor man kun havde kendt tysk gudstjeneste i daarlig dansk oversættelse. Siden pietismens dage har der næppe været et stærkt kirkeliv, men dog altid en menighed«. Han var en søgt foredragsholder og deltog meget i det nationale liv. Flyttede efter sin afsked til Outrup, hvor hans søn var lærer. Blev r af Dbg. Havde 1945 50 aars jubilæum som kirkesanger.

Gdjr *Thomas Hansen,* Ø Gammelby († 32) var en af dem, der betød meget. I de 12–14 aar han var selvstændig landmand, en hjælpsom mand, præget af ansvarsfølelse. Smaafolk havde tillid til ham. Næstfmd i menighedsraadet, og næstformd i den sønderjyske menighedsraadsforening (se ovf.).

Branddirektør *Thomas Hansen,* Visby, førte traditionerne fra frimenigheden og fh videre efter genforeningen. Han var sognet en god mand lige til sin høje alderdom, † 1962.

Gdjr *Jørgen Thomsen,* Ø Gammelby, stammede fra Bylderup, hans kone var dt af den kendte prædikant for Lt Mf *Steffen Hansen,* Emmerlev, han var en af lederne i Lt Mf.

Møller *E. Christiansen,* V, har været IMs leder.

Gdjr *Alfred Christensen,* V, er menighedsraadets kass, fhv sogneraadsformand, kirkeværge.

Skolen

I tyskertiden var der kun indtil 1920 to førstelærere: Degn *Schmidt* og derefter hans svigersøn, *Schmidt,* som blev over 90 aar gl. Han var uddannet i Tønder, og man sagde, at han aldrig lærte at tale ordentligt tysk og ikke var glad for at undervise paa tysk, selvom han var loyal mod myndighederne. Han var ivrig jæger. Han tog afsked da han var i 50'erne og virkede til op i sin høje alderdom som fmd og

kasserer i Sparekassen, var kasserer i menighedsraadet, en venlig og munter mand (se ovf.). Svigersønnen drog sydpaa ved genforeningen, og derefter kom lærer *P. Feddersen Jensen.* Fra 1955 ledes skolen af førstelærer *K. Schmidt Nielsen.*

Ny skole 1959. Skoleforbund med Brede (realskole).

I *Verdenskrigen* faldt 25 her fra sognet.

Under *den tyske besættelse* 1940–45 undgik man de store brydninger, da sognet er rent dansk, og kamphandlinger forekom ikke. En tid indkvarteredes tyske soldater i skolen, og den sidste tid var østtyske flygtninge indkvarteret i fh.

1927 oplyses: Kkg 10 pct, enk IM, gr frimgh, DMS, ungdomsm i pgd, foredrags- og ungdomsf (200). 1935: Præget af, at V har været samlingssted for en gr frimgh, og af de forholdsvis mange sekter (adventister, pinsemiss osv) kirkelig Lt Mf. 1943: Kkg 5 pct, som hidtil. 1955: 4 pct, som hidtil. 1967: Kkg 3 pct. Rolige forhold, alm folkekirk, Pathankr. Præget af, at V har været samlingssted for en dsk frimgh i tysk tid (nu opløst), lidt Lt Mf, gr ungdoms- og foredragsforen, M-spejdere, kirkeblad, kun lidt retningsvæsen, pinsemiss m sal og sdsk.

Visby kirke (Sct Laurentius), vestligt i byen, ses videnom, er anselig, særpræget og smuk. Fremtræder i sin nuværende skikkelse som en renæssancelanghusbygning med taarn og vaabenhus mod nord, de to sidste fra en gennemgribende ombygning 1590. Kærnen er skibets flankemure af en romansk bygning af granitkvadre med gotiske forlængelser mod øst og vest, skibet paa hulkantsokkel. Nogle kvadre er buede og stammer vist fra en apsis. Ingen oprind enkeltheder er bevaret. Kirken præges af de store byggearbejder 1590 ved Peder Rantzau, Trøjborg. Man har ment, at han byggede hele kirken, men kun det opbyggede taarn og vaabenhuset skyldes ham. Han lod de middelald mure skalmure og ombyggede østgavlen i renæssancestil med svungne kamme. Vaabenhuset, der nu er materialhus, er højt og smalt med fladbuet dør. Taarnets overdel blev fornyet 1857 i de gamle former, har 4 renæssancegavle omkring et spinkelt ottesidet spir. Det havde tidligere et meget højt spir, tækket med spaan. Rester af gl renæssanceudsmykning. Blytag. Bjælkeloft. Inventaret er præget af Rantzaus fornyelse. Det kisteagtige alterbord er istandsat og bonet 1934, har paa forsiden brede arkadefelter, altertavlen er et smukt renæssancearbejde fra 1593 med 4 søjler, topstykke med Rantzaus vaaben og malerier fra ca 1818 af Gethsemane og korsfæstelsen. Topstykkets maleri (Kobberslangen) ant fra 1769. En gotisk kalk fra ca 1500 benyttes som sygekalk, kalk fra 1764, oblatæske af tin fra 1727, sølvvinkande fra ca 1745. To sæt stager, det ene gotisk, fra 1590, det andet med kraftige renæssancebalustre fra ca 1625. Messehagel med krucifixgruppe og vaaben fra ca 1625 nu i Tønder musæum. Skriftløs gotisk messeklokke. Døbefonten fra 1591 med himmel er et smukt snedkerarbejde, korbuekrucifix fra ca 1475. Smuk prædikestol i stil med altertavlen med arkadefelter og malerier af evangelisterne og Kristus, dydefigurer paa himlen. Stolestaderne fra 1934, gavle fra 1592, døre fra 1769. De øverste har været herskabsstole. Præste- og degnestole fra 1591. Pengeblok fra 1700 t, lysekrone fra 1738. Klokke fra 1590 og 1736. Flere gravsten. Kirken fuldstændigt restaureret 1934. Monument for faldne 1914—18. 200 sd. Orgel fra 1909.

Danm kirker, XXI, Tønder a, s 1352—68.

Folketal. 1860: 815; 1910: 690; 1925: 681; 1965: 703.

Altergæster: 1922: 208; 1934: 170; 1942: 200; 1954: 98; 1966: 100.

Menighedsraad: 1922: 6 u p, 1934: 2 soc, 4 u p, 1942: 2 soc, 1 Lt Mf, 3 u p, 1953: 3 soc, 3 borg, 1965: 1 IM, 5 gr.

Sognepræst

(Indtægt: 1907: 3273 rm. 1922: 3 kl, 1958: 12 kl, pgd opf 1690)

15. 24. dec 1843–1. aug 57 (sp Sejling-S 21. sept 39): **Hans Broge Berg,** fl t Torup, se der.

16. 5. okt 1857–20. maj 67 (hjpr Vig-NA 18. sept 53): **Gustav Frederik Eyermann,** afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse, se Torsager-B.

17. 1867–1908: **Gustav Thycho Friederich Wilhelm Seeger,** * 2. febr 34 Slesvig. Forældre: Advokat Johann Peter S og Sophie Magdalene Lehmann. Stud Slesvig 53, c Flensborg 60, † 1912 i kiel. Ugift.

Om pastor S, se ovf.

18. 1908–22: **Niels Hansen Møller,** * 21. marts 81 Bevtoft. Forældre: Gdjr Jørgen Hansen Lauridsen M og Anne Eline Nissen. ~ Anne Christine Nissen, * Bevtoft, † 3. april 24. Afsk 22, † 25. febr 31.

Om pastor M, se ovf.

19. 15. aug 1922–8. jan 32 (sekretær KFUM, Hadersiev 20): **Jens Martin Hansen,** fl t Ulkebøl, se der.

20. 4. maj 1932–26. nov 40: **Ejnar Høgel,** fl t Burkal, se der.

21. 15. maj 1941–28. aug 48: **Niels Sørensen Søe,** fl t rkp Nathanaels k, Kbhvn, se der.

22. 4. dec 1948–25. okt 65 (hjpr Gørlev-B 11. okt 46): **Bent Tyrsted Rasmussen,** * 20. april 96 Frederiksberg. Forældre: Gymnastikdirektør Niels Hansen Rasmussen og Mette Marie Agnete Elisabeth Otterstrøm af Tyrsted-U. Stud Stenhus 15, korpsinstruktør KFUM-spejderne 21, kostskolemedhjælper, Stenhus 22–26, v landvæsen og hønseri, hønseriejer 31–39, c 46-2 (1-97). ~ 5. juni 48 Anna Margrethe Jensen, * 7. juli 15 Slagelse. Forældre: Telefonfmd Anders Frederik J og Christine Cecilie Andreasen. – Kusine ~ Jordt Jørgensen, Jersie.

BM Pathanmiss 60.

Udg 23: Spejderkogebog, 27: I gerning og sandhed. Oversat Tomlinson: Daniel Bonne. Skr 60 i Sdj aarb om krigsfangelejres oprindelse.

Flyttet til sp Endelave 25. okt 65.

23. 15. juli 1966 (lærer Brede 56): **Uffe Bjerre,** * 21. okt 28 Lem, Vib a. Forældre: Gdjr Christen Engsnap B og Frederikke Mortensen. Landmand til 49, lærereks Ribe 54, lærer Ribe 54, do Vejle 56, lærer og kirkesanger Bredebro 56. ~ 25. juni 55 Irene Elisabeth Sørensen, * 14. juli 32 Nim. Forældre: Instrumentsliber Søren S og Mette Kathrine Markussen.

Litt: foruden ovenn.: Visby og den gr bevæg paa Vesteregnen, Sdj Mdsskr 1940, 283 f, P. Feddersen Jensen og Fr. Høybergs forn bøger, Ribe st aarb 1938, Jy saml. 1922—24 (om V kirkes spir) Thade Petersen: De sdj frimgh hist 1921.

Om Trøjborg: Joh. Hvidtfeldt i Dsk herreg, ny saml III, 1946, 542 f, Ludwig Andreasen i Die Heimat 1907, 179 f, P. Feddersen Jensen i Sdj mdskr 1936, 12, I. H. Byriel, smst 1927, 161, J. Hertz og H. V. Gregersen smst 1961, 133—62, J. Hertz i Skalk, 1965, nr 6. — Mogens Lebech om Visby birk i Jy saml 1936, 339, P. Feddersen Jensen: Aanden fra 1848 i V, Sdj mdskr 1946, 45 f, Heiselbjerg P, s 150.

DALER

Daler sogn, 2256 ha, danner den vestlige rand af Møgeltønder bakkeø, er fladt, sandmuldet jord, største højde 17 m, Sejersbæk afvander store marsk- og engstrækninger, nu kanaliseret. Ret gode jorder omkr Østerby, Sejersbæk kog ml kanalen og ringkanalen paa gest-randen er ubeboet. De tidligere heder er opdyrket. Byerne D med fh og kommunekontor i tidl skole, sportspl, Gærup Østerby er en næsten 2 km lang vejbebyggelse m skole fra 1871.

Ingen bevarede **oldtidsminder,** men der har været 22 høje med grupper ved Daler. I Gærup enge laa voldstedet **Kobbervold,** nu helt udpløjet. Mange pæle er rykket op her.

Østerby har mange smukke, gamle straatækte murstengaarde. Den nordligste gaard er et ualmindelig smukt og stemningsfyldt hele. Ved genbogaarden er rejst 2 høje sandstens-ledstolper fra 1774 med skriftsteder og englehoveder. Gaardenes marker hegnes af stenpæle med aarst 1754, 1757. Enkelte smaaplantager.

Sognet var i prøjsertiden delt i 3 kommuner: D, Gærup og Østerby. Gl enklavesogn (73 pct). Næsten rent dansk. Afstemninger: 1871: (Daler og Visby): 228 dsk, 3 ty, D alene: 1884: 126 dsk, 4 tyske, 1920: 344 dsk (48 tilrejs), 68 ty (16 tilrejs); 1964: 322 dsk, 21 ty.

Af den ældre præstehistorie

Daler kirke nævnes 1227 i et dokument (paa latin) fra biskop *Thuro,* Ribe: »Af medlidenhed med vore fattige brødre i Guds sted i Løgumkloster har vi overladt dem Daler kirke, saaledes at de der skal ansætte en stadig vikar (præst) og tillægge ham en anstændig indtægt«.

Den ordning passede ikke folk i Daler. Den medførte langvarig strid, der først sluttede 1272, da man bøjede sig for truslen om band. Daler hørte saa under Løgumkloster til reformationen. Det gik lettere, da kirken i 1660'erne kom under Schackenborg, og da den 1930 kom under selveje.

Præsterækken lige efter ref er usikker. Som den første luth sp nævnes *Svend Thygesen,* efterfulgt af sin søn, *Thyge Svendsen.* Derefter *Hans Pedersen Bruun.* Fra 1590 er navnene mere sikre: 1590–1634: *Peder Hansen,* født i Østerby, Daler s, provst *Jens Clausen (Claudius)* (1643–60), ogsaa her hører man om svenskekrigenes terror, om pest og nød. *Ægidius Nielsen Brøns* (1660–75) havde været hører i Ribe, *Ægidius Hansen Gram* (1675–1707) af Gram, hvis søn blev sp i Brøns. Provst *Andreas Ægidiussen Vedel* af Brøns (1705–30) blev gift med fmd's datter, kom i strid med svigermoderen ang enkepensionen, sagen blev først ordnet 1720 ved en provsteret i Møgeltønder. Han kom straks ved sin ankomst, siger akterne, i voldsom strid med beboerne om tiende og offer og om den ny konfirmation. Han slog haardt til de »genstridige bukke og splidagtige geder og surmulende faar« som han var sat iblandt. Han havde temperament, var tipoldebarn af *Anders Sørensen Vedel.* Han omtales i øvrigt som »en af de første vaarbebudere for den frembrydende pietisme« (K o S 27). »Han var ikke blandt de største, men han var blandt de første, der med varme prædikede levende krd«. Han ønskede ogsaa, at kirken skulle vise mere omsorg for de unge, dels ved forbedret skoleundervisning, dels ved konfirmationsundervisning. Vedel kendte konfirmationen fra andre sogne sydpaa, men da han ville indføre den her 1707, mødte han haard modstand. Folk klagede til biskoppen, og der faldt dom 1709, hvorefter Vedel med navns underskrift maatte bekræfte, at han ville rette sig efter kirkeritual og lov. Saaledes standsede de Daler-folk hans forsøg paa at indføre konfirmation. Men 6 aar efter hans død blev den indført ved lov i hele Danmark. Forøvrigt laa han i flere aar i et spændt forhold til sogneboerne. Ved ukloge handeler med hensyn til retfærdige krav i retning af tiende osv indviklede han sig i en vidtløftig proces, som ikke endte med megen ære for præsten. Da eftertiden taler godt om ham, kan vi formode, at han i de senere aar er kommet paa bedre fod med sognefolket, og vi ved, at han tidligt var med blandt »de hellige præster«, hvortil flere af hans slægt (og slægten Brorson) hørte. I kirkens midtergang fandtes 1931 en gravkælder, som viste sig at være provst Vedels og families gravsted. (CP 105). – *Bendix Meyer* (1730–41) flyttede til Møgeltønder. Efter *Jørgen Eriksen Voss* (1741–53) kom *Vilhad C. J. Zoega* (1753–56), der flyttede til Møgeltønder, hans søn, arkæologen Georg Z blev født i Daler pgd. *Jørgen Fr. Jensen Riis* (1756–1812) kom hertil fra Lidemark-B. Han var postmestersøn fra Kolding, rationalist. Herrnhuternes rejsebroder *Høyer* fandt 1769 kun 7 vakte i D sogn (Ribe Bispesæde 143). *Nissenius G. Vedel* (1812–27) af Døstrup efterfulgtes af *Peter S. Fønss* (1827–30) der flyttede til Ballum (se Grundfør-S), *Jens Bille Stauning* (1830–36) af Stege, var gift med en plejedatter af statsminister Møsting, flyttede til Ulsø-ØE, se Herlufmagle. Biskop J. P. Mynster skriver, 1837, at »hans foredrag var frit og kraftfuldt, men stemmen ikke behagelig, prædikenen ret god, men uden kristelig dybde«. (Mynsters vis, 198, jvf 209). *Caspar Fr. Gram* (1836–49) var født i Nexø, blev valgt til rigsdagsmand i Ribe amts 5 kreds 1848 og 49 (for Bornholm 53 og 55), altsaa medlem af den grundlovgivende rigsdag. Han udg 1849 en lille andagtsbog for menigmand, gudelige digte: »Efterklang« af søndagsevangelierne, hans tale ved Bibelselskabets aarsmøde 1850 blev trykt i selskabets 35. aarsberetn. Han flyttede 1849 til 2. rkp Holmens k, Kbhvn, hvor han døde 1857, 50 aar gammel. – *Paulli Dominico Regoli* (1849–58), flyttede til Oure-V. C. P nævner ham (s 160) blandt de præster, der her paa egnen havde »et godt navn og var agtede og elskede i deres menigheder«. Biskop *Daugaard* omtaler ved vis 1855 den godt besøgte kirke, ungdommens gode svar, og Rs omhu med sit embede, kirkebøgerne ført med megen orden.

R skrev i sognekrøniken, at »mgh saare flittigt søgte Guds hus. Alle uden undtagelse besøger Herrens bord, de fleste 2 gange aarligt«, han roser ogsaa de sædelige forhold i sognet. Han har efterladt et bundt prædikener i alterets predella. De stadfæster hans eftermæle som en stilfærdig og dygtig præst.

Pastor *D. N. Blicher Schmidt* (1858–67) hvis moder var søster til Grundtvigs første hustru, var gift med en datter af egnens stormand, *Knud Lausten Knudsen,* Trøjborg og

Visby hedegaard. Biskop *Daugaard* ankede 1860 over, at ungd »ikke læste synderlig godt, og ikke var saa vaagne, at en levende samtale kunne føres med dem«. Biskoppen talte bagefter med menighedsrepræsentanter og bad dem vække ungdommens sans for aandelige anliggender. Pastor S blev afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse. Mærkeligt nok fortæller hverken pastor *Regoli* eller pastor *Schmidt* noget om kirke- eller folkeliv omkr 1849 og 1864.

Den nationale foregangsmand, vandrerlærer *Kaspar Jensen,* fødtes i Daler 1858.

Tiden 1867 til 1920

Kilderne er meget sparsomme om kirkelivet i disse aar. De tyske præsters notater er uden interesse, men man har følelsen af jævn nedgang, stadigt færre kirkegængere og altergæster. Hvad der var af aandeligt liv, gik sammen med den gr kreds i Visby og havde fælles fh med dem. Der kom ogsaa lidt IMs vækkelse, men ikke saadan, at sognet blev præget deraf.

Foreløbigt stod embedet ledigt og blev betjent fra Møgeltønder. Pastor *Jac. Nic. P. Jacobsen* (1876–83) var født i Haderslev, flyttede til Vonsbæk. – Pastor *Gustav Jebsen* (1883–89) var født i Flensborg, flyttede til Oksenvad, *Albert Th. Petersen* (1890–1906) var født i Haderslev, flyttede til Tønder, hvor han blev diakon, *Max Kirchmann* (1906–11) var født ved Lybeck, flyttede til sp Grossenbrode, *Gustav Rühmann* (1914–37) var født i Husum, blev tysk sp i Tønder.

Fra disse aar maa især nævnes lærer *Peter Jessen* (* 1858 i Toghale, Møgeltønder, † 1913) broder til red *Jens Jessen.* Han var lærer og degn i Daler 1883–1905, en meget dygtig lærer, som i udstrakt grad bevarede forbindelsen med sine gamle elever. Han virkede ikke blot i skolen, men ogsaa i hjemmene stærkt for danskhedens bevarelse og styrkelse. Hans virksomhed naaede ud over sognet, han var rigsdagskand i Tønder amt og satte det danske stemmetal op fra 1576 til 1784 i aaret 1907, og ved næste valg til 1895. Hans virke sporedes mange aar efter i sognet. Elever og venner rejste en sten paa hans grav: »Han var ungdommen og sit folk en fuldgod ven«.

I verdenskrigen 1914–18 faldt 23 her fra sognet.

Tiden efter 1920

Med et stort flertal (83 pct) stemte Daler sogn sig hjem til Danmark. Daler var det første sogn, hvor der holdtes afstemning om præstens forbliven. Pastor *Rühmann* var født i Husum. Han var ugift i 1920, havde været her i 6 aar, under hele krigen og under den spanske syge. Han var afholdt af en stor del af befolkningen og gjorde et godt arbejde under epidemien, men nogle af sognets danske familier sluttede sig til pastor *Jørgensen,* Skærbæk, og hans gudstjenester i Visby, og de ønskede en dansk præst. Afstemningen holdtes allerede 8. dec 1920. 49 ønskede nyvalg, 190 ønskede at beholde pastor *Rühmann.*

Efter at der i 1934 var oprettet et embede som præst til betjening af de tyske mindretal i landsognene i den sydlige del af Tønder amt (pastor C. F. Bruhn), opstod der i Højer, hvor der var tysk flertal paa alle omraader, ønsket om at faa ansat en særlig præst for den *danske* befolkning paa egnen. Kredse i Hostrup, Burkal og Daler sluttede sig hertil. De valgte menighedsraadsmedlemmer i Daler protesterede, men da pastor *N. P. Nielsen* var blevet ansat i Højer, sluttede nogle danske i Daler sig til ham, og kort efter søgte pastor *Rühmann* herfra til Tønder (Erik Christensen: »Fra min virksomhed i Tønder«, s 32). Pastor *S. Grøn* skriver: »Takket være sit venlige væsen og forsøg paa upartiskhed fik pastor Rühmann lov til at fortsætte efter 1920, men da nazismen tonede frem og fremtvang et skarpere og mere omfattende skel, kunne neutralitetsforsøget ikke slaa til«.

Skolen

Den gamle Daler skole, hvor *Peter Jessen* var lærer i 22 aar (1883–1905), brændte ved lynnedslag i 1917.

Den nye Daler skole, der skulle samle børnene fra sognedelene Daler og Gærup, blev bygget 1921–22 som den første danske landsbyskole i Sønderjylland efter genforeningen.

Her var der stor gymnastiksal, og den blev tillige benytter til foredrag og fester.

I 1960 nedlagdes denne smukke, i 3-længet, dansk bondegaardsstil byggede skole og bruges nu til kommunekontor, forsamlingshus og boliger for lærere ved Højer skole.

Fra 1960 samledes alle sognets børn fra 7 til 12 aar til undervisning i Østerby skole, mens sognets børn over 12 aar undervises i Højer skole.

Østerby skole er bygget i 1871, men først 26 aar efter genforeningen fik denne skole en gymnastiksal, og sognets to skolers gymnastiksale brugtes derefter begge til kulturelle arrangementer.

Hjalmar Jensen Svane, * 1886 i Bjerringbro, † 1966, lærersøn, førstelærer i Østerby 1921–1952.

Pastor Grøn, tidl Daler, skriver:

»Hjalmar Svane arbejdede som lærer støt og roligt efter de gamle folkeskoletraditioner, skeptisk over for friskole- og andre ideer. Levede med sin del af sognet i dens hverdag, men deltog ikke synderligt i fælleslivet i sognet eller ud over det.

Svane var, naar man kom ham ind paa livet, en mand med følelse og lune og selvstændig tankegang. Det var nok heller ikke helt tilfældigt, at han var blevet anbragt dernede ved grænsen og blev der.«

Førstelærer *Hugh Lauridsen:* 1952–55.

Førstelærer *Svend Johansen:* 1956–59.

Den første lærer ved *Daler-Gærup centralskole* efter genforeningen var førstelærer *Johannes Niels Peter Mark,* søn af gdjr V Mark, dim Gedved sem 1916, kom fra Falkerslev skole. Ansat i Daler 1. okt 1920 til 1. nov 1924. Johs. Mark varetog samtidig degneembedet ved Daler kirke.

Pastor Grøn meddeler endvidere:

»*Harald Østergaard Flint,* * 9. sept 1898, lærersøn fra Ringkøbing, dim fra Silkeborg sem 1923, kom til Daler skole nov 1924. Det blev hans første og eneste embede i Folkeskolen. Han tog sin afsked 1965.

Det blev et mangfoldigt virke, øvet med

energi og humør, i gr aand. Flint havde været friskolelærer, inden han kom paa seminariet.

Sang, folkedans og fortælling for ungdommen i sognet, efterhaanden ud over Vestslesvig, til sidst som formand for landsdelens folkedansere. Stort arbejde for grænseforeningen som dens sekretær i Tønder amt. Ligeledes arbejde for feriebørnskolonien i Hjerpsted. Næsten hele sin tid – 41 aar – var han degn ved Daler k, hvad der for ham var det samme som engagement i hele menighedslivet. Han fulgte med i sognets liv, skrev sange, talte og diskuterede. Det gr konvent for lærere og præster ved grænsen havde i Flint en sikker deltager.

Sammen med alt dette og mere passede Flint sin skole med aldrig svækket iver, altid parat til noget nyt, nysgerrig som børnene selv, levende med dem, følgende dem.«

Herrnhut og Daler

Den herrnhutiske »Brødremenighed« i *Christiansfeld* var et livskraftigt skud paa pietismens stamme. Denne bevægelse var besjælet af en stærk og oprigtig trang til at hjælpe mennesker, der levede under trange kaar. Især uforskyldt trængende og mennesker i stille nød ønskede man at tage ved haanden og føre videre paa livets vej.

Stor betydning tillagde denne menighed arbejdet for hedningemissionen, og med tiden fik de sat en række missionsomraader i alle verdensdele i gang.

Under denne pietismens læggen vægt paa hedningemission møder vi navnet paa en familie fra det vestslesvigske sogn Daler ved Møgeltønder. Det er navnet Lützen.

Ludolf Lützen blev tilskyndet til at drage ud som hedningemissionær, og han fik sin uddannelse i brødremenigheden i Nortwith i Rhinprovinsen. Denne mand blev senere missionær i Trankebar i Indien.

Andre medlemmer af denne familie Lützen nævnes ogsaa. Det er tre unge piger, der i en ung alder optoges i Brødremenigheden i Christiansfeld. Saadanne medlemmer optoges i en *personalhistorie,* og der findes her en række interessante historiske noter om de forskellige.

Det hedder heri bl a: »Vor salig søster

Marie Lützen, † 1790, har i

begyndelsen af sin sygdom fortalt om »sin vej« gennem den. Hun er født 9. okt 1766 i Daler ved Tønder. 3 aar gammel mistede hun sin mor, 6 aar gammel sin far.« Hun meddeler selv følgende: »Mine forældre opdrog os børn til at lægge os frelsen ved Kristus paa hjerte. Saa hørte vi om Brødremenigheden, og vi tre yngste søstre kom 12 aar efter til *Stepping,* hvor der er en koloni af Brødremenigheden. Halvandet aar derefter kom jeg den 8. april 1781 til kurhuset i Christiansfeld. Da jeg første gang i mine pigeaar kom til den hellige nadver, følte jeg rørelser med hensyn til Guds naade. Jeg skattede den dog ikke, men 1784 tog den værdige Helligaand mig i en uforglemmelig elendighed, fordi jeg med mit haanske og spotske væsen altid syntes, at andres fejl var større end mine egne. Jeg bad da om barmhjertighed. Siden var jeg glad og fornøjet.

Nadvergangen den 6. febr 1785 var mig en uforglemmelig oplevelse.

Nu er jeg med liv og sjæl hans ejendom. Jeg følte!

Du skal ikke mere være forladt.
Du skal være salig.
En dyb Guds fred omgav mig.
Jeg er en stakkels benaadet synder.
Jeg er hans frelste lam.
Mit hidsige og ømfindtlige væsen
forlod mig.«

Menigheden meddelte som slut paa personalbeskrivelsen: »Saadan talte vor salige søster om sit livs vej. Hun var en meget svag person, der døde af en stærk brystfeber. Ved hendes begravelse raadede der en meget salig stemning.«

Paa grundlag af oplysninger givet af pastor G. N. Rühmann (præst i Daler 1914–1937).

Besættelsestiden 1940–45

Træk fra Daler sogn under besættelsen
Flygtningene

I besættelsestiden trængte flygtningespørgsmaalet sig paa. Den danske folkeskole under besættelsen har visse karakteristiske fællestræk at opvise. I stor udstrækning blev alle former for skoler ramt. Ca 600 blev taget i brug af flygtningestrømmen, da denne for alvor satte heftigt ind i begyndelsen af aaret 1945. Man var de fleste steder hinanden tæt inde paa livet de paagældende steder.

Fredag den 6. april 1945 ankom her til Daler skole over Tønder: *48 flygtninge.*

Heraf var der 3 ældre mænd, 24 kvinder og 21 børn i alderen 2–14 aar.

Flygtningene indkvarteredes saaledes:

1. Daler skoles gymnastiksal fyldtes med halm paa hver langside, saa at der var en »baas« til 24 personer paa hver langside med en »sti« midt ned gennem salen. Her var deres sovepladser.
2. Opholdsrummet var ikke ret stort, men her indtoges deres maaltider.
3. *Badeværelset* havde kun ét WC, som de fik raadighed over, og det var dem, der »indviede« det; det var netop lige i forvejen kendt gyldigt.
4. I kælderen var *fyrrummet* og *kulrummet* deres, undtaget naar jeg som fyrbøder arbejdede der.

Vi havde fra amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen strenge ordrer til, at de tyske flygtninge *intet som helst* samkvem maatte have med vore skolebørn eller lærerpersonale.

Vi behandlede dem korrekt og fast, og det var de indforstaaet med. Som lejrchef lovede jeg dem, at dersom de behandlede vore lokaliteter ordentligt, ville jeg give dem varme i radiatorerne paa de kolde aftener. Det lovede de og holdt det til punkt og prikke. De passede sig selv og kom aldrig over den flisebelagte midtergang hen gennem Daler skoles forterræn og ind til hovedindgangen.

Den dag, flygtningene ankom, var der vold-

somt slagsmaal, og det med riven og kratten og voldsomme ord, indtil »Frau Gawinski« gik af med sejren og barrikaderede sig i det med vindue forsynede gymnastikredskabsrum. Hun fik det bedste »eneværelse«, nogen flygtning kunne ønske!

I fyrrummet foregik nu dagligt i 6 maaneder følgende: Om formiddagen kogtes der *ærter* og lign i gruekedlen, om eftermiddagen kogtes deres snavsede *tøj* sammesteds. Der var ikke andre muligheder, og det fandt man sig roligt i. Det kunne ikke være anderledes under saadanne forhold. De var meget sultne, da de ankom, men det rettede sig snart, efter at de fik normal kost.

En af de første dage skulle en tysk *læge* tilse de ankomne. Da han fra østenden af salen traadte ind ad døren, smækkede han hælene sammen, strakte højre arm frem og raabte: »Heil Hitler!« Ikke een rørte sig. De saa blot roligt paa ham, tavse, og hans arm sank ned. Lægen kom flere gange siden, men aldrig med den hilsen mere. »Wir sind nicht in Partei,« sagde de til mig.

I det halve aar, flygtningene var hos os i Daler, forefaldt der 4 dødsfald. Under gymnastiksalens trappegang døde *Frey* paa sin plads. Det viste sig, at han var en fint uddannet mand fra Estland, havde været skibsingeniør i Vladivostok. Han døde af en halssygdom her i det fremmede. En kvinde, som ingen kendte navnet paa, døde i bil paa vej fra Daler skole til Tønder sygehus. *Frau Zwingenbergs* søn og en anden dreng paa ca 14 aar legede røvere og soldater en formiddag. Mellem møllerens gaard og Daler skoles omraade gaar en dyb grøft, af sønderjyder kaldt »grav«. Her krøb den ene store dreng foran og skjulte sig. Bagefter ham kom »stifinderen«. Pludselig hørte de voksne et skud, efterfulgt af et skrig. Straks var man henne ved de to drenge. Fru Z's søn havde en revolver i haanden. Den havde han for løjer rettet mod sin kammerats ryg, da han opdagede ham. Han vidste ikke, at vaabnet var ladt; han skød sin ven, og denne døde kort efter. Ved forhøret fortalte fru Z, at hendes søn havde fundet hendes taske, rodet i den og havde fundet en revolver blandt sagerne. Hun tilstod, at hun havde skjult vaabnet for tyskerne, for at hun i paakommende tilfælde kunne bruge det i selvforsvar i disse urolige tider. Hun vidste godt, at det var ulovligt, men havde altid haft det liggende ladt og parat, men nu havde hendes søn fundet vaabnet og med det dræbt sin kammerat. Fru Z og hendes søn kunne ikke mere være i fred her i Daler og maatte flyttes til en anden flygtningelejr.

Under alt dette højst usædvanlige kunne vi mærke, at »vore« flygtninge var meget glade ved at opholde sig her. De gruede for at komme hjem til deres »*Kreis Altenstein, Stolp und Königsberg.*« De havde mistet alt, var desillusionerede, men dog for kvindernes vedkommende dybt religiøse. De blev meget glade, da jeg skaffede dem en tysk gudstjeneste ved pastor emeritus *Jacobsen* fra Højer, forhen Udbjerg. Deres gode sind viste sig ved gamle *Sosnowskis* død og jordefærd. Da den gamle mand var død, tilbød den danske præst Sigv. Grøn og den danske degn H. Flint deres medvirken. Den sidste fortæller: »Jeg kunne ikke tale tysk, men jeg vidste, at pastor Grøn kunne. Ved hjælp af en tysk salmebog kunne jeg vel synge en tysk salme eller to paa en af baade tyskere og danskere kendt melodi. Jeg fandt da Paul Gerhardts salme fra 1653 med melodi af H. L. Hassler 1606: »*Befiehl du deine Wege,* und was dein Herze kränkt . . .«

Vi samledes paa den grønne plæne foran gymnastiksalen, og jeg bad mit første »Fadervor« paa tysk:

Lasset uns beten!

Vater unser in dem Himmel.
Geheiligt werd dein Name.
Dein Reich komm.
Dein Will gescheh
wie im Himmel wie auf Erden.
Under täglich Brot gib uns heut.
Und vergib uns unsere Schuld,
wie wir vergeben unsern Schuldigern.
Und führ uns nicht in Versuchung,
sondern erlös uns von dem Übel.
Denn dein ist das Reich und die Kraft
und die Herrlichkeit in Ewigkeit.
Amen.

Efter »Vaterunser« sang vi nr 477, salmen af Julie Hausmann 1862 – alle 3 vers:

»*So nimm denn* meine Hände . . .«

»So nimm denn meine Hände und führe mich
bis an mein selig Ende und ewiglich.
Ich mag allein nicht gehen, nicht einen Schritt:
wo du wirst gehen und stehen, da nimm mich
mit.«

(melodi af Friedrich Silcher 1842)

Derefter bevægede ligtoget sig til Daler kirke, hvor der paa »æ nørre side« lidt fra vaabenhusets indgangsdør var kastet en grav. Her holdt pastor Grøn paa tysk en tale og forrettede jordpaakastelsen.

Bagefter sagde flygtningene, at den danske præsts tyske tale var noget af det kønneste, de havde hørt.

For præst og degn var denne »sidste tjeneste« en *selvfølgelig* hjælp mod flygtningene. Men der var flere kredse, der skarpt kritiserede denne hjælp mod disse tyskere.

De rejste fra Daler skole tirsdag den 9. oktober 1945.

Af den store krigs bølger var disse forkomne flygtninge skyllet op paa vor kyst, og vi følte os forpligtede til at hjælpe dem med det nødtørftigste.

H. Østergaard Flint

Pastor *H. Mørch* (1937–42) var født i Ulkebøl, var IM. Han skriver 1942, at der er ringe kirkelig interesse, men velvilje, gr ungdomsf, kirkeblad, sdsk i kirken, kkg 4 pct.

Pastor *Sigvald Grøn* (1942–49) gr skriver 1947: at der i D er mærkbare sociale skel, ringe kirk interesse, men en lille trofast kreds af kirkegængere, gr ungdoms- foredragsf (80). Østerby præget af nationale skel.

Pastor *H. Birkegaard* (siden 1949) skriver 1967, at der er velvilje, en trofast kreds af

kirkegængere, kkg 6–8 pct, gr ungdoms- og mghmøder i pgd, sdsk i kirken, FDF, symøder i pgd, kirkeblad. Der arbejdes nærmest paa gr linie, men uden skarpt partipræg.

I menighedsraadet: Gdjr *Chr. Thomsen,* kirkeældste, vurderingsmd (* 61, †).

Sognefoged *Ed. Jensen,* * 71, kirkeværge

Gdjr *Andreas Petersen,* Østerby

Sognefoged *Andreas Jensen,* D, næstfmd i mgh.

1927 oplyses: Kkg 8–9 pct, ikke megen aandelig bevægelse, enk gr, enk IM, enk Lt Mf, gr ungdomsf. 1935: Rolige forhold, kkg 7 pct, god tilslutning til ungdomsm. 1951: Kkg 4 pct, ringe kirk int, trofast kr af kkg, gr ungdomsf, sdsk i kirken. 1967: se ovf.

Daler kirke, (Sct Mauritius), østligt i byen, er ganske anselig har ret lille romansk skib og langt kor, fra første færd opført af granitkvadre paa delvis bevaret hulkantsokkel, begge de noget ændrede døre er tilmuret, et par rundbuevinduer i skibets nordside er genaabnet 1943. Den snævre, runde korbue har overpudsede skraakantkragbaand. Koret er forlænget i unggotisk tid, her staar kun gavlen urørt med et tilmuret rundbuevindue, høje blændinger under en korsblænding. Mure i skib og kor fornyet 1776. Vaabenhus mod nord med meget svære mure af munkesten, med glat gavl. I NØhjørnet en blystøberkamin, nu materialrum. Svært, sengotisk taarn, hvis underrum nu er vaabenhus. Tørninglen-type, med højt (ottesidet) spir over 4 spidsgavle. Bræddeloft. Blytag. I korbuen kalkmalet ornamentik og vaaben, nymalet og ændret siden 1922. Rigt inventar (konservator P. K. Andersen skrev til Nationalmusæet: Faa kirker er saa helt forsynet med gammelt inventar som D kirke«) Det gl murede alterbord med delvis ødelagt helgengrav staar bag en skillevæg til et sakristi. Det nuværende alterbord er dækket af gl paneler fra stoleværket. Altertavlen er en stærkt omdannet sengotisk fløjaltertavle. Fra ca 1500, nu med krucifixgruppe og 4 apostle i midtskabet, de øvrige apostle i sidefløjene. 1777 blev den gjort lavere og 1943 restaureret. Paa triumfvæggen mod nord hænger paa oprindelig plads en smuk sidealtertavle fra ca 1745 med Maria i solgissel. Kalk fra ca 1575, disk fra 1751, oblatæske fra ca 1725. To sæt alterstager, det ene af sengotisk type, det andet fra ca 1675. Romansk granitfont af arkadetype paa svagt konisk fod, firdeles af fremspringende menneskehoveder. Hamret kobberfad fra 1760. Højgotisk korbuekrucifix fra ca 1350. Meget smuk prædikestol, i renæssance, fra 1606, af karnaptype med afvekslende retkantede og rundbuede felter med gode relieffer af bebudelsen, Jesu fødsel, opstandelsen, himmelfarten og dommedag. Skænket 1606 af en borger i Lybeck. En stor del af stoleværket fra ca 1575 er bevaret, men noget mishandlet og omdannet. Et pulpitur fra 1713 delvis ødelagt af orgelfacaden fra 1893. Paa skibets nordvæg en tavle med malet krucifixgruppe og Kristus med sejrsfanen, opsat 1735 til minde om en daab. Kirkeskib fra 1943. Gotisk klokke fra 1400, en anden klokke fra 1607 med plattysk indskrift. Kirken restaur. 1942—43. Mindetavler over faldne 1848—50 og 1914—18. To præstetavler fra 1927, ophængt ved kirkens jubilæum. 200 sd. Orgel.

Danm kirker XXI, Tønder a, s 1337—51. Uldall, s 138, Mack D 307.

Folketal. 1860: 807; 1910: 720; 1925: 670; 1965: 610.
Altergæster: 1912: 186; 1922: 170; 1932: 154; 1942: 100.
Menighedsraad: 1922: 6 u p, 1926: 4 dsk, 2 tyske, 1938: 1 gr, 5 u p, 1942: 6 u p, 1965: 6 folkekirkelige.

Sognepræst

Indt 1907: 3292 rm, 1922: 3 kl, 1958: 12 kl, pgd (opført 1857). Avling: 1922 46 td l, 1968: 22 ha

17. 10. juli 1849–30. juni 58: **P. D. Regoli,** fl t Oure-V, se der.

18. 3. sept 1858–20. maj 67: **D. N. Blicher Schmidt,** afsat af tyskerne, se Munkebo.

1867–76 betjent af sp i Møgeltønder.

19. 1876–83: **J. N. P. Jacobsen,** fl t Vonsbæk, se der.

20. 1883–89 (sp Hjerpsted 80): **G. D. Jebsen,** fl t Oksenvad, se Ullerup.

21. 1890–1906 (sp Hollingsted 86): **A. T. Petersen,** fl t Diakon, Tønder, se der.

22. 1906–11 (sp Randerup 98): **Max Friedrich Gustav Kirchmann,** * 71 Schwartau v Lybeck. Faderen: c
flyttet til sp Grossenbrode, senere Kollmar. † ~

23. 1914–37 (provinsialvikar Møgeltønder 14): **G. N. Rühmann,** fl t tysk sp Tønder, se der.

24. 20. juli 1937–13. juli 42: **H. Mørch,** fl t Sejerslev, se sp Allehelgens k, Kbhvn.

25. 14. nov 1942–10. aug 49 (højskolel Uldum 36): **S. Grøn,** fl t Kragelund-F, se der.

26. 12. dec 1949: **Harry Hansen Birkegaard,** * 11. jan 19 Malling. Forældre: Gdjr Aksel Hansen B og Hansine Hansen. Stud Rønde 43, c Aarhus juni 49 (1-82). ~ 2. juli 49 Karen Folden Gjedsig, * 12. juni 21 Lendum. Forældre: Gdjr Lars Sofus G og Laura Jensen.

Fmd Sdj Hjælpefond.

Litt: Sdj aarb 1910, 185 f (Præsteindbertn) K og s 1953, s 25. Vider og vedt. III, 45—56, Hejselbj P, s 85 f, E. Quistgaard: En afstaaelse og enkepensionskontrakt fra 1705, Sdj aarb 1937, 273 f. Stiftsprovst, dr P. R. Volf: Erindr, s 13.

Lø herred

MØGELTØNDER

Møgeltønder sogn, 3476 ha, er meget fladt, marsk mod syd gest mod nord, største højde ved M 14 m, gesten er svagt bølget, Vidaaen med sine delta-arme, store dele af marsken blev indtil 1920 drevet med græsning, nu under kultur. Lerjord omkr M, mod nord mere sandet. Tøndermarsken blev afvandet 1927–30, hvorved 2330 ha fik større ydeevne. Ved Bønderby har der været et stort mergelleje, hvor der endnu i 1940erne gravedes meget mergel, nu omdannet til parkanlæg. Gl værfts- og digebebyggelse i M kog endnu i funktion. Mange ny ejendomme paa marskfladen. – Byerne Møgeltønder, bymæssig bebyggelse, 680 indb, m centralskole, opf 1904, udvidet 1937 og 1963, bibl (oprettet 1836, reorganiseret 1921) fh Møgeltønderhus fra 1907, udvidet 1959, kroer, butikker osv. Bønderby med lystanlæg i tidl mergelleje, Toghale, Gallehus. Bebyggelser: Stokkebro, Nørtoft, Kannikhus, Ved Aaen osv. Sognet og M by præges af Schackenborg slot og gods.

Møgeltønder, en af Sønderjyllands smukkeste og mest særprægede byer, ligger paa skraaningen af geest'en, er en ejendommelig samlet bebyggelse, med sin enestaaende, lige og brede Slotsgade, hvis købstadagtige bebyggelse begyndte i 17 aarh, og som næsten udelukkende bestaar af gamle, smukke bygninger, ret ensartede, præget af frisisk byggestil, eenetages, røde murstenshuse med tegl- eller straatag, hist og her med smukke karnapper eller kviste (f eks Posselts gaard). Gaden faar sit særpræg ved de velplejede lindetræer, som mod øst støder ud til Schackenborg alle og park, Schackenborg præger. I gaden er den i 1790 anlagte fabrik for vævede kniplinger. Kniplingsindustrien staar højt. En lang række huse paa Slotsgadens nordside brændte 1861.

I 13. aarh hed Møgeltønder: Tunder og omfattede det 5 km østligere liggende Tønder. 1291 møder man første gavn navnet Mykæl-Tunder, i modsætning til Lille Tønder, der blev købstaden Tønder. I oldtiden laa Møgeltønder ved en smal, dybt indskaaret hærvej ved folkegrænsen mellem jyder og friser. Den var et af hovedstederne i denne del af riget, og 1258 nævnes en biskoppelig gaard under Ribe stift, det senere Møgeltønderhus, 1288 lovede Erik Menved at undsætte borgen, hvis den skulde blive belejret af hertug Valdemar. Efter ref forlenedes det til Ditlev Ahlefeldt, 1599 kom det under kronen. 1643—45 og 1658—59 led slottet meget under krigene. 1661 blev rigsfeltherre, præsident i krigskollegiet **Hans Schack** forlenet med Riberhus og Møgeltønder paa livstid som vederlag for »troskab og villig tjeneste«. Kort efter købte **Hans Schack** Møgeltønderhus af kongen. Schack blev adlet 1671, blev greve, og for at oprette et grevskab udvidede han godset. Et halvt aar efter Hans Schacks død 1676, ophøjedes det til grevskab, fik navnet **Schackenborg,** og godset har siden da uafbrudt været i slægten Schacks eje, nu ejet af greve **Hans Schack.** Det omfattede omkr 1690 2200 td hartkorn over hele Vestslesvig, Før og Amrum. Senere er meget solgt fra eller afløst. Godset omfattede 1930 1257 ha. Af det gamle Møgeltønderhus er kun faa rester tilbage i kælderens søndre fløj. Hans Schack opførte Schackenborg slot, et smukt symmetrisk barok-anlæg i 3 fløje, to etager, hovedfløjen med monumental portal. Smukt porthus. Slottet senere restaureret smukt, har faaet glasserede, blaa tagsten omkr 1770. 7 ha park.

Rode domæne købtes 1904 af den prøjsiske stat. Efter 1933 atter dansk (127 ha.) Flere større gaarde, bl a den smukke Vester Anflod, desværre ombygget efter brand.

Oldtidsminder. Omkring M har ligget 10 gravhøje, nu sløjfede. Sognets betydeligste oldtidsfund er **de 2 guldhorn.** Kristine Svendsdatter fandt det ene 20. juli 1639, Erik Lassen fandt det andet 21. april 1734. Begge nær Gallehus, smukke nordiske arbejder, antag drikkehorn eller offerhorn, hvis indskrift ikke kunne endeligt tydes. Pastor V. Briem, Gunslev skrev meget herom. De blev fundet tæt under jordoverfladen med 20 m mellemrum. 1802 blev de stjaalet fra kunstkammeret i Kbhvn og omsmeltet. Øhlenschlæger skrev sit berømte digt derom. Lensgreve O. Schack rejste 1907 2 mindesten paa findestederne. Fundet af guldhornene viste, at M har været et af rigets betydelige steder. Holger Danskes høj nær den tidl banegaard, en dysse. — M birk lagdes 1844 (mod bef protest) under Lø herred.

Tæt ved Lægan har der i gl tid været en havn eller anlægsplads, og et stort værft, kaldet Spydholm. Gallehus plantage anlagt 1808 (af grev Schack).

Der har været betydelige mergellejer. — 1915—16 anlagde tyskerne ved hjælp af russiske krigsfanger fra lejre her i sognet 5 km ny veje.

Lidt skov. Gallehus skov, 109 ha, St Tønde skov, m m.

Møgeltønder hørte under Ribe bispestol, slottet og lenet led meget i krigen 1643–45 og 1658–59, bl a forsvandt Lindskov helt. Flere gange har sognet været plaget af oversvømmelser, sidst 1825. Flere gaarde er meget smukke: Raade (Røj) som ejedes af folketingsmand Peter Petersen (Røj) 1926–51, nu under Schackenborg, var brændt 1913, Slotsfelts hovedbygning med den maleriske trefløjede ladegaard, Vesterfelts anselige firefløjede bygninger fra 1849, Kærgaardshof fra 1777, fredet kl B i slægten Brodersens eje 1663–1924, paa et højt værft, med vid udsigt, firefløjet anlæg af mørkbrændte, rødviolette sten, med fint profilerede gesimser, bygningerne paa Supskog, fredet kl B var indtil en haardhændet ombygning 1958 et af de bedste eksempler paa en gl smuk marskgaard, ogsaa bygningerne paa Nr Sødam er fredet, Lindskov mølle, hvis vandmølle var i drift til 1941 smuk og vidner om frisisk-hollandsk paavirkning. – Et kaadnerhus i Gallehus er fredet, lille nydeligt, her mindesten om det først fundne guldhorn.

Mindetavle paa J. Jessens fødested i den gl Toghale skole:

Han vogted folkets odelsret
i rigsdag, blad og fængsel,
Hans blanke skjold var uden plet,
Dansk som hans liv og længsel.

Buste af *J. Jessen* paa M torv (»Stjernen«). Genforeningssten i Sønderby.

Under den tyske administration var sognet delt i 5 kommuner: M, Sønderby, Sydfelt, Bønderby, Stokkebro (med Toghale) og Gallehus.

Afstemninger: 1871: 212 dsk, 12 ty, 1920: 712 dsk (132 tilrejs), 113 ty (57 tilrejse), 1964: 624 dsk, 32 ty.

Af den ældre præstehistorie

Møgeltønderhus var kirkeejer og havde patronatsret. Grev Schack overtog disse rettigheder, og det har været til gavn for kirken, som stadigt hører under Schackenborg.

Biskop *Tuve* i Ribe skænkede 1214 Møgeltønder og Ballum kirker til 3 kanniker til deres underhold, og han gav dem jord ved M, kaldet Lundevraa. Bispekrøniken kalder det en gaard, maaske identisk med det nuværende Kannikhus, hvis beliggenhed i Bønderby passer med beskrivelsen. Det maa vel regnes for den første præstegaard i M. – I slutningen af den katolske tid har der antag været en kapellan, hvorom navne som kapellanhaven, kapellantoften og kapellanengen vidner (K o S, 66).

Omkr 1533 skal den sidste katolske præst, hr Peder, være blevet slaaet ihjel. P gr a hans forsømmelse blev kalk og disk stjaalet. Han erstattede det ikke, derfor blev han dræbt og hans gods solgt, for at man derved kunne skaffe ny kalk og disk. Var han mon en af de katolske præster der ville fjerne sin kirkes kostbarheder, for at de ikke skulle falde i luthersk besiddelse? (CP 352).

Den første luth sp var *Laurits Boesen* (ca 1534–86), som var født i Aventoft, og blev sp i Ubjerg 1530. – *Laurits Thomsen* (1585–1614) er den mørke plet i Ms præstehistorie. Han havde studeret i Rostock, blev provst, men kongen skrev 1614 til *Albert Skeel,* at hr provst *Laurits* og hans hustru i deres hus dagligt skulle have ført et meget uskikkeligt og utilbørligt levned med horeri og drukkenskab, og det formentes, at han havde begaaet blodskam med sin egen datter. Baade provsten og provstinden og datteren blev dømt og henrettet. I Sdj aarb 1910, 204 f og hos Wiberg II, 416 kan man læse udførligt om denne tragedie. Det fortælles, at han som 4-aarig var faldet i en dyb brønd i sine forældres gaard i Daler Østerby, blev forunderligt reddet efter at have ligget i brønden i 2 døgn, hvilket man tog som varsel om stor lykke eller stor ulykke for ham. Han siges at have været en vel studeret mand, retsindig og nidkær som præst og i sit levned eksemplarisk. Men hans kone var til skrækkelig forargelse ved drik og hor med avlskarlen, og da han straffede hende derfor, ville hun hævne sig grueligt. Efter forgæves forsøg fik hun en aften, da manden kom hjem fra gilde og mod sædvane havde drukket for meget, ham til at gaa i seng med sin datter, som blev frugtsommelig og flygtede til Norge. Men i et opsnappet brev fik folk det at vide, og præsten skal iflg Wiberg være henrettet ved Gallehus, hans kone og datter i Møgeltønder paa retterstedet mellem skolen og Posselts hus, 23. marts 1614. C. P. skriver (s 91), at beretningerne om deres brøde og skæbne ofte lyder selvmodsigende, og man kommer til at tænke paa præsten i Vejlby, der ogsaa maatte lade sit liv for en forbrydelse, han ikke havde begaaet.

I kirken er et lille maleri af bonden *Peter Henricson,* † 1592, 127 aar gl. Han maa have været stærk, idet han købte sig en ny le, da han var 100 aar gl. Han synes ogsaa at have været stærk i troen. Der fortælles, at havet brød ind og truede egnen. Folk samledes i angst paa »Stjernen« (Torvet) og spurgte: »Hvad skal vi gøre?: Vi skal bede til Gud, den almægtige, og du, Peter, skal bede for!« Peter sagde: »Saa skal I knæle!« Da han endte sin bøn med: »Fri os fra det onde,« skal vandet være hørt op med at stige. Pastor Martin Jørgensen, som fortæller dette i Hejsbj P, s 126, tilføjer: Noget er der jo nok om det med hans tro paa Gud, for en bonde blev ikke malet til kirken blot for sin høje alders skyld.

Provst, mag *Jørgen Pedersen Hegelund* (1614–53) var søn af biskop Peder Hegelund, Ribe, var mag i Wittenberg. Kirkens høje taarn styrtede ned under en storm 16. dec 1628 og »sønderslog al overdelen og skamlene«, det genrejstes 1630, men ca 20 alen lavere. Under Torstenson-fejden 1643–45 døjede sognet meget. Hegelunds datter Anna blev gift med eftm *Bagge Pedersen Rhode* (1654–59), »men han havde for tidligt omgang med sin Anna, og de maatte begge gøre offentlig deprecation i Ribe« (W, II, 417). Bagge Rhode havde studeret i Leyden og Strassburg (Sdj Aarb 1910, 205). Hans enke, Anna, giftede sig med eftm, provst *Lauge Hansen Stauning* (1659–1707) af Stauning. Sognet døjede meget under krig og pest omkr 1660. *Lauge Hansen* var som teol kandidat en kæk officer, anfører for studenterne under Kbhvns belejring i vinteren 1658–59. Feltherren var *Hans Schack,* som netop havde faaet Møgeltønderhus i forlening af kongen. Schack lagde mærke til *Lauge Hansen* og kaldede ham til sp i M. Han omtales som »begavet og munter«. (Sdj aarb 1910, 205, Marquard: Kbhvn borgere 1659). Foruden *Hans Schack* og *Lauge Hansen,* som var knyttet til M, kan nævnes en tredie mand, der blev berømt i hine dage omkr 1659–60, nemlig Kbhvns borgmester, *Hans Nansen,* hvis fader var født i M, hvor slægten endnu lever. Nordpolsfareren *Fridtjof Nansen* er af denne slægt. Maleri af Lauge H i kirken. Provst mag *Malte Jørgensen Junghans* (1707–08) kom hertil fra Ø Snede, han var meget dygtig i orientalske sprog, havde adskillige disput'er med biskop *Muus* i Ribe. Junghans gik sund og rask i seng 15. nov 1708, men fandtes død næste morgen. To af hans børn blev fordrukne og tiggere. *Johan Henningsen* (1709–30) var søn af borgmesteren i Tønder, havde studeret i Jena og Leipzig, men W omtaler ham som »simpel, ringe studeret og med slette gaver«. – *Godske Møller* (1730–41) kom hertil fra Vonsild-D havde været hovmester paa Schackenborg, en brav og lærd mand, han blev kun 41 aar gl. H. A. Brorson var hans nære ven. Maleri af G M i kirken. (Sdj aarb 1910, 207 f). – *Bendix Meyer* (1741–42) kom hertil fra Daler, blev kun 36 aar gl. Provst *Christopher Johansen Schultz* (1742–56) flyttede til Roskilde domk. Han var købmandssøn fra Roskilde, blev 1746 gift med Anna Reimarus, dt af fyrstelig confessionarius og generalsuperintendent i Kiel Georg R. Biskop Brorson skriver ved vis 1756 blot, at S prædikede om troens retfærdighed (Gal 3,11) af ungd svarede nogle vel, nogle kun maadeligt. Intet blev klaget (Vis 110).

Herrnhuternes rejsebroder *Zeidler* fandt 1746 16 vakte, ledet af en hr *Hansen* (Ribe Bispesæde 142).

Provst *Vilh. Zoëga* (1756–90) af Vilstrup, kom hertil fra Daler. Han var først gift med en datter af overinspektør Clausen, Schackenborg og Trøjborg, der var pietist (se Visby), derefter med enken efter pastor Hans Lange,

Halk. Brorson omtaler hans »opbyggelige prædiken«, og i et brev 1760 om straf over løsagtige personer skriver Brorson om alvorlig kirke-disciplin og lydighed mod Guds ord (Vis 323). Zoëgas søn var den kendte arkæolog og numismatiker Georg Zoëga († 1809).

Det danske sprog- og litteraturselskab har udgivet Georg Zoëgas breve, hvoraf de fleste i 1 bd er til hans fader. Georg var den ældste af en søskendeflok, og brevene giver et smukt indtryk af forholdene og forholdet mellem den retskafne fader og hans højt begavede søn og dennes bugtede udviklingshistorie. (Dir, dr Per Krarup i Berl aft, 13. marts 68).

Provst Zoëga var en god dansk mand, men i hjemmet blev der talt tysk (DBL XXVI, 487, Sdj aarb 1910, 209 f). Han efterfulgtes af sin søn, *Hans Vilhelm Zoëga* (1790–97). – Provst *Peter Cramer* (1797–1822) af Slesvigs domkirke, kom hertil fra Ballum, fik rang med amtsprovster 1813, »besad en lys forstand og en levende indbildningskraft, hans hyppige omgang med mennesker berigede ham med en sjælden menneskekundskab. Han var en heldig fredsstifter, en virksom forretningsmand, som med mandig udholdenhed forfulgte sit foresatte maal« (Thaarups nekrol, 111). Provst *Hans Kruse Winding* (1822–32) af Storring S-G kom hertil fra Aale-T, flyttede til Gundslev, se der.

1789 havde beboerne ved Aaen, gammel Dige og Lust faaet lov til at lade børnene hjemmedøbe uden offentlig kirkelig stadfæstelse, altsaa fremstilling, i den besværlige aarstid. Winding spørger i 1829, om det stadig staar ved magt og faar det svar fra biskoppen, at det skal staa ved magt indtil videre. Winding skildres som en flittig, begavet mand og dygtig prædikant, statelig i skikkelse med snehvidt haar. Som leder af skole- og fattigvæsenet har han virket velsignelsesrigt.

Peter Severin Fønss (1832–45) af Feldballe-N flyttede til Grundfør-S, se der (omtales som »en ydmyg og god tjener for Herren« (se her VII, 246).

Pastor *H. C. Sonne* (1845–64) er en af de betydeligste præster, der har været i Møgeltønder. Han er nærmere omtalt under Fuglede (II, 155 f), og Thisted (V, 631), derfor omtales her væs kun hans virksomhed i Sdj. Han var købmandssøn fra Neksø, den ældste af 9 søskende, voksede op i et købmandshjem (hvad der fik betydning for ham senere, da han 1866 stiftede Danmarks første brugsforening). Hjemmet var præget af faderens strenghed og retfærdighedssans, og dette prægede sønnens senere livsførelse. Egentlig ville han til søen, men han gik embedsvejen. Først var han efter embedseksamen 1841 huslærer paa Lerchenborg, hvor grev *Chr. Lerche* anbefalede ham til grev *Schack,* der havde kaldsretten, og kun 28 aar gl blev Sonne sp i Møgeltønder. C. P skriver (s 153): »Uforglemt til alle tider skal navnet *H. C. Sonne* være i Sønderjylland, om ikke for andet, saa fordi han i hine dage var *J. M. Dahls* (se Tønder) trofaste ven og kækt og rankt stillede sig ved hans side. Sonne blev ikke som *J. M. Dahl* smittet af det voldsomme hos *Søren Kierkegaard,* men den myndighed, der laa bag ved Kierkegaards forfatterskab, fandt forstaaelse hos Sonne. Legemligt var Sonne lille, men hans personlighed var stor, helstøbt og klar. Sonne havde lyst til at være blandt de smaa og ringe i samfundet og antage sig deres sag. Efter engelsk mønster lærte han, hvad fællesskab betyder. Derfor fik han stiftet den første brugsforening. »Arbejderforeningen« er for mig en stor sag« sagde han, arbejderforeningerne blev for ham en udvej for de daarligst stillede arbejdere. – 1848 harmedes han over den oprørske by Tønder (se der s 1105 (253)), og da 50 vilde, røvermæssigt udseende friskarefolk blev indkvarteret i Møgeltønder pgd, sagde han aabent, at han ansaa dem for fjender og ønskede dem langt bort. De var bydende og fordringsfulde, men ved bestemt optræden kom han tilrette med dem. De blev indkvarteret i laden, fik i stuerne tarvelig kost. Sonne selv bar spande med vand ind til dem. Værre var det, at de hejste oprørsfanen i et af præstegaardens lindetræer, og da han forgæves bad deres chef om at fjerne det, savede han det besmittede træ ned (efter at friskaren var marsjeret bort). Hans søster, som styrede huset, viste sig som en modig og behjertet kvinde. Om sin præstegerning i M fortæller Sonne i Dsk kirketid 1860: »Da Roskilde konvents salmebog blev taget i brug, begyndte jeg til de bibellæsninger, jeg i de senere aar havde plejet at holde, at knytte sangøvelser, saaledes, at jeg, efter en times bibellæsning sang en halv time med tilhørerne, og den glæde og interesse, hvormed denne vejledning blev modtaget af ældre og unge, den lethed og hurtighed, hvormed de efterhaanden lærer selv vanskelige melodier, og den frugt og velsignelse, som er kommet deraf for vort kirkelige liv, har overgaaet min dristigste forventning. Jeg tror, at det skal være vanskeligt i nogen landsbykirke at høre smukkere, kraftigere og opbyggeligere salmesang end den nu lyder i M kirke. En kristelig lægmand af bondestanden har nylig i en forsamling af præster givet det raad: »Vis os blot, at I holder af os, saa kan I faa os til at tro de urimeligste ting«. Jeg har et raad, som jeg vil give enhver præst! Hold bibellæsninger for dine sognefolk, saa kan du faa det med dem, som du vil... Hvilken mageløs forandring her er sket med kirkesangen, hvorledes salmesangen nu lyder hjemme i mange huse, hvor mange mennesker her nu hører Guds ord i og uden for kirken, hvorledes beboerne alle med hverandre med glæde giver frivillige bidrag til at oplyse den store kirke, hvorledes hele mgh har begyndt ved gudstjeneste kraftigt og fuldttonende at svare Amen... det er en frugt af bibellæsningen.«

De ny menighedsraad, som han havde haabet skulle være »det vindsel, hvorpaa menigheden skulle vindes og samles« blev ham en skuffelse da han havde tænkt sig, at møderne skulle holdes for aabne døre, saa andre droges med. Derved ville traaden befæstnes: Lad os holde sammen, hjerteligt slutte os til hverandre, at det maa blive sandhed, at vi her i Møgeltønder sogn er en kreds, der mener det alvorligt, og at her virkeligt er en levende Herrens menighed.« Saa ordnede Sonne et menighedsraad, ikke efter lov, men efter frihed, og »jeg vil ikke opregne hvad vi de faa

aar har faaet forbedret i vore kirkelige forhold, men saa meget er vist, at alt, hvad der i sin tid meddeltes i Evg Ugeskrift som bedrifter af menighedsraad i Viborg stift, forslaar intet mod, hvad vi her alene har udrettet. Der er en stille gerning, der uden nogen aftale knytter sig dertil og uden for vore møder bringer velsignelse, vel ikke just ved, at de enkelte medlemmer gaar omkring og øver sjælesorg, men vore sammenkomsster med bibellæsning, salmesang og samtale har givet anledning til, at folk, der før kun kendte hinanden fra den verdslige side, har lært hinandens hjerter at kende, har sluttet sig sammen, kommer til hverandre om aftenen efter endt dagværk, taler og synger sammen, og jeg tvivler ikke om, at dette sagte aandspust, der lufter fra hus til hus, fra nabo til nabo, og vækker opmærksomheden og samvittighederne, vil gøre sig mere og mere gældende.« *Sonne* talte ved forsamlingerne rundt om i byerne, om hvad han havde paa hjerte, og de svarede ja, mens det egentlige menighedsraad gennemførte beslutningerne. »Et folkestyre af den art synes vi godt om«, tilføjer C. P (157). En senere sp her skrev, at »Sonne røgtede sit embede med stor dygtighed, han var lille af statur, men stærk af energi, hans prædikener havde en noget pietistisk karakter; med vældig alvor brugte han svøben over mgh og dens brøst, saa der til sidst rejste sig adskillige fjender imod ham. Berømt er en ligtale over en mand, der i drukkenskab blev ramt af et slagtilfælde. Talen blev trykt. Hans voksende børneflok har rost deres fader meget. Og sikkert har to saa betydelige kirkemænd som biskop *Daugaard* og *Sonne* haft aabent øje for hinanden. Biskoppens søn besøgte engang *Sonne* her og skrev, at *Sonne* noget nær forekommer mig at være den elskværdigste mand, jeg nogensinde har truffet« og gribende er Sonnes brev til Daugaard, da Sonne mistede en lille pige paa 10 aar (Daugaards breve): Det er jo under saadanne tilskikkelser, at det skal prøves, om det vi præster ellers prædiker om, er blevet sandhed i os ... Foruden enkelte prædikener 1848 og 1860 og en bog om Kirkeaarets perikoper 1863, afhandlinger i »Annaler for nord oldk« 1855, (om Guldhornene), og i »Budstikken« 1855, udgav han her en bog af usædvanligt vægtigt indhold: *Richard Baxters Pastoralteologi,* oversat fra Engelsk med udførlig skildring af Baxter. Han kaldte den paa dansk: »Opfordring til præsterne.« ... Baade *Sonne* og hans senere efterfølger *H. S. Prahl* havde bornholmerblod i sig. Begge sad inde med rige evner og brugte dem. Begge havde sans for en levende gudsdyrkelse og berigede deres menigheder med ny sang. Men *Sonne* saa mere frugt af sit arbejde, han forstod at »pløje i den tørre hjerteager« (C. P 205). 1864 søgte Sonne bort, og udnævntes til sp Thisted-T.

Red *Jens Jessen* fødtes 1853 i Toghale skole. *H. C. Sonne* døbte ham, og under opvæksten fik Jens Jessen det første indtryk af en dansk præst.

Tiden 1864–1920

Pastor *N. A. Jensen* indleder en beretning hertil med at skrive, at siden Sonnes tid har kirkelivet svinget stærkt, men mest ned og ned, indtil man omkr verdenskrigens udbrud 1914 kunne tale om »det helt udtørrede Møgeltønder sogn«. Det nationale kom til at spille en afgørende rolle, og det er farligt, fordi det nationale har en braad udefter, mens det folkelige søger og suger indefter. Jo stærkere oppositionen blev mod alt tysk (og mod tyske præster!), des mindre folkeligt og kristeligt blev det, og jeg plejede at bruge det billede: Man havde en knytnæve mod syd, men ingen aaben haand mod nord (altsaa her sydpaa i Vestslesvig). Det forhindrede dog heldigvis ikke, at adskillige enkeltpersoner overvintrede og blev stærke i ensomheden. Mængden skal ikke dømmes, den skulle beklages og hjælpes. Men indtil omkr 1900 var der god kkg takket være den nedarvede ærbødighed for kirken.

Den første sp i tysk tid var provst *Johan L. S. Bohr,* (1865–76). Han var født i Nakskov, senere blev hans fader rektor i Rønne. J. L. S. Bohr blev adjunkt i Horsens 1841. 1852 blev han valgt til medlem af folketinget for Skanderborg-kredsen og genvalgt i 1853, 1854 blev han sognepræst i Ballum, 1959 provst for Lø-Møgeltønder herred. Bohr var ugift. Han var en dygtig embedsmand, dog en middelmaadig prædikant og en maadelig sjælesørger. Det kirkelige menighedsliv gik næsten helt i staa. Gudstjenesten var ofte kun besøgt af 4–6 mennesker. Menighedens tillid kunne han ikke erhverve sig, da han i sin sædelige vandel ikke var uangribelig. Ved en missionsfest paa Carolinehøj i Slotsparken 30. august 1876 døde han. Festen var ved at være forbi, og provst Bohr beredte sig til at slutte mødet med bøn, da han pludselig sank død om paa bænken, ramt af et hjerteslag. Provst Bohr var farbroder til Niels Bohr.

Provst dr theol *Hans Schleicher Prahl* (1876–90) af Ø Løgum, kom hertil fra Mjolden, flyttede til Egen, blev senere sp i Gl Haderslev (se der). Han var en betydelig personlighed, hørte til den kreds af vækkende præster, som sluttede sig til »Kirkeligt søndagsblad« (E. Wacker, N. C. Nielsen og H. Lawaetz o fl).

Han var ivrig for salmesangen, havde sans for levende gudsdyrkelse, men han saa ikke de frugter, som Sonne fik at se. *Prahls* betydning ligger i hans medarbejde ved *salmebogen* og dens melodier, samt i hans virksomhed ved pastoralseminariet i Haderslev. Næppe nogen anden præst i Sdj ville bedre have magtet denne opgave at undervise de unge præster, besjæle dem med kærlighed til det folk, de skulle tjene, med nøje kendskab til sønderjydernes ejendommelighed, historie og nationale følelser, sæder og skikke og religiøse indstilling, end Prahl (C. P 205). Han var 1875 med til at oprette »Ev Lt Mf« for at øve en sædemandsgerning i Sdj, øve et fremstød i sluttet trop. Religion skulle ikke længere være en privatsag! Han havde noget af ungdommens lyse syn, var noget af en digter og sanger, »selv den sværlemmede og tungtbevæbnede Prahl kom nogenlunde tilrette med de letflydende danske sætninger. Selv han satte sig hen og skrev vers. Nogen mester i sine fædres sprog blev han dog aldrig« C. P, 206). Han blev den første lic theol ved Kiels universitet,

derefter dr theol h c. Om hans deltagelse i ordskiftet mellem daværende prof dr *Vald. Ammundsen* og *Johs. Tiedje* 1909, se Gl Haderslev. Med al respekt for enhver national overbevisning, der var ærlig hævdede han sin ret til aktiv deltagelse i tysk-nationale bestræbelser...

Prahl var et betydeligt medlem af den sdj salmebogskomite, sm m grev Schack, Schackenborg (se s 862 (10)).

Pastor *Alfr. M. Christiansen* (1890–96) var født i Skelde i Broager sogn, hvor hans fader var kreaturhandler. Han blev sp i Skast 1885 og kom til Møgeltønder 1890, kaldet af regeringen. Menigheden havde denne gang givet afkald paa valgretten. Og dog hedder det, at der var udarbejdet en liste over alle, der var stemmeberettigede til præstevalg, og der holdtes først valg om at vælge pastor Christiansen fra Skast uden valg. Der blev afgivet 82 ja- og 1 nej-stemme af i alt 184 vælgere. 1 nej var kniplingshandler *Detlef Hansen.* Pastor *Christiansen* var en begavet og veltalende prædikant, meget afholdt som en mand, der var udgaaet af den danske befolknings midte og p gr a sit venlige væsen. Han var sekretær for asylforeningen.

Som præst og sjælesørger havde han kunnet virke med større velsignelse, hvis han ikke var blevet grebet af en snigende sygdom. Fra 1894 var han ikke rask. Gudstjenesterne maatte ofte udsættes. En bedring var kun midlertidig. I foraaret 1896 blev han meget syg, og hans huslæge sendte ham, den næsten dødssyge mand til Schweiz paa et ophold for at genvinde sin sundhed. 1. paaskedag holdt han siddende sin sidste prædiken for en til trængsel fyldt kirke og rakte til afsked enhver sin haand. Opholdet i Schweiz bragte ikke nogen egentlig bedring. Den 12. juni vendte han hjem, men døde allerede den 22. samme maaned og efterlod sin familie i stor nød. Hans enke, der flyttede til Aabenraa, døde 1902 af svindsot og blev begravet her ved siden af sin mand.

Pastor *Friedrich E. H. Bolten* (1896–1919) var født paa øen Pelworm, hvor hans fader var præst. Hans slægt havde været præster i 6 generationer. I hans tid som præst i Møgeltønder skete der flere for menigheden betydningsfulde tildragelser. Koret i kirken blev restaureret i 1897–98. En ny præstegaard blev bygget i 1903. En ny 4 klasset centralskole blev 1904 opført i Møgeltønder til afløsning af Toghale skole og Møgeltønder gamle skole. Indførelsen af præstelønningsloven af 1909, hvorved præstegaarden overgik til kirkemenighedens ejendom. Afløsning af kirke- og præstetiende 1911. Verdenskrigen 1914–1918.

Bolten var virksom ved oprettelsen af Møgeltønder spare- og laanekasse. To gange betjente han ogsaa Daler sogn, i 1906 og fra 1911–1914. Under en sygdom i 1914 blev pastor *G. Rühmann,* Daler, vikar hos Bolten, derfra kom Rühmann til Daler. Fra 1915–1919 betjente Bolten Ubjerg med forpligtelse til at prædike hver anden søndag. Bolten søgte mod syd efter krigen p gr a de territoriale forandringer, siger han selv. Han søgte embedet i Bünsdorf ved Rensborg, hvor hans bedstefader havde været præst i 47 aar, og fik det 1919. Han holdt afskedsprædiken i september 1919. Derom skriver han selv: Kirken var fuldt besat, det var en mindeværdig og uforglemmelig fest.

Palmesøndag den 31. marts 1912 blev der kl 12 efter afslutningen af den danske gudstjeneste med konfirmation afholdt konfirmation paa det tyske sprog, ved hvilken Elisabeth Bolten og Marie Midtgaard blev konfirmeret. Det var den første tyske konfirmation, der har fundet sted i Møgeltønder kirke, og maaske første gang det tyske sprog i det hele taget har været anvendt der. Senere samme aar var der ogsaa altergang paa tysk.

»Schleswigsche Zeitung« meddelte dette som en verdenshistorisk begivenhed. Flensborg Avis tog til genmæle. Gaardejer *Thomas Thomsen,* Toghalle, en af sognets betydelige danske, bebrejdede Bolten, at han, der var præst i et rent dansk sogn, lod sine børn konfirmere paa tysk. Dette udviklede sig til en skriftlig fejde.

Gennem mange aar var der store ydremissionsmøder i Møgeltønder. Nordslesvigske Mission havde deres egen missionsmark i Tirupati i Indien, som de selv underholdt. 13. sept 1897 var der ogsaa et saadant møde her, hvor pastor *Claussen* fra Dybbøl talte i kirken. Dette møde gav anledning til en artikel i Flensborg Avis af *Thomas Thomsen,* Toghale, og den viser os egentlig meget tydeligt forholdet mellem den danske befolkning og de tyske præster. Th. Th skriver først om, hvordan pastor *Claussen* paa en sjælden rørende og gribende maade afgav missionsberetningen for den nordslesvigske mission lige fra begyndelsen. Hvorledes han følte kaldet til at øve mission, hvorledes de ønskede, at vort kære trofaste Nordslesvig, som de omfattede med saa stor kærlighed, maatte tage del i dette fredens arbejde. Hvor trofast den nordslesvigske befolkning havde støttet deres egen missionsstation, og hvorledes vi nu af vort eget kære folk havde faaet tre, der blev uddannet til missionærer.

»Under udgangen af kirken«, skriver Th. Th, »tænkte jeg paa præsternes stilling til os, den trofaste nordslesvigske befolkning, som vi omfattede med saa stor kærlighed. Med dette »Vi« mente han sikkert præsterne. Er det da muligt, har de da virkelig saa stor en kærlighed til os? Deres holdning i sprogsagen og mange andre ting vidnede derimod. Men havde Claussen ret, fortjente de ogsaa vor tillid. Under saadanne betragtninger naaede jeg udgangen. Nogle præster var allerede kommet udenfor og stod nu og samtalede paa tysk. Det var som et dolkestød i mit hjerte, en haan mod pastor Claussens ord, i folks paahør at tilsidesætte og ringeagte befolkningens sprog. Dermed fik de ikke folk til at tro, at de havde saa stor kærlighed til dem. Det gik op for mig, at de tyske præster ikke har og ikke vil have forstaaelse for vort aandsliv, ikke kunne være de rette sjæletrøstere for os. Kontrasten mellem pastor Claussens smukke ord i kirken og det, som mødte mig udenfor, fik noget i mig til at briste, og det, som brast, var den sidste rest af sympati for de tyske præster. Den nordslesvigske mission i Tirupati er sikkert meget velsignelsesrig, og den kan vi godt støtte, uden at have sympati for de tyske præster. Men lad os ikke glemme, at det først og

fremmest kommer an paa, at Guds ords forkyndelse herhjemme sker paa den maade, at det kan gribe vore hjerter, at vor kristendom ikke bliver skinkristendom, og at vor tro ikke bliver en død, men en levende tro.«

Tiden efter 1920

Møgeltønder stemte sig med stort flertal hjem til Danmark. Sognekaldet stod ledigt, og mgh havde selv søgt forbindelse med *Jens Andersen* (sp Lille Lyngby-Ø), der var født i Brede ved Tønder. Han blev konstitueret, men døde aaret efter. Ved præstevalget 7. nov 1921 fik frimghpræst *N. A. Jensen,* Bovlund 176 st, pastor *E. V. Gøtzsche,* Stiftsbjergby-M 32 st og pastor *H. P. Hansen-Gjevnøe,* Grevinge 26 st.

Atter fik Møgeltønder en betydelig og særpræget præst: *N. A. Jensen* (1921–37). Under henvisning til Jernved og Bovlund frimgh skal anføres, hvad han selv har skrevet hertil og i Ribe St Aarb 1939: Jeg blev først indsat 2. paaskedag 1922, da den hjertesvaghed, som tvang mig bort fra Jernved, kom igen, og jeg maatte paa Bispebjerg hospital. Præsterne *Benedict Nordentoft* (se Kolding) og provst emer *Th. Sørensen* (se Skanderborg) virkede som vikarer. Møgeltønders aandelige ansigt var Bovlunds saa modsat som vel tænkeligt. M var et enklavesogn, udpræget dansk, det havde følt 1864 saa dobbelt haardt, og skuffelsen var særlig tung, da enklavernes forbliven ved Danmark blev udelukket. Skuffelsens følge var blevet et liv i stærk opposition til alt tysk, aftagende kirkegang, hvilken yderligere svækkedes ved indflydelse fra en (af den tyske landskirke udmeldt) købmand, der til gengæld blev midtpunkt i det danske arbejde, samlet om det i 1907 byggede danske fh. Men mens de sdj fh ellers brugtes ogsaa til kristelige møder, skete dette ikke her i M. Som aarene gik blev forbindelsen nordpaa stedse svagere, sognet laa indeklemt mellem Tønder og Højer, langt mod syd i Sdj. Kun faa danske unge havde været paa højskole, danskheden stivnede. Sognet var nok kendt for sin danskhed og samlingssted for danske møder, men befolkningen var mere præget af Nej til alt tysk end af at være bekendende dansk. Det var et grænsesogn. Og her var det farlige: At leve paa den tanke, at *vi* har ret, men vore modstandere har uret. Det gav stenet jord for ordets sæd. Over for Gud har vi altid uret! For saa vidt var de mere blandede sogne lettere at komme til for danske præster, for her var de undertrykte danske saa taknemmelige for skiftet. Særligt danske IM præster fandt ganske god indgang, thi her var fortsættelsen i overgangen fra tysk til dansk forkyndelse mindst.

Møgeltønder blev mit varigste sted, 15 aar. Vi holdt mange møder i pgd, pigemøder, kvindemøder for ØM, mghmøder, alle med god tilslutning, især i de første aar. Ogsaa kkg var ret god, men sank de sidste 2–3 aar, saa jeg fandt det rettest at søge afsked før de 70. Helbredet var heller ikke saa godt. Det var især den mandlige ungdom, der var og blev kirkefremmed, saa jeg tænkte paa, om en ung præst ikke kunne samle flere af dem. De vanskelige økonomiske forhold i 30'erne gjorde ogsaa sit til at svække tilslutningen. – Tre kvinder maa jeg nævne med særlig tak (begnende nok var kun én af dem »indfødt«): *Eveline Liunch,* af norsk-jysk afstamning, gift med en mand fra M, hun levede en del af sin modne tid og sine sidste aar her. Et mærkeligt levnedsløb, en from kvinde af de sjældne. Jeg har skildret hende i Flensborg avis julenr 1927. – *Kathrine Toft* var indfødt. Et højskoleophold paa Sandbjerg og en livslang svækkelse, der gjorde hende halt, samt lange kurophold havde modnet hendes stærke, selvstændige natur, frigjort hende, saa hun nu, skønt noget robust i væsen, blev en kær ven og opmuntrende støtte til sin død. Jeg har tegnet et lille billede af hende i »Sønderjyske kvinder«. – Frk *Ester Arnum* blev min hustrus (jeg blev først gift 1928) og min trofaste og forstaaende ven, hun stammede fra Bovlund og havde tilhørt kredsen der. – Et velment forsøg paa at skaffe sognets husflidsforening en egen bygning ved at skænke sogneraadet 5000 kr, som var samlet mig af venner i Esbjerg, blev til liden glæde, idet sogneraadet vel byggede dette hus, men efter min bortrejse stillede sig mærkeligt køligt over for mig.«

Provst, dr theol *Jens Holdt* har i Sdj aarb 1964, 414 f givet et fyldigt billede af pastor *N. A. Jensen.* Det fortælles her, at han forgæves søgte at blive sp i Emmerlev (Geske Maries sogn), men han kom i stedet til Møgeltønder, enklavesognet med konservativt storbondepræg. Mellem de slesvigske krige var her en vigtig dansk bastion, og sognet bar stadigt dette selvbevidste nationale præg. Frimghpræst *J. L. Jørgensen,* Skærbæk, havde forgæves søgt at faa dannet en frimenighedskreds i M. *N. A. Jensen* havde før 1914 selv talt i afholdsforeningen og i Møgeltønderhus. Mødet var blevet opløst af gendarmen, og J fik forbud mod at komme tiere. Nu kom J hertil som sp, men traditionen i dette gammelkirkelige sogn laa ikke paa *N. A. Jensens* frimenighedsog højskolelinie. Trods hans gode udrustning lykkedes det ham heller ikke at fremkalde et nyt kirkeligt og folkeligt fællesskab ud fra kirke, pgd, og fh, hvad vel ogsaa ellers var en ret almindelig erfaring for nordfra-kommende grundtvigske præster den gang. Ganske vist øgedes tilslutningen noget, da J 1928 (overraskende) indgik ægteskab med sygeplejersken Karen Krogsgaard, og hun »præstens bedste kapellan« fik gn væve- og sykursus og sygeplejeforening kontakt med kvindekredse i sognet. Pastor Js afsked kom bag paa sognet. Grev *O. D. Schack* skrev som svar paa en afskedshilsen bagefter et taknemmeligt, nøgternt brev til J, med haab om, at »mange af de gode og smukke ord, De har talt, vil leve deres eget liv videre i M sogn, og virke for mindet om en mand, der altid med al sin hu har villet det, som han holdt for det rigtige og det bedste . . .« En stor stund fik J en julidag 1925, da embedsmænd fra hele Skandinavien gæstede amtmand, grev *Schack,* der førte sine gæster hen i kirken. Her fandt J i en beaandet tale lejlighed til at give et rigt historisk tilbageblik og et vidt nordisk udsyn, om grænselandet. Staaende sang man den gamle dagvise, nordens ældste salme, fra Absalons tid. I en saadan kirkestund viste sig Js aandelige styrke fra dens skønneste side.

Og saa skal det ikke glemmes, at ligesom Sønderjyllands store ordfører i den nationale kamp *Jens Jessen,* var fra dette sogn, var Sønderjyllands ordfører ved genforeningsfesten paa Dybbøl 1920, fra Møgeltønder grev *O. Schack.*

Pastor *Martin Jørgensen* (siden 1937) skriver 1963: Kkg 3 pct, en del ukirkelighed, kirkeblad, sdsk, DdU (300), FDF (50) 1 fh. Ret store sociale modsætninger. Ikke mange husmænd, men mange arbejdere. De forskellige kirkelige retninger har aldrig sat sindene i nogen særlig bevægelse, ligesom sektvæsen heller ikke har fundet grobund. Man har gn tiderne samlet sig i kirken om kirkens herre, om hvem vi ogsaa synger i dag: Al æren er og bliver hans!

Skoleforhold

Der blev i 1933 eller ret hurtigt efter oprettet en *tysk skole,* som havde til huse i en stue hos gaardejer L. Lück i Slotsgade. I 1938 flyttede skolen i eget hus, hvor den blev opretholdt omtrent til krigens slutning. De fleste børn var udensogns, særlig fra Daler-Østerby.

Centralskole har her været siden 1904. Men siden genforeningen har der næsten konstant været strid mellem lærerne indbyrdes, (1965 var der en sag, der omtaltes over hele landet mod førstelærer *Jørgen Clausen,* anlagt af lærer *Nis Jens Nielsen,* der beskyldte Clausen for at have skrevet smædebreve imod ham) og det er der endnu. Det kan ikke undgaas, at det influerer paa det kirkelige liv. Det kirkelige arbejde lider ogsaa endnu (indirekte) under købmand Filskovs arbejde her i sognet. Hans arbejde mod kirken bestod væsentlig i at gøre det hele til grin, og med den magt han faktisk havde i sognet var der ingen, der kunne sætte ham paa plads.

Dels lider det kirkelige liv ogsaa noget under, at kirken ikke er afløst endnu. Det er nok Møgeltønder kirke, men det er alligevel ikke »vor egen kirke«. Vi regner med, at kirken bliver afløst indenfor den allernærmeste tid. Inden kan vi heller ikke faa den restaureret, hvad den trænger kolossalt til.

Tysk gudstjeneste blev i 30'erne afholdt en enkelt gang, men uregelmæssigt og uden særlig tilslutning. Under besættelsen kunne der samles mange, men flest fra andre sogne, og man havde indtryk af, at det var for propagandaens skyld. I 1940 søgte de om at faa fast regulativ, men dels havde de ikke præster til betjeningen, dels var myndighederne klar over forholdet og »syltede« sagen. Paa ansøgningen var der nogle, som efter krigen sikkert nødigt ville have deres navne offentliggjort i forbindelse dermed. Efter kapitulationen i 1945 har der ikke været holdt tysk gudstjeneste i Møgeltønder kirke. Der har været en enkelt tysk vielse, barnedaab og begravelse. Men det bliver mere og mere sjældent.

Folketallet har været dalende. Der er næsten ingen, der har tjenestefolk mere. Børneflokken er heller ikke saa stor, men jeg vil tro, folketallet vil stige igen. Der bygges meget. Mange arbejder paa de store nye industrivirksomheder i Tønder. Afstanden spiller ingen rolle (5 km).

I de senere aar er antallet af husstande steget jævnt.

Det sociale skel er stadig stort. Der er mange arbejdere her. Af sogneraadets 7 medlemmer er de tre valgt af arbejderne, tre af de saakaldt borgerlige og en af haandværker- og handelsstanden, det samme i menighedsraadet. Det sociale skel sætter jo ogsaa sit præg paa livet i sognet. F eks forsamlingshuslivet, hvor arbejderne ikke føler sig hjemme og ikke kommer.

Kirkegang og altergang har ikke været dalende de sidste aar, men for kirkegangen er fremgangen minimal, for altergangen en smule bedre.

Menighedsraadet staar uden for de kirkelige partier og er valgt politisk. Eller som en sagde engang: Naar vi ikke maa vælge efter politik, kan vi jo vælge efter faginteresser. Ved de 6 sidste menighedsraadsvalg har der været afstemning de fire gange.

I 1938 blev der ikke valg, fordi man var bange for, at tyskerne skulle komme med en liste, det gjorde de i 1934 og manglede da kun én stemme i at faa et medlem ind. Men det var og blev den eneste gang, de prøvede det. (N.A.J)

Blandt førende personligheder nævnes:

Lensgreve *Hans Schack* (* 1852 paa Schackenborg, † 1905, søn af lensgreve Otto Didrik S, † 1856) besøgte gymnasiet i Dresden, senere univ i Gøttingen, blev 1876 reserveofficer. Som 23 aarig maatte han hellige sig administrationen af Schackenborg, hvor han gennemførte overgangen fra fæste til fri ejendom. Fra menighedslovens indførelse var han medl af Tønder nordre provstisynode og deputeret til fællessynoden. Her var han to gange talsmand for andragender om indførelse af to ugentlige dansk sprogtimer i de sdj almueskoler og udvidelse af den danske religionsundervisning. En særlig indsats ydede greven som medlem af kommissionen til udarbejdelse af en ny *salmebog* for de dansktalende menigheder i Sdj. Stedets sp, provst *Prahl,* var ogsaa medlem, ingen mislyd hindrede kommissionens arbejde. 1890 blev »Ev Lt-salmebog for de dansktalende menigheder i Slesvig« overgivet til menighederne. Greven havde som sin del af arbejdet valgt julefestsalmerne, men hans medvirken strakte sig ogsaa til den sproglige og digteriske form. Ham skyldtes det, at salmebogen kom til at indeholde en rig skat af højtidssalmer, af bøns-, tros- og bekendelsessalmer (K o S 66). Greven var ogsaa en anset ægyptolog. Den travlt optagne mands yndlingsbeskæftigelse i fritiden var først selvstudium, senere videnskabeligt arbejde med Ægyptens oldtid. Han var medarbejder ved Ad. Ermans ægyptiske ordbog, bearbejdede ægyptiske tekster, havde planer om systematiske grammatiske studier over det ældste ægyptiske sprog. Han forfattede adskillige afhandlinger i internationale ægyptologiske tidsskrifter. En alvorlig sygdom lænkede ham i flere aar til sengen og medførte til sidst døden 1905.

Lensgreve *Otto Didrik Schack* (* 1882 paa Schackenborg, † 1949) blev student fra Lybeck, overtog godset 1905. Medens hans fader ikke deltog i den politiske side af den nationale kamp, gik Otto S ind i vælgerforeningens tilsynsraad,, blev sekretær og kasserer 1913 for Landeværnet, der ville sikre jord for danske, og her udførte han et betydningsfuldt dansk arbejde. Ved krigens udbrud 1914 blev han arresteret og interneret i Flensborg. Ved en husundersøgelse paa Schackenborg beslaglagdes en del papirer, som sendtes til rigsretten i Leipzig, men da der ikke var grundlag for landsforræderi-anklage, blev han løsladt dec 1914. Under bevægede forhandlinger 1919 om grænsespm blev S fmd for vælgerforeningen, han indskrænkede sig til upartisk ledelse af de til tider stormfulde møder. Han havde her held til at affatte vælgerforeningens fyndige afstemningsopraab, der gav smukt udtryk for de følelser, der paa dette historiske tidspunkt besjælede den dansksindede sdj befolkning. Ved festen paa Dybbøl 11. juli 1920 bød han i sin bekendte tale, der blev uforglemmelig for alle, der hørte den, kong Chr X velkommen som Sønderjyllands konge. Sine fine diplomatiske evner fik S lejlighed til at udfolde lige fra han 1905 blev indvalgt i Tønder kredsdag (amtsraad), i overgangstiden 1919–20 var han ordfører for en større dansk gruppe paa kredsdagen efter at have opnaaet et bedre samarbejde med de tyske kredsdagsmedlemmer under krigen, hvilket lettede ham arbejdet, da han jan 1920 af den internat kommission blev indsat som landraad for hele Tønder kreds. Efter at grænsen var fastlagt, blev S kst amtmand og 1. nov 20 udnævnt til amtmand over Tønder amt. Som saadan forsøgte han at forstaa det tyske mindretals problemer, søgte at skabe afspænding, nød ualmindelig tillid og agtelse i alle kredse p gr a hans udprægede retfærdssans, store evne til at forlige modsatte synspunkter og hele sin noble indstilling. Han fik en række tillidshverv, var bl a fmd for Plantningsselskabet i Sdj, og vicefmd i Landsf f børnelammelsens bekæmpelse. Han blev hofjægermester og kammerherre. Han sad hver søndag trofast i kirken.

Den købmand, som pastor N. A. Jensen var skuffet over, fordi han støttede kirken saa lidt, var købmand *Lorens Filskov* († 1959, 82 aar gl), der bortset fra krigsaarene levede hele sit liv i M. 1907 overtog han faderens købmandshandel, som han drev frem (og senere er overtaget af hans søn). Lorens F var en af danskhedens forkæmpere i tyskertiden, han veg ikke fra sin linie, var foregangsmand i det nationale og kulturelle arbejde, han fik bygget forsamlingshuset i M og allerede 1910 fik den lille by elektricitetsværk. Gennem hele sit liv var han en uforlignelig filur. Før genforeningen kørte han gang paa gang rundt med de tyske myndigheder. Og da han blev indkaldt 1914 lavede han saa megen ravage, at han blev kaldt »Tysklands dyreste soldat«. Han bevarede sit humør baade i skyttegrave og i fængsel. I bogen »Lunets sønner« har *Svend Thorsen* fortalt en mængde historier om ham, og DdUs blad »Dansk ungdom« har i 2–3 spalter (1959, s 108 f) fornøjet gr ungdom med at berette om *Peter Sabroes* foredrag i Møgeltønder i 1912, da Filskov var fmd for foredragsforeningen, mens tyskerne herskede med haardeste haand. Sabroe havde ikke tilladelse til at tale, og *Filskovs* tysksindede kommis sad før foredraget og hørte, hvad Filskov og Sabroe talte om. Følgen blev, at den berygtede vagtmester *Parbs* fra Tønder kom med sine folk og formeligt belejrede forsamlingshuset. Filskov bød velkommen ved mødet og sagde, at da dette ikke var et politisk møde, havde politiet intet der at gøre. Men tyskerne, som anede »et stort kup«, søgte efter »hr Saborg« i hele salen. »I lovens navn opfordrer jeg alle til at medvirke til at finde hr Saborg!« Man vidste, at Sabroe havde et stort overskæg, og man søgte efter alle med overskæg. Sabroe var imens stille listet ud af salen. Da politiet efter forgæves undersøgelse i et kvarter inde og ude, kom tilbage til salen, stod der en mand med stort overskæg paa talerstolen og fortalte om Italien... »Er De hr Saborg« brølede vagtmesteren. »Nej, ved De hvad, kender De mig ikke?« svarede taleren, og tyskeren saa til sin forbavselse, at det var den overskægprydede læge *Lausten Thomsen* fra Skærbæk, der talte. Forsamlingen var kommet i vældig stemning og ville ikke gaa hjem. De ventede, at Sabroe nok skulle komme. Efter megen (morsom) ballade drog gendarmerne afsted ved 10-tiden. Saa blev *Sabroe* hentet i Filskovs hjem, og han holdt sit foredrag, som begyndte med, at Sabroe, revolutionsmanden, sprang op paa et bord og udbragte et begejstret leve for Dannebrog og Danmark. Saadan gik det til i 1912... Fiaskoen var ubetinget paa tyskernes side.

Man sagde, at Filskov havde »det grimmeste hus« i M, men han var »bedste danske mand«. Som fmd for foredragsforeningen og »Møgeltønderhus« øvede han en uvurderlig dansk indsats gn mange aar. I sine sidste aar var han optaget af at forvandle sure vandhuller til smaa dejlige søer og en skøn park (Højskolebl 1959, 116).

Den sønderjyske bondefører *Cornelius Petersen* (* 1882 i Tating i Ejdersted, † 35), var af frisisk slægt, som dreng blev han angrebet af en sygdom, som gjorde ham halt. Han kom paa landbrugsskole i Hohenwedstedt, og 1906 købte han, 22 aar gl, gaarden Vester Anflod i Møgeltønder s. Gaarden var forfalden, men aarene før 1914 var gunstige for marskbønderne, P fik gaarden meget forbedret, og bygningerne ombygget i Ejderstedsk stil. 1906 blev han kommuneforstander. Som de andre bønder var han imod det tyske styre. Første gang han traadte offentligt frem, var i foraaret 1918, da der dannedes en slesvigsk bondeforening, hvor danske og tyske bønder mødtes for at hævde deres erhvervs interesser under krigens tvangsøkonomi. Han kom ind i foreningens ledelse og optraadte som taler ved møder. Under Tysklands sammenbrud svingede P, der før 1914 havde haft forbindelse med pastor *Johs. Schmidts* fredsforening, over paa dansk side og deltog derefter ivrigt for at faa afstemning i 3. zone. I et par skrifter (paa tysk) gjorde han rede for sine synspunkter og rettede voldsomme angreb paa den prøjsiske »embedspolyp«, der havde misregeret landet uden forstaaelse af dets særpræg. Samtidig

udgav han (1919) paa tysk en pjece om den frisiske bevægelse, der gav stødet til oprettelse af den frisiske mindretalsgruppe, som senere sluttede op om *Johs. Oldsen,* Lindholm. Under overgangstidens urolige forhold kastede P sig ind i en række økonomiske foretagender, købte flere ejendomme, et tørveværk, part i et hotel, og en tid udg han »Tondernsche Zeitung«, red af en sydtysker. Ved alt dette led han store tab. Da det sdj landbrug kom ind i store økonomiske vanskeligheder, rejste han 1925 en selvstyrebevægelse, hvor han i tilslutning til tanker, som han allerede havde fremsat under grænsestriden, voldsomt vendte sig imod centralstyret og mod det opstillede et program, der byggede paa ideer hentet fra Ejdersted-ske forhold og som krævede vidtgaaende selvstyre for de enkelte sogne og herreder. Fra 1925 udg han ugebladet »Bondens selvstyre«, gennemagiterede Sdj og vandt tilsyneladende megen tilslutning i den nødstedte befolkning. Men ved folketingsvalget fik hans selvstyrepolitik kun godt 2000 stemmer og samtidig idømtes han en bøde paa 2000 kr for et angreb paa statsminister Stauning. Hans tilhængere indsamlede beløbet, saa han kom fri, inden fængselstiden var udløbet. Hans nervesystem brød nu sammen, en tid var han paa sindssygeanstalt. Sine sidste aar tilbragte han hjemme i ro. En enkelt gang talte han ved et nationalsocialistisk møde. Idealistiske drømmerier og materialistisk beregning var hos ham sammenvævet paa en mærkelig maade, og dette i forbindelse med en voldsom lidenskabelighed, en dyb hjemstavns- og standsfølelse gør ham til en af genforeningstidens ejendommeligste skikkelser. (Hans Lund i DBL XVIII, 193 f, L. P. Christensen: Slesvig delt, 1922, 131 f, Sdj mdskr 1929–30, 74–77, Th. Gravlund i Nationaltid 26. juni 22, Hejmdal 27. maj 35).

I menighedsraadet bl a:

Karetmager *A. Sønniksen.*

Gdjr, kommissær *A. Linnet,* Bønderby.

Lærer *N. J. Nielsen,* M.

P. Kr. Iversen er sognets lokalhistoriker.

Om skolen se ovf. Lærer *Jørgen Svane* blev organist og kirkesanger 1938, lærer *N. Juhl Nielsen* er næstfmd i mghr.

I 1968 blev der i Møgeltønder bygget og indviet en menighedsbørnehave med plads til 40 børn, og den blev godt benyttet fra starten.

Verdenskrigen 1914–18

47 faldne.

1927 oplyses: Kkg 5–6 pct, forholdene som i et ikke retningspræget dsk sogn for 60 aar siden. Voksende hørelyst. 1935: do. 1943: Kkg 3 pct, ringe kirk int, DdU. 1955: Kkg 3,75 pct, nogen kirk int, kirkeblad, sdsk, opløst i 50'erne, FDF, Folketallet nedadgaaende. 1967: se ovf stor velvilje, men det skorter m h t kkg, DdU (300), iøvr som ovf.

Møgeltønder kirke (Sct Nicolai) har hørt under Ribe stift altid undtagen 1864—1920. Den er anselig og interessant. Første gang den nævnes, er den allerede et af biskoppens kære børn, den var den mest betydningsfulde af stiftets kirker ved sydgrænsen. M var hovedbyen i Lø herred, saa kristendommen er maaske først blevet almindelig her. M hørte til Ribe missionsdistrikt, og menigheden her paa folkegrænsen mellem jyder og friser har været en af de ældste. Kirken er stor, men ikke særlig smuk udvendigt. Den har mellem aar 1000 og 1100 afløst en trækirke. Kor og skib er romanske skibet med sengotiske forlængelser mod øst og vest. Anseligt taarn med ottekantet højt spir rejst 1630 som erstatning for et 15 alen højere spir, (der blæste ned 1628), trappehus til pulpitur, fra 1692 paa skibets nordside, gravkapel fra 1763 paa korets nordside, vaabenhus fra 1898 paa korets sydside. Ældst er skibets østdel, af granit, langmurene af munkesten med rundbuefriser, det lidt yngre kor er i unggotisk stil fra ca 1275, har i gavlen en tre-vinduesgruppe, hvis ydervinduer er tilmuret. Hele koret er overhvælvet med to ottedelte hvælv. Samtidigt forlængedes skibet mod vest, syddøren spidsbuet. Sengotisk taarn, hvis østmur hviler paa en indskudt mur, mens murene mod n og s paa en ejendommelig maade ved skibets tagfodshøjde er trukket ind og hviler paa en udkragning af talrige buestik. Skib og taarnrum har bjælkelofter. Det grevelige kapel ved korets nordside opført 1763 med rustikkvadre paa hjørnerne og svungen barokgavl. Det stod tidligere i forbindelse med koret ved en rundbuet dør, der blev tilmuret 1853, da der i nordgavlen indsattes en barokportal. Det ejendommeligt placerede vaabenhus afløste 1898 et ældre paa samme sted. Kirken er hvidkalket undtagen taarnets overdel, der staar i røde munkesten. Skibet har skifertag (indtil 1882 træspaan), trappehuset tegl, resten er tækket med bly. — Paa korets hvælv og vægge samt skibets vestgavl kalkmalerier fra forskellige perioder. Der er rester af en dek bl a: Kristus og apostlene i cirkelfelter fra ca 1275, rankedek fra 1300t, samt en rig dek i ungrenæssance, der er bevaret urestaureret, det øvrige voldsomt restaur 1894—98 af A. Wilckens, der har tilføjet store partier, bl a nogle jakkeklædte herrer, grev Hans Schack og søn og W selv. — Meget rigt og afvekslende inventar. Munkestensalteret dækkes af et panel med hammerformede felter fra ca 1650. Altertavlen er en meget smuk firefløjet, sengotisk tavle fra ca 1500 med en figurrig Golgata-scene i midtskabet og apostlene paa inderfløjene. Paa disses ydersider og paa yderfløjene er der 8 passionsmalerier. Topstykke fra ca 1700 med opstandelsesrelief samt akantusvinger. Fra sidealtre er bevaret to store figurer fra ca 1475, en Madonna og Sct Nicolai (?), samt et smukt relief af Jesu fødsel. Kalk med knop fra ca 1550, fod fra 1600t, bæger fra 1700t, oblatæske fra ca 1750 med rigt filigranarb, vinkande fra 1674 (som i Tønder), sygekalk fra ca 1750. 4 par stager, paa altret Chr. IVs bibel i oprindeligt sort bind m messingbeslag. Krucifixet paa messehagelen stammer fra en ældre messehagel. Messeklokke fra 1650. Alterskranken fra 1700t, det høje korgitter fra 1653. Sengotisk granitfont, hugget i een sten med bølgeranker paa kumme og fod, glat fad fra ca 1700, sekssidet renæssancehimmel fra ca 1625 med havfrueformede bøjler, evangelister og Kristi daab. Barokprædikestol fra 1694 med korintiske hjørnesøjler, i storfelterne engle med lidelsesredskaber. Fodstolpen er formet som 3 legende børn. Den tidligere prædikestol fra 1580 er i Keltum kirke paa Sild. Stoleværket hovedsagelig fra ca 1575, gavlene er nedsavet ca 1740. Præstestol fra ca 1690, gotisk degnestol fra ca 1550, i syddøren en gotisk fløjdør, en lignende dør mellem skib og taarnrum. Der er 3 pulpiturer: 1) i skibets vestende med orgelet, 2) paa skibets nordvæg, fra 1691, afvalmende mod øst, hvor det støder op til 3) Schackenborgs stol fra 1692 med opgang ude fra trappehuset paa skibets nordside. Det interessante orgel er fra 1679 og anses for at være et af landets ældste intakte orgeler i brug. Series pastorum lavet af et epitafium fra ca 1640. Flere legemsstore portrætmalerier, kirkeskib fra 1935, mange gravminder i og ved kirken, epitafier og gravsten. Gravkrypt under koret med 3 ens barokke sarkofager (fam Schack) Familien Schacks gravsted nord for kapellet, 400 sd. Kirketiendeejer er Schackenborg.

Møgeltønder Kirke, der har hørt under Schackenborg, blev afløst til april 1970. Efter længere forhandlinger blev den afløst paa den maade, at der ikke blev krævet nogen afløsningssum, fordi taget var i orden, det blev omlagt 1961, og orglet, Danmarks ældste, var restaureret i 1956 og blevet udvidet med et rygpositiv og pedalværk.

Straks efter afløsningen af kirken, gik man i gang med at forberede restaureringen af kirken, hvad

den trænger meget haardt til. Restaureringsarbejdet bliver ledet af arkitekt Rolf Graae, Hellerup og Nationalmuseet.

Danm kirker XXI, Tønder a, s 1295—1335.

Folketal. 1860: 1490; 1910: 1319; 1925: 1340; 1965: 1231.

Altergæster. 1902: 334; 1912: 288; 1926: 285; 1934: 256; 1942: 225; 1954: 252; 1966: 297.

Menighedsraad. 1922: 7 u p, 1934: do, 1942: do, 1953: do, 1965: do. alle mghraadsmedl danske.

Sognepræst

Indt. 1860: a) 111 rug, 14 byg, 21 havre, b) 72 rdl c) 2 lpd ost, 12 lpd smør, d) 584 rdl, e) 58 td ld, spredt. Udm, grundmuret pgd, 10 vær, sm have med 2 damme. 1907: 4923 Rm. — 1922: 2 kl, 1958: 12 kl, pgd opf 1903.

16. 1. maj 1845–19. april 64: **Hans Christian Sonne,** fl t sp Thisted-T, se St-Lille Fuglede.

30. juni 1864 blev sp i Skagen, **Anders Larsen Bruun,** udn til sp, men han kom p gr a krigen ikke til at tiltræde, se Jyllinge-G.)

17. 21. marts 1865–30. aug 76 (sp Ballum 27. jan 54): Provst **Johan Laurids Sandal Bohr,** * 10. juli 15 Nakskov. Forældre: Professor, rektor i Rønne Peter Georg B og Birgitte Steenberg Sandal af Udby-Ø. Stud Rønne 32, c jan 40 (l), adjunkt Horsens 41. folketingsmd Horsenskr 52–54, provst Lø-Møgeltønder herr 3. sept 59, tillige kst sp Daler 5. april 67, † 30. aug 76. Ugift. – Broder: Seest, broderdt ~ sømandspræst Heden, London, kusine ~ Mølsted, Jungshoved. Broder: Skolebest von Westens inst H. G. Bohr, hvis søn var prof dr med Chr B, som var fader til prof Harald og Niels Bohr.

18. 1876–90 (sp Mjolden 73): Lic theol **Hans Schlaikjer Prahl,** fl t Egen, se Gl Haderslev.

19. 1890–96 (sp Skadst 1885): **Alfred Michael Christiansen,** * 9. maj 59 Skjelde, Broager. Forældre: Handelsmd Thomas C og Anna Cathrine Andresen, c Kiel 84, † 22. juni 96. ~ Helene Marie Hansen, * 13. juli 62 Terp, Ensted, † 6. marts 02. Forældre: Landmd Nis Tychsen H og Anna Elisabeth Hansen. – Broder: Aastrup v Had.

20. 1896–1919 (sp Brarup 93): **Friedrich Emil Hermann Bolten,** * 20. okt 65 Pelworm Faderen: Sp Moltrup-B. Fl t sp Bünsdorff 19, † 1. jan 33.

21. kst 23. juli 1920 udn 31. marts 21–13. juli 21 (sp Lille Lyngby-Ø 24. marts 04): **Jens Andersen,** * 29. jan 56 Brede v Tønder. Forældre: Boelsmd Anders Peder Hammelev og Mette Cathrine Jensen. Elev paa DMS missionsskole, stud Fredericia 79, c 84–2 (h1), sp Grimstrup-VN 3. nov 84, sp Øde Førslev-S 3. marts 99, † 13. juli 21. ~ 3. okt 84 Karen Jacobsen, * 22. okt 54 Nybølle, Hillerslev, † 9. jan 22. Forældre: Proprietær Jacob Madsen Ødis, og Mette Larsen.

22. 2. dec 1921–6. aug 37 (frimenighedspræst Bovlund 19): **Niels Anton Jensen,** * 28. jan 69 Fillerup, Odder. Forældre: Gdjr Rasmus J og Øllegaard Nielsen. Stud priv 87, c 92-2 (l), højskolel Vallekilde 92, lærer Brgdssk C og Mariboes skole 94, kkp Højby 30. aug 96, vicepastor Jernved 22. jan 03–21. juli 14. Præst for sdj krigsfanger Aurillac 15, do i Rusland 17–18, r af Dbg 20, afsk 6. aug 37, † 3. marts 54. ~ 1. aug 28 Karen Margrethe Obel Korsgaard, * 4. marts 98 Rønbjerg, † 6. juni 61. Forældre: Proprietær Carl Niels K og Sophie Amalie Hedvig Obel. – Fætter: Jensen, Hylleholt, moders fætter: Andersen, Ødum.

Udg og skrev: 1895: Hist oversigter, 1901: En familie i Odsherred (i H Begtrup: Den dsk højskole, Udg Bidrag til Jernved sogns historie I, 1910: Godt mod, sdj studier, 2 opl 1935, 1919: Santalmissionen, 1926: Ventetider, breve fra krigsfanger, 1926: Bondeliv i Hads herred (faderens slægts historie), 1928: Grundtvigsk indflydelse i Sdj (Dsk kirkeliv), 1930: Jens Damkjær og Line Kloppenborg, 1931: Ad. Burchardi og Anna Wohler (KS Julebog), 1931: Katrine Andersen Toft (Sdj kvinder under fremmedherredømmet), 1936: Tre slægtled (3 kvinder), 1936: Luther-minder, rejseoplevelser, 1939: Præsten Jørgen Madsen, Egtved, 1939: Kirketjeneste og folkeliv efter ref i Sdj (Dsk kirkeliv) 1942: Vilh. Haagerup (Sdj aarb), 1943: Et sydslesv præstehjem: JRF og Caroline Augustiny (Sdj aarb), 1943: Mindebl om kclrd Rs. Andersen og hstr, 1944: En mand og hans samtid (Østj hjemst, moderens slægtshist), 1949: Præstegerning i Ribe stift (Ribe st aarb), 1949: Pastor M. H. Nielsen, Skrydstrup, 1952: Lud. Gabe, Talrige artikler i Blade og Tidsskrifter.

Pastor *N. A. Jensens* livsbane blev ikke den almindelige for en dansk sognepræst. Han har i ovennævnte bøger skildret sin barndomsegn, sine forældre og sin præstegerning i Ribe stift. Under henv dertil skal efter provst dr theol *Jens Holdts* afh (Sdj aarb 1964, s 416 f) gengives flg (i uddrag):

Pastor J kom ved genforeningen til Sdj som *den første danske præst,* idet han allerede okt 1919 blev frimenighedspræst i Bovlund. Han fik lykke til at øve en rig indsats i det kirkelige og folkelige genforeningsarbejde. Betegnende for ham er, at han fik skrevet minder om tre blide danske kvinder, der »øvede hjertets stille indsats bag mændenes ofte støjende færd«. Ved sin død blev han kaldt »den fineste tolk for hjertets sag paa jord«. Selv siger han: »Alt stort begynder smaat og ofte i et ungt varmt kvindehjerte« (De 3 kvinder var: Dronning Dagmar, Geske Marie Outzen, Emmerlev, og pastorinde Caroline Augustiny, Hollingsted ved Dannevirke). – J var rundet af gl bonderod, voksede op i et gr hjem ved Odder, præget af nøjsomhed og gudsfrygt og en vis velstand. Hans morfader, *Niels Jensen,* en driftig husflidsmand indviede ham til hans fremtidsgerning ved at fortælle historie, og hans livslinie blev lagt: Den historisk-poetiske i Grundtvigs spor. I studentertiden havde han hjemme i kredsen hos mecklenborgeren *Ludolph Gabe,* der var blevet dansk og i sit hjem paa Platanvej samlede en vaagen kreds, som fulgte den inciterende *F. O. Jungersens* gudstjenester i valgmenigheden. *Jungersen* blev N. A. Jensens forbillede (af ham »modtog jeg nok i mine skønneste ungdomsaar mere end af nogen anden præst«). I kredsen kom *C. C. Hjortkjær, Jørgen Madsen* (Egtved), *Viggo Hansen* (Jerne) og dr *Marius Kristensen* (Askov). Paa univ var især *Fr. Nielsen* hans læremester. 1890 var han sm m 3 venner i Norge og besøgte bl a *Bj. Bjørnson* paa Aulestad.

J droges mod højskolen. I rusaaret var han 3 uger paa Askov, 1892–93 var han elev eller lærer paa Vallekilde (hvor han holdt 3 ugtl foredrag om historie og poesi) og Testrup paa sin hjemegn. Saa blev han lærer i Kbhvn (historie), ledede søndagsskolen paa Diakonisse-

stiftelsen, deltog flittigt i studenterkredsen, hvis fmd han var en tid. Han arbejdede forceret, nerverne slog ikke til, hertil kom en kærlighedssorg (at han ikke fik Emilie Rørdam fra Fanefjord til hustru J H). I sine dagbøger klagede han over sin »ungdoms mislykke«, »Jeg længes efter kærlighed, fordi jeg trænger til den«. Han opgav sin lærergerning og rejste til Tyskland og Italien, hvorefter han arbejdede et aars tid i sin fødegaard. En tid tænkte han paa at overtage en højskole, men ugift som han var, turde han ikke indlade sig derpaa.

Saa blev J præst i Lumbsaas, Højby, i det skønne, minderige Odsherred. Det blev en stille, god begyndelse, og her begyndte han sit historiske forfatterskab, som med aarene kom til at omfatte livsbilleder af mænd og kvinder, især fra grundtvigske kredse, og her vandt han sig venner for livet, »men i sammenhæng med den bondefødtes tilpasningsvanskeligheder i det ny kulturmiljø havde de unge aar ogsaa bragt ham en række personlige skuffelser og sorger, som til gengæld havde givet ham »sorgens gave« og en »personlig pinse« og dermed dybde i livsholdningen.« (J. H.). Ogsaa rationalismens vantro fristede ham, men det blev gennemkæmpet. Hans tanker om folket uddybedes og han fandt ind til, at folkets aandelige sundhed beror paa dets inderlige forhold til 3 ting: 1) Det kristelige, 2) det folkelige og 3) det menneskelige (modsat 1) det vantro, 2) det unationale og latinsk-videnskabelige og 3) det pietistiske). Han studerede Odsherreds historie, og atter her var det en kvinde han særligt skildrede: Grundtvigs moder, *Cathrine Bang* (I »En familie fra Odsherred«). Tanken om Sønderjylland var blevet vakt ved et stort besøg af sønderjyder i Odder 1896, og en landmand fra Jels boede i hans hjem, og der blev holdt foredrag, hvor folk, som paa Odder-egnen ellers bekæmpede hinanden, med samme varme talte Sønderjyllands sag. Samme sommer havde han haft en kort samtale med den gamle feltpræst, provst *E. Høyer-Møller,* en samtale, som »var en indvielse for mig«, og sognepræsten i Højby havde været sp i Nykirke ved Flensborg og 1864 oplevet Dybbøl. N. A. Jensen droges mod grænsen, mod Sønderjylland.

Her i sin første præstetid skrev han i Højskolebladet en artikel »Teatersøndagen«, imod konfirmationen, en artikel der vakte megen opmærksomhed og fremkaldte en diskussion.

1903 blev han vicepastor i *Jernved,* tæt ved grænsen (se Jernved) hos »Vestjyllands hjertemennesker«. Herom har han indgaaende fortalt i Ribe st aarbog. I Jernved havde det kristelige overvægten, i Møgeltønder det nationale, (Bovlund var en mellemting). Sønderjyderne blev ikke glemt. 1910 udgav han »Godt mod«, og hyppigt krydsede han grænsen, deltog i møder bag lukkede døre dernede, kom især i Rødding frimgh og en gang om aaret hos *Sv. Høyberg,* Brøns. 1912 var han med paa den tragiske menighedsudflugt, hvor 8 unge druknede. Han fik sat Fastelavnsstævner i gang i Ribe, der samlede mange sønderjyder, og i pinsen 1914 indbød han 250 unge sønderjyder til 3 dages ophold i Jernved sogn. 8 kendte talere førte ordet i kirken og i en stor lade. Men hans hjerte og nerver blev overanstrengt. Han var syg 1909 og 1912, besluttede at søge afsked og ville rejse et aar til Skotland for at hvile. Men saa udbrød verdenskrigen. Han matte 31. juli 1914 ile hjem fra et havemøde paa Trøjborg, hvor han havde talt om Abrahams tunge offer, en symbolsk sønderjysk tekst, der kom til at pege paa, hvad der forestod Sønderjyderne.

En helt ny opgave ventede nu paa ham. Han var i Tikøb, da han fra sønderjydernes ven, gymnastikdirektør *N. H. Rasmussen,* Kbhvn (hvis søn har været sp i Visby) blev opfordret til at tage en gerning op *blandt sønderjyske krigsfanger* i Aurillac i Sydfrankrig. Under megen nervesvaghed arbejdede han der okt 1915–juli 1916. Saa rejste han et aar for sagen i Danmark, og april 1917 rejste han i samme ærinde til sønderjyske krigsfanger i Jurjef Polski nordøst for Moskva. Hans udførlige breve derfra er offentliggjort i bogen »Ventetider«, 1926. Krigsfangerne var meget taknemmelige for hans arbejde. Han holdt dansk gudstjeneste, foredrag og oplæsning, julefester osv og i Rusland havde han et stort arbejde med at opspore sønderjyder i det udstrakte lands spredte lejre. Det var et nerveslid, med lange ventetider paa kontorer, og lange rejser dag og nat i overfyldte, kolde jernbanekupeer og godsvogne.

I *Bovlund* var pastor *L. B. Poulsen* død marts 1919. N. A. Jensen var blevet indlagt som syg i Silkeborg, men i julen 1918 vikarierede han i Skærbæk frimgh for pastor *J. L. Jørgensen.* Efter opfordring fra *Thade Petersen* skrev han her en lille pjece om Santalmissionen til udbredelse i Sdj, og J fremstillede Santalfolket som en adoptivdatter, den dsk mgh havde faaet som en slags erstatning for det tabte Sønderjylland. Nu fik han opfordring til at blive frimghpræst i Bovlund. Han blev indsat af pastor Lycke 5. okt 1919 (se Bovlund frimgh). Her fulgte han paa nærmeste hold afstemningsdagen, han talte den dag i Brøns, og i Agerskov modtog han kongeparret ved kirken 14. juli 1920, han talte paa Dybbøl paa Isteddagen 25. juli og opfordrede de unge til at rejse en ungdomsskole ved den ny grænse (Rens). Og saa passede han sin gerning i Bovlund »godt lænket til Vorherre«, hans grundtvigsk-frikirkelige indstilling passede godt bl disse grundtvigske bondeslægter, som havde bragt modige ofre i tyskertiden.

1921 blev J sp i Møgeltønder, se ovf.

En sag, som optog J meget, var *efterskolen i Rens.* Statsminister *Neergaard* havde paa Dybbøl lovet dem syd for den ny grænse, at de ikke skulle blive glemt. Efter 1864 havde man rejst efterskoler langs den ny kongeaa-grænse. Han valgte *Rens,* Burkal sogn, til stedet for efterskolen. Den skulle være en grænseborg, drage unge over statsgrænsen og tillige være et samlingssted for danske i denne hjemmetyske egn. Ved utrætteligt slid og formaaende venners hjælp fik han skolen rejst og indviet 13. nov 1921 med det for J betegnende motto:

Bindeled mellem zoner,
Voksested for danske toner...

Men der kom uanede vanskeligheder. Markkrisen hærgede Sydslesvig, tyske myndigheder gjorde, hvad de kunne for at hindre sydslesvigernes skolegang nord for grænsen (man forlangte f eks 400 guldmark deponeret for hver elev!) 28 anmeldte elever sydfra udeblev. 1924–25 var der derfor kun 6 elever, næste aar ogsaa kun 6. Senere kom skolen i bedre gænge, men J havde mange økonomiske bekymringer for sit hjertebarn i Rens. Men den løste sin opgave som »fyrtaarn paa landegrænsen« og blev et godt samlingssted for danske.

Efter sin afsked bosatte J sig i Aabenraa. Her følte han sig som en fri mand, der kunne sysle med, hvad der interesserede ham. Det blev »en liflig aftenrøde«, med et lille sølvbryllup 1953. Med glæde tog han ud til foredrag og gudstjenester, naar der blev kaldt, 1944–45 vikarierede han i Vedsted, hvor Gestapo havde taget pastor *Quistgaard,* og efter 1945 tog det nye danske opvæld i Sydslesvig hans og hans kunstnerisk rigt udrustede hustrus hele hjerte og kraft, især knyttede han kontakt med Tønning ved Ejderens munding. Fra Møgeltønder-tiden havde han forbindelse med Aventoft og *Maren Sørensen,* Valsbøl. Døden kom stille til ham, og han blev begravet i Bovlund.

Om sit syn paa den danske kirke i Sdj skrev N. A. J i Dsk Kirkeliv 1938, s 77 f:

»Af skade blir man klog, men sjælden rig«. Maaske dog; folkeligt og kristeligt rig. Nu skal fortids fejl ikke gøres mere. Til fuldeste frihed i kirke-, skole- og folkeliv har vi indbudt hele Nordslesvigs befolkning, ikke blot de 75 pct, som snart viste sig at være 84 pct, men ogsaa de 16 pct, der hellere var bleven ved Tyskland. Den ulykkelige tanke, at menneskene er til for statens skyld og skal gaa op i at tjene dette farlige, herskelystne neutrumsvæsen, har vi uigenkaldelig forladt. Sporene skræmmer. Nej, staten er til for menneskenes, den enkeltes og hele folkets skyld og skal kun være den samlende ramme om billedet. Siger vi kristeligt: Gud er alle tings maal, siger vi folkeligt, med de gamle grækere: Mennesket er alle tings maal. Intet over eller ved siden af dette, at hver enkelt kan faa lov at udfolde sine muligheder. »Det, det gælder, er at blive – tavler, hvorpaa Gud kan skrive.« Men som der ikke kan skrives paa en vaad tavle, kan aand kun skrive paa frie hjærter, den aand, folkeaand, kristenaand, uden hvis virke ingen naar sine maal. Derfor er frihed grundordet i vor folkelov, frihed til at øse af de kilder, som er hver enkelt kærest. »Danskens lov i strid og fred være ret og billighed, som kong Volmer ville.« Og naar jeg da faar lejlighed til at være mig selv, som bedst jeg kan, tilskynder jeg uvilkaarligt min næste, ogsaa min hjemmetyske næste, til at blive sig selv, som bedst han vil. Det gælder ikke om at vinde, end sige tvinge mennesker til os, men hjælpe dem til at vinde sig selv uden hindring eller tynge. (Math 7. 12) Har vi »Dansk kirke i udlandet«, bør vi ogsaa sørge for »tysk kirke i indlandet«, naar vi har hjemmetyske folkefæller.

Derfor maa hine tvesprogede ordninger fra før 48, efter 50 og efter 64 afløses af den ensprogede; dansk sprog og sind til danske, tysk til tyske, fordi vi kun saadan kan møde med *det fælles modersmaals fylde og det samstemte sind,* og kirketjenesten saaledes faa to af sine betingelser (der *er* andre og endnu dybere) for at blive den surdejg, der gennemsyrer folkedejgen helt, hjælper danske til at blive kristne danskere og tyske til at blive kristne tyskere.

En præst kan nok prædike for 2 menigheder, men han kan ikke følge den ene hen i forsamlingshuset den ene dag og den næste synge med den anden i Deutsches Haus.

Saadan har vi da, om end med lidt af livets usikre linjeføring, arbejdet i Nordslesvig siden 1920. Hensynsfuldt fik de tyskuddannede, tvesprogede præster lejlighed til at blive, hvor menighederne ønskede det; af 46, der stillede sig til raadighed, valgtes 39. Om faa aar sidder en dansk uddannet præst i hver nordslesvigsk præstegaard. Dog med undtagelse af et par grænsesogne; her kan Grundtvigs forslag fra 1861 gennemføres. Men ved siden af dem arbejder uhindret 6 tyske fripræster og 5 af folkekirken ansatte; og de vil sikkert blive til flere, saa snart det maatte ønskes, naar de tvesprogede blir færre.

Og saadan kommer vi til Sydslesvig, naar og hvor de kalder ad os, og kun der; ti i fuldeste frihed maa al aandelig gærning ske. Saa oplever vi da ogsaa, at nu grønnes den danske ager baade i syd og nord, som en morgen i maj; en halv snes steder i syd, som den grønnedes i 50'erne i Flensborg og Slesvig ved det frie tilbud; og overalt i nord, efterhaanden som hjerterne aabner sig for det uafkortede evangelium.

Suum cuique (enhver sit) var de tyske kejseres valgsprog. Vi prøver at virkeliggøre dette og skabe fred derved, idet vi siger: Her er ikke jøde eller græker, ikke mand eller kvinde, ikke dansk eller tysk; nej, de har lige adgang til frelsens evangelium; men her er folkemenigheder, hver modtagende og genspejlende sin side af evangeliets rigdom, og indlevende det i sit folkeliv. Og i uhindret hjerteforhold, hver til sin præst og menighed, naar da den enkelte sjæl sikrest sit bestemte maal: *at fylde sin plads baade paa folkets ager og i Herrens vingaard.*

Se iøvr provst, dr J. Holdt: N. A. Jensens dagbøger, Sdj mdskr 1961, 45—54, DBL XXVII, 319.

23. 11. nov 1937: **Knud Martin Jørgensen,** * 28. juli 06 Hjortlund. Forældre: Gdjr Lars J og Karen Kristensen. Stud Stat kurs 32, c 37-2 (h1). ~ 24. nov 37 Gerda Katrine Garner, * 22. okt 12 Darum. Forældre: Gdjr Jens Peter G og Thyra Nielsine Kristine Thygesen.

Taget afsked 71.

Litt foruden ovenn: Sdj aarb 1910, 204 f (præsteindberetn), Om M sogn, Sdj aarb, 1941.Hejselbj P, s 124 f, P. Kr. Iversen: Herremand og bonde i Vestslesvig i 1660—70'erne, Sdj aarb 1942, 58—109, samme: Møgeltønder, smst 1945, 50—110, Vilh. Lorenzen om Schackenborg i Dsk herreg 1945, 563 f, Ellen Schack om S i »Herregaardsliv«, ved Ernst Fr. Hansen, 1954, P. Kr. Iversen i Sdj aarb 1942, Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sdj landsdele 1944, 84 f, 102 f, 164 f, Gamle bygninger paa landet, udg af Foreningen af 3. dec 1892, 1911, Johan Hvidtfeldt: Fra landboreformernes tid, Schackenborg og Trøjborg 1768, S.dj mdskr 1938, 3—9. Jørgen Poulsen i Sdj mdskr 1942, 58—100.

NØRRE LØGUM

Nørre Løgum sogn, 6071 ha, lige nord for Løgumkloster, deles af Lobæk (som fra Løgumkloster kaldes Brede aa) i en østlig og vestlig del. Den østlige og sydlige er flad og hører til Tinglev-sletten. Den nordvestlige del er bakket, Vongshøj 62 m, fra kirken er vestranden en 6 km lang og 30 m høj stejl skrænt, hvis mage ikke findes i Sønderjylland. Bakkeøen er furet af dybe, stejle, skovklædte kløfter med egekrat og plantninger. Paa fladerne sammenhængende sanddækker. Enge langs aaerne, Lobæk, Smedebæk og Kisbæk. Som helhed har sognet hørt til de tyndest befolkede, men efter 1925 er der sket en omfattende kolonisering af hede- og kærjorder, kultivering af moser.

Den, der vil lære et særpræget vestslesvigsk landskab at kende, bør se det fra den med gravhøje kronede **Vognshøj** eller fra det nærliggende Løgumbjerg, om hvilket **Achton Friis** har skrevet, at det er et af de herligste steder, han kender. Men **Nicolai Svendsen** foretrækker Vongshøj, der er blevet det sted, hvorfra han nyder sin hjemstavns særprægede skønhed. Fra dette høje stade kan der i klart vejr tælles 20—30 kirker, blandt dem domkirken i Ribe, og man kan skimte Vesterhavet og skovene ved Aabenraa. Højdedraget her falder jævnt mod vest, mod øst kratfyldte kløfter. Det er en natur. der har kæmpet sig til sin skønhed.

Vi befinder os her ved et mærkeligt gammelt, historisk skel, som helt fra de holstenske grevers og dronning **Margrethes** tid og til nutiden har præget menneskesindene. Her gaar grænsen mellem de gamle gottorpske besiddelser og de »kongerigske enklaver«, som hørte ind under Trøjborg og Møgeltønder og laa midt i det gamle hertugdømme Slesvig. I det hertugelige sogn Nørre Løgum blev der ved folkeafstemningen 1920 afgivet 227 tyske stemmer, men kun 28 i det kongerigske nabosogn Døstrup. Ved valget den 14. maj 1964 var de tilsvarende tyske stemmetal 156 og 25. Tallene taler.

Byerne *Løgumgaard,* bymæssig bebyggelse, 600 indb, med fh fra 1934, aandssvageanstalt oprettet 1928 i tidligere efterskole, 250 m, filial fra Ribe, kro, mejeri, mølleri, savværk, butikker osv. Nr Løgum med mh, Tornskov med centralskole fra 1955, bibl, sportspl, Teglgaard, Vester Terp, Kløjing, Løjtved, Bjerndrup, Visbjerg, Landeby, Koldkaad. Bebygg: Ulstrup, Gaasblok, Nørrehede, Tohede.

Oldtidsminder: 17 høje, de fleste i bakkerne NV for kirken. Vognshøj er forsynet med taarn, 73 høje sløjfet. I moserne er fundet træstammer, ved Løjtved har ligget en by Sottrup. Allerede tidligt hørte en stor del af sognet under klostret.

Kirkens hvælvinger fortæller sagnet om dronning Margrethe Sprænghest, Christoffer Is enke, som laa i lejr her med sin hær, maaske paa vej fra slottet i Ribe, da hun drog syd paa for at møde Abel-sønnerne og de holstenske grever i slaget paa Lo hede 1261, hvor hun og sønnen, Erik Glipping, blev taget til fange.

Faargaard, tidligere birkefogedgaard, har været Schæferi under Løgumkloster, nu 114 ha. Amtsforvalter **C. F. Meyer** († 1848) og hans søn, **Justus Meyer** og dennes søn, borgmester i Løgumkloster, **C. F. Meyer,** der ejede gaarden fra omkring 1814, hørte til en slægt af fremtrædende hjemmetyskere. 1905 overtog C. F. Meyers nevø, **Justus S. Erichsen** gaarden, 1943 C. F. Erichsen. Anselig hovedbygning fra 1757.

Nr Løgum sogn bærer i højere grad end andre sogne i Sd[i] præg af de offentlige udstykninger, jordfordeling og grundforbedringer. Fra 1920 til 1965 er oprettet 86 ny landbrugsejendomme, især i Bjerndrup (11—25 ha). (»Den færdigsyede landsby.«) Der er oprettet 20 ny arbejderboliger, bygget 35 km ny vej og reguleret 35 km vandløb.

Genforeningssten ved fh.

Under den tyske administration var sognet 6 kommuner: Nr Løgum, Løgumgaard, Kløjing, Løjtved, Landeby, V Terp.

Afstemninger: 1871: 84 dsk, 51 ty, 1920: 363 dsk (83 tilrejs), 227 ty (47 tilrejs), 1965: 556 dsk, 196 ty.

Af den ældre præstehistorie

Løgumkloster med landsogn hørte under Nr Løgum til 1739. Klosterkirken var jo bygget for munkene. Derfor kaldes Nr Løgum sogn ofte: Nørre sogn eller »Sogn sogn« og kirken »*Sogn kirke*«. Kirken blev betjent fra klostret i den katolske tid, og efter ref blev sp boende i Løgumkloster indtil sognedelingen, da en bondegaard blev købt til præstegaard nær ved Nr L kirke 1739. Delingen af sognet forklarer, at kirken ligger tæt ved det sydlige sogneskel, kun 2 km fra Løgumkloster, medens Nr Løgum by ligger 5 km nord for kirken.

Den første luth sp skal vist have været *Lauge Truelsen,* der angives at have virket her i over 60 aar. – *Laurentius Boye* (Boethius) († 1619) var søn af hofpræst, prof Jørgen B, Haderslev. En søn blev sp i Hellevad-E. *Chr. (Caspar) Bruun* († ca 1645) af Sottrup, kom hertil fra Før, (Sdj aarb 1927, 268), var gift med fmds sønnedt (fra Hellevad-E). Af hans sønner blev 3 præster, den ene i Skadst, den anden i Rødenæs, den 3. blev hans eftm: Mag *Christopher Bruun* (1645–73). Han havde studeret i Rostock og Kønigsberg, været konrektor i Bordesholm, hans døtre blev gift med Andr. Brorson, Amrum, Peder Brorson, Ballum (brødre) og provst Zitscher, Tønder. Hans søn *Chr. Bruun* blev sp her ca 1690–ca 1710. Man ved ikke, hvem der var sp her ca 1673–92 (Arends, III, 20). Omkr 1643–60 var egnen hærget under krigene, mag *Christopher Bruun* yndede efter tidens skik at lege med ordene, ogsaa i sine ligtaler. Da han talte over pastor *Erik Wind,* Brede, brugte han en tekst fra Jobs bog: Gedencke, oh Gott, das mein leben ein Wind ist: Han hed Vind, hans liv var en vind osv (C. P 90) – *Johan Roost* (1710–37) var borgmestersøn fra Tønder, en søster var gift med B. Brorson, Ballum. Roost klagede over de herrnhutiske forsamlinger og fik medhold hos amtmd von Massow, der truede vranglærerne og lederne af de irregulære forsamlinger med haarde straffe.

(Ribe bispesæde 161).

Hans Ad. Brorson boede i Løgum-kloster 1717–21 som huslærer hos sin morbroder, amtsforv *Clausen,* med hvis datter han blev gift. Brorson gik ikke i kirke i Nr Løgum, men hos *Enevold Ewald,* Højst. Man mener, at han i salmen »Guds igenfødte nylevende sjæle« har fortalt om oplevelser i denne tid. (And Malling, Dsk Salmehist, bd II, s 69, K og S, 52). *Paul Chr. Zoëga* (1737–38) af Aller-T, flyttede til Ravsted, se der.

1739 blev Løgumkloster saa udskilt.

Den første sp for Nr Løgum alene var *Johannes Krag* (1739–77) af Hørup. Han havde studeret i Wittenbrg og i Kbhvn, og var gift med en datter af rektor Peter Lorentzen, Sønderborg. Der høres ikke om pietisme her, skønt Brorson virkede i Tønder. Herrnhuternes rejsebroder *Zeidler* fandt 1746 kun som vakt 8 kniplersker (Ribe Bispesæde 142). *Fr. Gabr. Braun* (1777–89) havde været sp Katharinenheerd og flyttede til Brede, *Peter Ludwig Bernth* (1789–93) var født i Kbhvn, havde

Til abonnenterne:

Efter pastor Paul Nedergaards død – den 25/1 1970 – fortsætter fru Yrsa Nedergaard med at forestaa udgivelsen af de resterende hefter (antagelig 3) af Ribe stift. Til disse hefter foreligger der manuskript fra pastor Nedergaards haand.

Udgivelsesretten til det endnu manglende af værket, nemlig Haderslev stift, samt eventuelle suppleringshefter, overgaar fra 1/1 1971 til patronatet for Dansk Præste- og sognehistorie. Som redaktør har patronatet efter pastor Nedergaards ønske antaget provst J. Juul Sørensen, Hellerup, og som medarbejdere desuden sognepræst dr theol Hejselbjerg Paulsen, Fjelstrup, sognepræst Georg S. Geil, Haderslev, og pastor emer Aage Dahl, Virum.

Pris for dette hefte: 26,25 kr.

heri medregnet moms og porto. Prisforhøjelsen skyldes stigning i moms'en. – Hvert hefte med den vanskelige sats indeholder stof som en bog i tilsvarende oplag til ca 40 kr.

Patronatet for Dansk Præste- og Sognehistorie:

Baun, C., biskop, fh Viborg, *Birkelund, Palle*, rigsbibliotekar, Kbhvn. *Dahl, Aage*, sognepræst, Virum. *Fabricius, L. P.*, dr theol, sognepræst, Charlottenlund, formand. *Fabritius, Albert*, dr phil, kgl historiograf, Kbhvn. *Fuglsang-Damgaard, H.*, dr. theol, biskop, Kbhvn. *Georg S. Geil*, sognepræst, Gl Haderslev. *Holt, Paul*, seminarierektor, Aarhus. *Hvidtfeldt, Johan*, dr phil, rigsarkivar, Kbhvn. *Paulsen, H. Hejselbjerg*, dr theol, sognepræst, Fjelstrup, *Riisager, Vagn*, mag art, provst, Randers. *Sommer, Otto*. kordegn, Kbhvn (redaktionssekretær). *Sørensen, J. Juul*, provst, Hellerup. *Topsøe-Jensen, Helge*, dr phil, overbibliotekar, Kbhvn.

Som medlemmer er for *Ribe stift* indtraadt:
A. Bork Hansen, sp, Løgumkloster. *Steen Christiansen*, provst, Gram. *A. Fog Pedersen*, kirkeminister, højskoleforstander, Rødding. Chefredaktør *Knud Rée*, Esbjerg. *M. L. Skovsborg*, sp, Tinglev. *Ingrid Vig-Jensen*, overbibliotekar, Esbjerg Centralbibliotek.

Redaktørens adresse er: Hellerupvej 84, 2900 Hellerup.

DUPLEX-TRYKKERIET